

**ARCENG IV. BLACK SEA
SCIENTIFIC STUDIES
CONGRESS
CONGRESS BOOK**

EDITOR

Assoc. Prof. VUSALA JAFAROVA

ARCENG IV. BLACK SEA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

**JANUARY 29-31, 2026
SAMSUN, TURKIYE**

EDITOR

Assoc. Prof. VUSALA JAFAROVA

COPYRIGHT © 2025

BY ARCENG CONGRESS ORGANIZATION

PUBLISHING COMPANY LIMITED

ALL RIGHTS RESERVED. NO PART OF THIS PUBLICATION MAY BE REPRODUCED, DISTRIBUTED OR TRANSMITTED IN ANY FORM OR BY ANY MEANS, INCLUDING PHOTOCOPYING, RECORDING OR OTHER ELECTRONIC OR MECHANICAL METHODS, WITHOUT THE PRIOR WRITTEN PERMISSION OF THE PUBLISHER, EXCEPT IN THE CASE OF BRIEF QUOTATIONS EMBODIED IN CRITICAL REVIEWS AND CERTAIN OTHER NONCOMMERCIAL USES PERMITTED BY COPYRIGHT LAW. ARCENG CONGRESS ORGANIZATION PUBLISHING® IT IS RESPONSIBILITY OF THE AUTHOR TO ABIDE BY THE PUBLISHING ETHICS RULES.

ARCENG PUBLICATIONS – 2026©

LICANCE KEY: 2022/ 63715

12.02.2026

ISBN: 978-625-93762-1-9

CONGRESS ID

CONFERENCE TITLE

IV. INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES
CONGRESS

DATE AND PLACE

SAMSUN ,TÜRKİYE

January 29-31,2026

ORGANIZATION

ARCENG (Academic Events, Conference & Congress)

LANGUAGES

Turkish, English, Arabic, Russian

REGULATORY BOARD

Prof. Dr. MUSTAFA TALAS

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. Ekin Su KUZU

GIRESUN UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. Engin OZDEMIR

INONU UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. LOKMAN ZOR

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. Osman Cenk KANCA

ATATURK UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. SEDA NUR ATASOY

GIRESUN UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. VUSALA JAFAROVA

AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assist. Prof. MEHTAP KARACIL

BAYBURT UNIVERSITESI (TURKIYE)

Dr. NASEER AHMAD

SHAHEED BENAZIR BHUTTO WOMEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

KOORDINATOR

YAGMUR NIDA SAHIN

SCIENCE BOARD

Prof. Dr. AHMET NIYAZI OZKER

BANDIRMA ONYEDI EYLUL UNIVERSITESI (TURKIYE)

Prof. Dr. ALI RIZA MOTORCU

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ASLI YAZICI

BARTIN UNIVERSITESI (TURKIYE)

Prof. Dr. BEJTULLA DEMIRI

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MAKEDONIA)

Prof. Dr. ELMAN GULIYEV

AZERBAIJAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITESI (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. FATMA ILKER KERKEZ

MUGLA SITKI KOÇMAN UNIVERSITESI (TURKIYE)

Prof. Dr. MEHMET SERKAN UMUZDAS

TOKAT GAZIOSMANPASA UNIVERSITESI (TURKIYE)

Prof. Dr. Mine GOZUBUYUK TAMER

KARADENİZ TEKNİK UNIVERSITESI (TURKIYE)

Prof. Dr. MİTHAT UYSAL

DOGUS UNIVERSITESI (TURKIYE)

Prof. Dr. NURETTIN KONAR

HALIC UNIVERSITESI (TURKIYE)

Prof. Dr. SACIDE VURAL

ISTANBUL GELİSİM UNIVERSITESI (TURKIYE)

Prof. Dr. SAKINE SERAP AVGIN

KAHRAMANMARAS SUTCU İMAM UNIVERSITESI (TURKIYE)

Prof. Dr. VALENTIN STOYANOV

TRAKIA UNIVERSITY (BULGARIA)

Assoc. Prof. AHMET KURTOGLU
BANDIRMA ONYEDI EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. BURCU UZUM
KOCAELI UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. ERKAN AYDINTAN
KARADENIZ TEKNİK UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. EHSAN RASOULINEZHAD
UNIVERSITY OF TEHRAN (IRANIAN)

Assoc. Prof. FUNDA COBAN
IZMIR DEMOKRASI UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. ELZBIETA PATKOWSKA
UNIVERSITY OF LIFE SCIENCES IN LUBLIN (POLAND)

Assoc. Prof. FATMA TUGCE SENBERBER DUMANLI
ISTANBUL NISANTASI UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. HATICE BURCIN SOLT
ZONGULDAK BULENT ECEVIT UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. İbrahim AKKAS
ERZINCAN BINALI YILDIRIM UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. NURAY ALACA
ACIBADEM MEHMET ALI AYDINLAR UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assoc. Prof. Sabah RAZI
UNIVERSITY OF BISKRA (ALGARIA)

Assoc. Prof. SARBU LAURA GABRIELA
ALEXANDRU IOAN CUZA UNIVERSITY OF IASI (ROMANIA)

Assoc. Prof. ULHAK CIMEN
ATATURK UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. ALDEMIR MALVERIA DE OLIVERIA
UNIVERSITY CENTER FOR HIGHER EDUCATION OF AMAZONAS (BRAZIL)

Assist. Prof. ALISHER YUNUSOV
FERGANA STATE UNIVERSITY (UZBEKISTAN)

Assist. Prof. AYHAN ATIGAN
KARABUK UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. AQDI ROFIQ ASNAWI
UNIVERSITAS DARUSSALAM GONTOR (INDONESIA)

Assist Prof. BARIS AYDIN
DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. BUSRA YARANOGLU
BALIKESIR UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. CANAN AKSOY
KARADENIZ TEKNİK UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. DUYGU KAYALIK SAHIN
BARTIN UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist Prof. EMIN TAMER YENEN
NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. EMRULLAH BANAZ
BAYBURT UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. FATMA AKKAS
ERZINCAN BINALI YILDIRIM UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. MAHBUBOR RAHMAN
BANGLADESH UNIVERSITY OF TEXTILES (BANGLADES)

Assist. Prof. MEHMET BOZKOYUN
HARRAN UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. MEHTAP KARACIL
BAYBURT UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. OKTAY KIZKAPAN
NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. PINAR GUMUS

KILIS 7 ARALIK UNIVERSITESI (TURKIYE)

Dr. SUNITA DASMAN

UNIVERSITAS PELITA BANGSA (INDONESIA)

Dr. LE KHANH GIANG

UNIVERSITY OF TRANSPORT AND COMMUNICATION (VIETNAMESE)

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Malatya Meslek Yüksekokulu Müdürlüğü

Sayı : E-33440855-900-697832
Konu : Düzenleme Kuruluna Akademisyen
Temsilciliği Seçimi (Doç. Dr. Engin
ÖZDEMİR)

13/01/2026

Sayın Doç.Dr. Engin ÖZDEMİR
Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölüm Başkanlığı - Bölüm Başkanı

İlgi : 12.01.2026 tarih ve E-696956 sayılı yazınız.

Bölümünüz Öğretim Elemanı Doç. Dr. Engin ÖZDEMİR'in, Yükseköğretim Genel Kurulunun 15.06.2023 tarihli ve 10 sayılı oturumunda alınan 2023.10.183 sayılı kararında yer alan "**Doçentlik başvuru şartlarında, adayın yer aldığı bilimsel toplantının düzenleme komitesinde resmi olarak görevlendirilmiş üniversite akademisyen temsilcisi bulunması zorunludur.**" hükmü gereğince, ARCENG (Academic Events- Conference- Congress) tarafından düzenlenecek kongrelerde akademisyen temsilcisi olarak görevlendirilmesi Müdürlüğümüzce uygun görülmüştür.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

Öğr.Grv. Mehmet ÖZCAN
Yüksekokul Müdürü

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu :BS90Z50S4Z Pin Kodu :72072

Belge Takip Adresi :
<https://turkiye.gov.tr/ebd?eK=3837&eD=BS90Z50S4Z&eS=697832>

Adres:Malatya Meslek Yüksekokulu Müdürlüğü
Telefon:422 211 86 77 Faks:422 211 86 78
e-Posta:mmyo.inonu@inonu.edu.tr Web:http://www.inonu.edu.tr/mmyo
Kep Adresi:inonuuniversitesi@hs03.kep.tr

Bilgi için: Özlem KARAKUŞ
Unvanı: Memur
Tel No: 4223410585

Sayı : T-100-200

13.02.2026

Konu : Akademik Teşvik Uygunluk Belgesi

İLGİLİ MAKAMA

ARCENG (Academic Events, Conference & Congress) tarafından 29-31 Ocak 2026 tarihleri arasında Samsun'da düzenlenen ARCENG IV. KARADENİZ BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR KONGRESİ sunulan bildirimler çift kör hakem tarafından değerlendirilmiş olup gerek bilim kurulu gerekse de düzenleme kurulu olarak uluslararası niteliktedir. Çalışmaların %14,29 'zu Türkiyeden ve %85,71'i yurtdışından katılan akademisyen ve araştırmacılar tarafından sunulmuştur.Kongremiz akademik teşviğe uygundur. Kongre katılımcı ülke bilgileri ve katılımcı sayıları aşağıdaki gibidir.

Toplam bildiri sayısı: 36

Türkiyeden sunulan bildiri sayısı: 5

Türkiye dışından sunulan bildiri sayısı: 30

Katılımcı ülke sayısı: 6 ülke

Kongreye katılan ülkeler ve bildiri sayıları: Azerbaycan (24 bildiri), Pakistan (2 Bildiri), Özbekistan (1 Bildiri), Vietnam (1 Bildir),Nijerya(2 Bildiri)

Gereğini arz ederim.

Prof. Dr. ELMAN GULIYEV
DÜZENLEME KURULU BAŞKANI

CONFERENCE STATISTICS

Distribution of the papers presented orally at the conference by countries

Country	Number of Papers	Percentage (%)
TURKIYE	5	%14,29
AZERBAIJAN	24	%68,57
NIGERIA	2	%5,71
UZBEKISTAN	1	%2,86
PAKISTAN	2	%5,71
VIETNAM	1	%2,86
TOTAL	35	100%

ARCENG IV. BLACK SEA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

JANUARY 29-31, 2026
SAMSUN, TURKIYE

ONLINE

CONGRESS PROGRAM

ID: 486 276 1839

PASSWORD: arceng55

ARCENG IV. BLACK SEA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
JANUARY 29-31, 2026 SAMSUN, TURKIYE
CONGRESS PROGRAM

31.01.2026
SATURDAY / 10:00-12:00
SESSION: 1 HALL: 1 / MODERATOR
Doç. Dr. Öykü BİLGİN

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Doktor Öğretim Üyesi Gizem TEOMAN	Karadeniz Teknik Üniversitesi	ALK VE ROS1 POZİTİF KÜÇÜK HÜCRELİ DIŞI AKCİĞER KARSİNOM VAKALARININ MOLEKÜLER VE HİSTOPATOLOJİK ÖZELLİKLERİ: BİR VAKA
Doç. Dr. Öykü BİLGİN	Şırnak Üniversitesi	PETROL KÖKENLİ ASFALTİT NUMUNESİNİN MANYETİK AYIRICI İLE ZENGİNLEŞTİRİLMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
Dr. Öğr. Üyesi Pınar KOCABEY ÇİFTÇİ	Gaziantep Üniversitesi	KOBİ'LERDE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK RAPORLAMASININ BENİMSENMESİNİ ETKİLEYEN İTİCİ FAKTÖRLERİN ÖNCELİKLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ
Doç. Dr. Ayşe TÜRKHAN Doç. Dr. Elif Duygu KAYA	Iğdır Üniversitesi	ÇAY (Camellia sinensis L.) ÇİÇEĞİNDEN POLİFENOL OKSİDAZIN SAFLAŞTIRILMASI VE BİYOKİMYASAL KARAKTERİZASYONU
Selenay ERDOĞAN	Haliç Üniversitesi	1982 ANAYASASI VE 5901 SAYILI TÜRK VATANDAŞLIĞI KANUNU ÇERÇEVESİNDE VATANDAŞLIK TANIMININ KİMLİK PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ: AİDİYET, TANINMA VE SOSYAL KİMLİK İNŞASI

ARCENG
ACADEMIC EVENTS - CONFERENCE - CONGRESS

31.01.2026
SATURDAY / 10:00-12:00
SESSION: 1 HALL:2 / MODERATOR
Prof. Dr. Elman Quliyev

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Ulduz Fərhad Qəhrəmanova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Ədəbi tənqidin klassik janrları tənqid tariximizin hazırlıq mərhələsinin ilkin nümunələri kimi
Prof. Dr. Elman Quliyev	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	YUNUS İMRƏ LİRİKASININ ÖZƏL XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Aygun Ahmadova Shukur kızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA VƏTƏN MÖVZUSU (1980-1990)
Aygun Ahmadova Shukur kızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI TARİXİNDƏ TƏBİƏT MÖVZUSU (1970-1990-cı illər)
Gülər NURİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ALİ MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ REFLEKSİYANIN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

31.01.2026
SATURDAY / 10:00-12:00
SESSION: 1 HALL: 3/ MODERATOR

Emil Raul oğlu Ağayev

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
EMİLYA Hüseynova	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universitesi	MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ
Gunel Shefiyeva Elkhan	ASPU	CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS OF MEDIA LANGUAGE
Mətanət Mehdiyeva	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitesi	Ktematonimlərin yaranma yolları
Mehdizadə Gülşən Kamal qızı	ADPU	MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN TƏLİM-TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ YERİ
Səfərəliyeva Fəridə Akif qızı	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitesi	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORFOEPİYANIN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ
Rəhilə Hümətova	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitesi	İMADƏDDİN NƏSİMİNİN YARADICILIĞINDA İLAHİ EŞQİN BƏDİİ TƏCCƏSSÜMÜNƏ FƏLSƏFİ BAXIŞ
Emil Raul oğlu Ağayev	Azerbaijan State Pedagogical University	THE KARABAKH THEME IN THE CREATIVE WORK OF ALTAY HAJIYEV ALTAY HACIYEV YARADICILIĞINDA "QARABAĞ" MÖVZUSU

31.01.2026

SATURDAY / 10:00-12:00

SESSION: 1 HALL: 4 / MODERATOR

Həsənova Amaliya Murad qızı

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Həsənova Amaliya Murad qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	BİOLOGİYA FƏNLƏRİNDƏ LABORATORİYA VƏ PRAKTİKİ MƏŞĞƏLƏ DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ APARILMASI METODLARI
Lale MUSAYEVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	FRAZEOLÖJİK BİRİMLƏRİN EDEBİ TELAFFUZ BAĞLAMINDA ÖĞRETİMİ
Qasımova Nigar Azad	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	Classroom management tips for English language teachers
Qasımova Maya Rəhim qızı	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ ŞAĞIRDLƏRİN NİTQİNİN OBRAZLI İFADƏLƏRLƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI
Vaqif İsrailov	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	Azərbaycan dilinin öyrənilməsində Süni intellektin rolu
Egamova Shoxida Djalilovna	Oriental universiteti	ALİŞER NAVOİY "SADDI İSKANDARIY" DOSTONI SO'Z BOYLIGIDAGI ZOOMIHLARNING MAVZUVIY GURUHLARI

31.01.2026

SATURDAY / 10:00-12:00

SESSION: 1 HALL:5 / MODERATOR

Dr. Ülker Bahşiyeva

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. Ülker Bahşiyeva	ADPU	Nizami Gəncəvinin "Sultan Səncər və qarı" hekayəsinin tədrisi məsələləri
Gülər NURİYEVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universitesi	ALİ MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ REFLEKSİYANIN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ
Sona Tanriverdiyeva	Azərbaycan Devlet İktisat Universitesi	AZƏRBAYCAN VE AB ARASINDA ENERJİ TRANSİT ALANINDA İŞBİRLİĞİNİN ULUSLARARASI HUKUKİ TEMELİ
Nurane Esedullayeva	Azərbaycan Teknik Universitesi	AZƏRBAYCAN CUMHURİYETİ'NDE GÖLGE EKONOMİNİN MEVCUT DURUMU
Könül Ələddin qızı Məmmədova	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universitesi	ŞAĞİRD LƏRDƏ İSTEDAD VƏ QABİLİYYƏTİN AŞKARLANMASINDA HOVARD QARDNERİN "ÇOXNÖVLÜ İNTELLEKT" NƏZƏRİYYƏSİNİN ROLU
Khayala Hamidova	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universitesi	The Role of Artificial Intelligence in Teaching CLIL

ARCENG IV. BLACK SEA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
JANUARY 29-31, 2026 SAMSUN, TURKIYE
CONGRESS PROGRAM

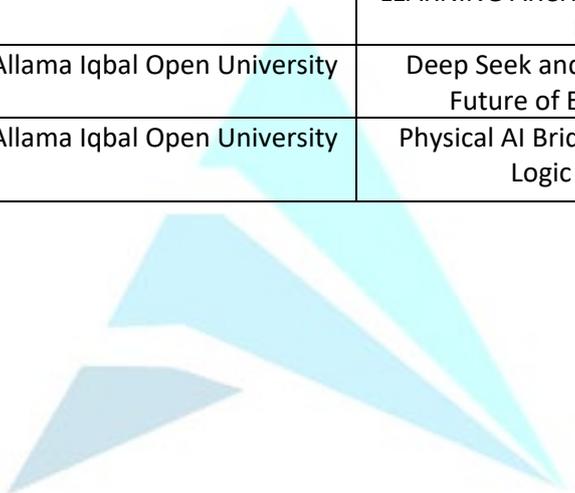
31.01.2026

SATURDAY / 10:00-12:00

SESSION: 1 HALL:6 / MODERATOR

MUHAMMAD FAISAL

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
DR CHUKWUEMEKA G, EME,	National Open University of Nigeria	IMPACT OF EMPLOYEE MOTIVATION ON THE PERFORMANCE OF MANUFACTURING FIRMS IN LAGOS STATE, NIGERIA
DR CHUKWUEMEKA G, EME,	National Open University of Nigeria	CLIMATE CHANGE AND ITS EFFECTS ON THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT
Dr. Khanh Giang Le	University of Transport and Communications	RECENT ADVANCES IN GNSS-BASED DYNAMIC DISPLACEMENT FORECASTING FOR CABLE-STAYED BRIDGES: FROM STATISTICAL METHODS TO HYBRID DEEP LEARNING ARCHITECTURES – A CRITICAL REVIEW
MUHAMMAD FAISAL	Allama Iqbal Open University	Deep Seek and Sparse Attention the Future of Efficient Reasoning
MUHAMMAD FAISAL	Allama Iqbal Open University	Physical AI Bridging the Gap Between Logic and Robotics

ARCENG
ACADEMIC EVENTS - CONFERENCE - CONGRESS

CONTENTS

AUTHOR(S)	TITLE	PAGE NO
Gizem TEOMAN	ALK VE ROS1 POZİTİF KÜÇÜK HÜCRELİ DIŞI AKCIĞER KARSİNOM VAKALARININ MOLEKÜLER VE HİSTOPATOLOJİK ÖZELLİKLERİ: BİR VAKA	1
Öykü BİLGİN	PETROL KÖKENLİ ASFALTİT NUMUNESİNİN MANYETİK AYIRICI İLE ZENGİNLEŞTİRİLMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	2
Pınar KOCABEY ÇİFTÇİ	KOBİ'LERDE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK RAPORLAMASININ BENİMSENMESİNİ ETKİLEYEN İTİCİ FAKTÖRLERİN ÖNCELİKLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	4
Ayşe TÜRKHAN Elif Duygu KAYA	ÇAY (Camellia sinensis L.) ÇİÇEĞİNDEN POLİFENOL OKSİDAZIN SAFLAŞTIRILMASI VE BİYOKİMYASAL KARAKTERİZASYONU	6
Selenay ERDOĞAN	1982 ANAYASASI VE 5901 SAYILI TÜRK VATANDAŞLIĞI KANUNU ÇERÇEVESİNDE VATANDAŞLIK TANIMININ KİMLİK PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ: AİDİYET, TANINMA VE SOSYAL KİMLİK İNŞASI	8
Ulduz Fərhad Qəhrəmanova	Ədəbi tənqidin klassik janrları tənqid tariximizin hazırlıq mərhələsinin ilkin nümunələri kimi	10
Elman Quliyev	YUNUS İMRƏ LİRİKASININ ÖZƏL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	14
Aygun Ahmadova Shukur kızı	AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA VƏTƏN MÖVZUSU (1980-1990)	22
Aygun Ahmadova Shukur kızı	AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI TARİXİNDƏ TƏBİƏT MÖVZUSU (1970-1990-cı illər)	31
Gülər NURİYEVA	ALİ MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ REFLEKSİYANIN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ	39
EMİLYA Hüseynova	MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ	41
Gunel Shefiyeva Elkhan	CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS OF MEDIA LANGUAGE	43
Mətanət Mehdiyeva	Ktematonimlərin yaranma yolları	45
Mehdizadə Gülşən Kamal qızı	MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN TƏLİM-TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ YERİ	46
Səfərəliyeva Fəridə Akif qızı	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORFOEPIYANIN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ	52
Rəhilə Hümətova	İMADƏDDİN NƏSİMİNİN YARADICILIĞINDA İLAHİ EŞQİN BƏDİİ TƏCCƏSSÜMÜNƏ FƏLSƏFİ BAXIŞ	58
Emil Raul oğlu Ağayev	THE KARABAKH THEME IN THE CREATIVE WORK OF ALTAY HAJIYEV ALTAY HACIYEV YARADICILIĞINDA "QARABAĞ" MÖVZUSU	60
Həsənova Amaliya Murad qızı	BİOLOGİYA FƏNLƏRİNDƏ LABORATORİYA VƏ PRAKTİKİ MƏŞĞƏLƏ DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ APARILMASI METODLARI	63
Lale MUSAYEVA	FRAZEOLÖJİK BİRİMLƏRİN EDEBİ TELAFFUZ BAĞLAMINDA ÖĞRETİMİ	66
Qasımova Nigar Azad	Classroom management tips for English language teachers	68

Qasimova Maya Rəhim qızı	İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ ŞAĞIRDLƏRİN NİTQİNİN OBRAZLI İFADƏLƏRLƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	71
Vaqif İsrailov	Azərbaycan dilinin öyrənilməsində Süni intellektin rolu	76
Egamova Shoxida Djalilovna	ALİŞER NAVOYI "SADDI İSKANDARIY" DOSTONI SO'Z BOYLIGIDAGI ZONIMLARNING MAVZUVIY GURUHLARI	78
Ülker Bahşiyeva	Nizami Gəncəvinin "Sultan Səncər və qarı" hekayəsinin tədrisi məsələləri	85
Gülər NURİYEVA	ALİ MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ REFLEKSİYANIN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ	88
Sona Tanriverdiyeva	AZƏRBAYCAN VE AB ARASINDA ENERJİ TRANSİT ALANINDA İŞBİRLİĞİNİN ULUSLARARASI HUKUKİ TEMELİ	90
Nurane Esedullayeva	AZƏRBAYCAN CUMHURİYETİ'NDE GÖLGE EKONOMİNİN MEVCUT DURUMU	101
Könül Ələddin qızı Məmmədova	ŞAĞIRDLƏRDƏ İSTEDAD VƏ QABİLİYYƏTİN AŞKARLANMASINDA HOVARD QARDNERİN "ÇOXNÖVLÜ İNTELLEKT" NƏZƏRİYYƏSİNİN ROLU	112
Khayala Hamidova	The Role of Artificial Intelligence in Teaching CLIL	116
CHUKWUEMEKA G, EME,	IMPACT OF EMPLOYEE MOTIVATION ON THE PERFORMANCE OF MANUFACTURING FIRMS IN LAGOS STATE, NIGERIA	118
CHUKWUEMEKA G, EME,	CLIMATE CHANGE AND ITS EFFECTS ON THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT	148
Khanh Giang Le	RECENT ADVANCES IN GNSS-BASED DYNAMIC DISPLACEMENT FORECASTING FOR CABLE-STAYED BRIDGES: FROM STATISTICAL METHODS TO HYBRID DEEP LEARNING ARCHITECTURES – A CRITICAL REVIEW	162
MUHAMMAD FAISAL	Deep Seek and Sparse Attention the Future of Efficient Reasoning	176
MUHAMMAD FAISAL	Physical AI Bridging the Gap Between Logic and Robotics	178

ALK VE ROS1 POZİTİF KÜÇÜK HÜCRELİ DIŐI AKCİĐER KARSİNOM VAKALARININ MOLEKÜLER VE HİSTOPATOLOJİK ÖZELLİKLERİ: BİR VAKA SERİSİ

Gizem TEOMAN¹

¹Doktor Öğretim Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıbbi Patoloji,
0000-0001-5767-5007

Özet

ALK ve ROS1 yeniden düzenlenmeleri, küçük hücreli dışı akciğer karsinomlarında (KHDAK) tanımlanan hedeflenebilir sürücü mutasyonlardır. Bu genetik değişiklikler, özellikle adenokarsinom alt tipinde görülür ve tirozin kinaz inhibitörlerine (TKİ) duyarlıdır. Bu çalışmanın amacı, KHDAK'larında ALK ve/veya ROS1 gen füzyonu saptanan olguların tanı yöntemlerini, moleküler profillerini ve klinikopatolojik özelliklerini değerlendirmektir. 2019–2024 yılları arasında, ALK ve/veya ROS1 gen füzyonu pozitifliği saptanmış toplam 48 KHDAK olgusu retrospektif olarak incelendi. Tanısal değerlendirmelerde immünohistokimya (İHK), floresan in situ hibridizasyon (FİSH) ve yeni nesil dizileme (NGS) yöntemleri kullanıldı. Tüm olgularda her üç yöntem birden uygulanmadı. Klinikopatolojik veriler yaş, cinsiyet, tümör lokalizasyonu, histolojik alt tip, PD-L1 ve EGFR durumu da dahil olmak üzere kapsamlı olarak değerlendirildi. Olguların 26'sında ALK, 21'inde ROS1 pozitifliği, 1 olguda ise hem ALK hem de ROS1 pozitifliği saptandı. ALK pozitif olan 26 olgunun 25'inde FISH yöntemi ile pozitiflik belirlendi, 1 olguda ise yalnızca NGS ile ALK füzyonu tespit edildi. ROS1 pozitifliği saptanan 21 olgunun 12'sinde pozitiflik NGS yöntemi ile belirlendi. Kalan 9 olguda yalnızca FİSH ile, 1 olguda hem FISH hem de İHK ile pozitiflik saptandı. Hem ALK hem de ROS1 pozitifliği tespit edilen tek olguda ise pozitiflik FISH yöntemi ile gösterildi. ALK pozitif olguların %85.2'si erkek, %14.8'i kadıken; ROS1 pozitif olguların %72.7'si erkek, %27.3'ü kadındı. ALK pozitif olguların %55.6'sı adenokarsinom, %29.6'sı skuamöz hücreli karsinom, %14.8'i KHDAK iken; ROS1 pozitif olguların %77.3'ü adenokarsinom, %18.2'si skuamöz hücreli karsinom, %4.5'i KHDAK idi. ALK pozitif olguların %63'ü sağ, %37'si sol akciğerde lokalizeydi. ROS1 pozitif olgularda ise sağ ve sol akciğer yerleşimi eşit olarak (%50) dağılım göstermekteydi. PD-L1 pozitiflik oranı ALK pozitif olgularda %74.1, ROS1 pozitif olgularda %54.5 olarak saptandı. EGFR mutasyonu ALK pozitif grubun 2 olgusunda, ROS1 pozitif grubun 9 olgusunda görüldü. ALK ve ROS1 füzyonları, KHDAK'nin farklı alt tiplerinde çeşitli moleküler yöntemlerle saptanabilmektedir. Tanıda İHK, FİSH ve NGS yöntemlerinin birlikte ya da seçici kullanımı, özellikle negatif veya sınırda olgularda tanısal doğruluğu artırmaktadır. ALK pozitif hastalarda yüksek PD-L1 pozitiflik oranı dikkat çekicidir. Bu farklılıklar, kişiselleştirilmiş tedavi yaklaşımlarında moleküler alt tiplerin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: ALK, ROS1, FİSH, KHDAK, İmmünohistokimya, NGS

**INVESTIGATION ON THE ENRICHMENT OF PETROLEUM-ORIGIN
ASPHALTITE SAMPLES USING MAGNETIC SEPARATOR**

**PETROL KÖKENLİ ASFALTİT NUMUNESİNİN MANYETİK AYIRICI İLE
ZENGİNLEŞTİRİLMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

Öykü BİLGİN¹

**¹Doçent Dr., Şırnak Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Maden Mühendisliği,
<https://orcid.org/0000-0002-1276-5751>**

Özet

Petrol kökenli asfaltit, kömür ile benzer özellikler gösteren bir enerji hammadidesidir ve kömür zenginleştirme yöntemlerinin pek çoğu, asfaltitlerde de uygulanabilmektedir. Ancak kömürdeki kadar verimli sonuçlar elde edilememektedir. Asfaltitler; Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde Şırnak ilinde geniş rezervlere sahiptir. Bölgede petrolün varlığı; asfaltit oluşumlarını meydana getirmiştir. Asfaltitler; yüksek oranda yaklaşık %35-%52 arasında kül ve yaklaşık %3-%8 arasında kükürt(S) değerlerindedir. Fazla kül oranı kalori değerini düşürürken, fazla kükürt oranı da çevre açısından zararlı etkiler yapmaktadır. Bu yüzden fazla kül ve kükürt oranını düşürmek daha kaliteli kömür/asfaltit elde etmeyi sağlamaktadır. Minerallerin manyetik alan özelliklerine göre, manyetik olmayan minerallerden manyetik özelliğe sahip olan minerallerin ayrılmasında kullanılan yöntem, manyetik ayırma ile zenginleştirme yöntemi denilmektedir. İnce tane boyutlu kömür numunelerinde bu yöntem başarılı sonuçlar vermektedir. Kömür içeriğinde bulunan özellikle FeS₂(pirit)'in uzaklaştırılması için manyetik ayırıcılar kullanılmaktadır. Manyetik ayırıcılar genel olarak, yaş veya kuru olmak üzere sınıflandırılmaktadırlar. Kuru manyetik ayırıcıların ayırma ortamı havadır ve yaş manyetik ayırıcıların ayırma ortamı da sudur. Bu çalışmada; Şırnak asfaltit maden sahasından alınan numuneler -0,500 mm tane boyutunda; yüksek alan şiddetli manyetik ayırıcı ile zenginleştirmeye tabi tutulmuştur. Deneyler 2 Amper, 4 amper ve 6 Amper gücünde uygulanmış ve % kül, kükürt ve verim değerleri hesaplanmıştır. Sonuç olarak, zenginleştirme açısından değerlendirildiğinde asfaltitin piritik(FeS₂) kükürt içeriğinin azaltılması ekonomik görülmemektedir.

Anahtar kelimeler: Asfaltit, manyetik ayırıcı, manyetik zenginleştirme, kömür

Abstract

Petroleum-derived asphaltite is an energy raw material exhibiting similar properties to coal, and many coal enrichment methods can also be applied to asphaltite. However, results as efficient as those obtained with coal are not achieved. Asphaltites have extensive reserves in the Şırnak province of Southeastern Anatolia. The presence of petroleum in the region has led to the formation of asphaltite. Asphaltites have high ash content, approximately 35-52%, and sulfur (S) content, approximately 3-8%. High ash content reduces calorific value, while high sulfur content has harmful effects on the environment. Therefore, reducing high ash and sulfur content results in higher quality coal/asphaltite. The method used to separate magnetic minerals from non-magnetic minerals based on their magnetic field properties is called magnetic separation enrichment. This method yields successful results in fine-grained coal samples. Magnetic separators are used to remove especially FeS₂ (pyrite) from coal content. Magnetic separators are generally classified as wet or dry. Dry magnetic separators use air as the separation medium, while wet magnetic separators use water. In this study, samples taken from the Şırnak asphaltite mine site with a particle size of -0.500 mm were subjected to enrichment using a high-field magnetic separator. Experiments were conducted at 2 Amperes, 4 Amperes, and 6 Amperes, and the percentage of ash, sulfur, and yield values were calculated. In conclusion, when evaluated from an enrichment perspective, reducing the pyridicule (FeS₂) sulfur content of asphaltite is not considered economically feasible.

Keywords: Asphaltite, magnetic separator, magnetic enrichment, coal

**PRIORITIZING DRIVERS OF SUSTAINABILITY REPORTING ADOPTION IN
SMES: EVIDENCE FROM TURKEY**

**KOBİ'LERDE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK RAPORLAMASININ BENİMSENMESİNİ
ETKİLEYEN İTİCİ FAKTÖRLERİN ÖNCELİKLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE
ÖRNEĞİ**

Pınar KOCABEY ÇİFTÇİ¹

**¹Dr. Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi Endüstri Mühendisliği,
0000-0003-0877-8127**

Özet

Kurumsal sürdürülebilirlik, son yıllarda hem dünyanın karşı karşıya kaldığı iklim değişikliğiyle ilişkili krizler hem de kurumların sosyal ve ekonomik faaliyetlerini etkileyen sorunlar nedeniyle en çok tartışılan konulardan biri hâline gelmiştir. Özellikle küresel ve büyük ölçekli firmalar, yürürlüğe giren yeni standartlar ile mevcut durumlarını değerlendirmek ve geleceğe yönelik stratejilerini daha sağlıklı biçimde belirlemek amacıyla kurumsal sürdürülebilirlik alanındaki çalışmalarını hızlandırmıştır. Büyük şirketlerin bu alandaki faaliyetlerindeki ivmelenme, tedarik zincirinin önemli bir parçası olan küçük işletmelerin de sürdürülebilirlik konusuna yönelik farkındalığını artırmaktadır.

Ancak küçük işletmelerin sahip oldukları sınırlı kaynaklarla bu alanda kapsamlı çalışmalar yürütebilmelerini teşvik edecek ve motive edecek itici faktörlerin ortaya konulması büyük önem taşımaktadır. Kurumsal sürdürülebilirlik faaliyetlerinin izlenmesi ve yönetilmesi açısından kritik bir araç olan sürdürülebilirlik raporlaması, işletmelerin çevresel, sosyal ve yönetim performanslarına ilişkin bilgileri doğru, şeffaf ve kapsamlı bir şekilde paylaştıkları önemli bir iletişim mekanizması hâline gelmiştir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de faaliyet gösteren KOBİ'lerin sürdürülebilirlik raporlamasını benimsemelerinde etkili olan temel itici faktörleri (drivers) belirlemek ve bu faktörlerin görece önem düzeylerini ortaya koymaktır. Bu kapsamda, sürdürülebilirlik raporlaması literatürü ve uzman görüşleri doğrultusunda KOBİ'lerin raporlama süreçlerini etkileyen düzenleyici, ekonomik, kurumsal, pazar temelli ve itibar odaklı itici faktörler tanımlanmıştır. Belirlenen faktörler arasındaki etkileşimlerin ve neden-sonuç ilişkilerinin analiz edilmesi amacıyla DEMATEL (Decision Making Trial and Evaluation Laboratory) yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonuçları, politika yapıcılar, destekleyici kurumlar ve KOBİ'ler için sürdürülebilirlik raporlamasının yaygınlaştırılmasına yönelik öncelikli müdahale alanlarının belirlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, Türkiye'de KOBİ'lerin sürdürülebilirlik raporlaması kapasitesinin geliştirilmesine yönelik karar alma süreçlerine destek sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kurumsal sürdürülebilirlik, küçük ve orta ölçekli işletmeler, DEMATEL

Abstract

Corporate sustainability has become one of the most widely discussed topics in recent years due to both climate change–related crises facing the world and the problems affecting the social and economic activities of organizations. Particularly large and global companies have accelerated their efforts in the field of corporate sustainability in order to comply with newly introduced standards, assess their current situation, and more accurately define their future strategies. The increasing momentum of large companies’ activities in this area has also drawn the attention of small enterprises, which constitute an important part of the supply chain, to sustainability-related issues. However, identifying the driving forces that will encourage and motivate small enterprises to carry out comprehensive sustainability initiatives with their limited resources is of great importance. Sustainability reporting, which is critical for monitoring and managing corporate sustainability activities, has become an essential communication tool through which organizations disclose information on their environmental, social, and governance performance in an accurate, transparent, and comprehensive manner. The aim of this study is to identify the key drivers influencing the adoption of sustainability reporting by SMEs operating in Turkey and to determine the relative importance of these drivers. Within this scope, regulatory, economic, organizational, market-based, and reputation-oriented drivers affecting SMEs’ reporting processes were defined based on a review of the sustainability reporting literature and expert opinions. The DEMATEL (Decision Making Trial and Evaluation Laboratory) method was employed to analyze the interactions and cause–effect relationships among the identified drivers. The results of the study contribute to identifying priority intervention areas for policymakers, supporting institutions, and SMEs to promote the wider adoption of sustainability reporting. In this respect, the study aims to support decision-making processes aimed at enhancing the sustainability reporting capacity of SMEs in Turkey.

Keywords: Corporate sustainability, Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs), DEMATEL

**PURIFICATION AND BIOCHEMICAL CHARACTERIZATION OF POLYPHENOL
OXIDASE FROM TEA (*Camellia sinensis* L.) FLOWERS**

**ÇAY (*Camellia sinensis* L.) ÇİÇEĞİNDEN POLİFENOL OKSİDAZIN
SAFLAŞTIRILMASI VE BİYOKİMYASAL KARAKTERİZASYONU**

Ayşe TÜRKHAN^{1*}, Elif Duygu KAYA²

¹Doç. Dr, Iğdır Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Kimya ve Kimyasal İşleme Teknolojileri Bölümü, Iğdır 76000, Türkiye, Biyokimya, *Sorumlu

ORCID numarası: (0000-0002-2195-9435)

²Doç. Dr, Iğdır Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü, Iğdır 76000, Türkiye, Biyokimya,

ORCID numarası: (0000-0003-1203-979X)

Özet

Çay (*Camellia sinensis* L.) çiçeği, çay yapraklarına benzer biyoaktif bileşenler içerdiğinin ortaya konmasıyla son yıllarda artan bir ilgi görmektedir. Çay çiçeğinin gıda ve tıp alanında kullanım alanları vardır. Polifenol oksidaz (PFO), çay çiçeğinde bulunan fenolik bileşenlerin oksidasyonunu katalizleyerek fenolik bileşik profilinde değişimlere yol açmaktadır. Aktif metabolitlerde meydana gelen değişimler, gıdanın görünümünde, besin değerinde ve ticari değerinde kayıplara yol açabilir ^[1-2]. Bu çalışmada, çay çiçeğinden elde edilen polifenol oksidaz (PFO), kaynaklı reaksiyonların kontrol altına alınabilmesi ve enzimin katalitik özelliklerinin ortaya konulması amacıyla afinite kromatografisi ile saflaştırılmış ve biyokimyasal olarak karakterize edilmiştir. Enzimin saflığı ve moleküler kütlesi, sodyum dodesil sülfat poliakrilamid jel elektroforezi (SDS-PAGE) ile belirlenmiştir. Enzimin moleküler kütlesi, SDS-PAGE analizinde tek bant olarak gözlenmiş ve yaklaşık 42,67 kDa olarak hesaplanmıştır. Substrat spesifikliğı, kateşin, katekol, klorojenik asit, gallik asit, rosmarinik asit ve kafeik asit kullanılarak aynı deneysel koşullarda % bağıl aktivite üzerinden değerlendirilmiş; en yüksek enzim aktivitesi kateşin ile elde edilmiştir. Bu nedenle, sonraki karakterizasyon çalışmaları kateşin substratı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Enzimin optimum pH değeri 5.0 ve optimum sıcaklığı 40 °C olarak bulunmuştur. K_m ve V_{maks} değerleri sırasıyla 0,42 mM ve 8333,3 EU.mL⁻¹.dk⁻¹ olarak belirlenmiştir. Ayrıca ısıl ve pH kararlılığında çalışılmıştır. Çay çiçeği polifenol oksidazının geniş substrat etkinliğı, enzimin saflaştırılması ve biyokimyasal olarak karakterize edilmesinin, çay çiçeği içerisindeki fenolik bileşiklerde meydana gelen enzimatik oksidasyona bağılı değişimlerin anlaşılması ve kontrolü açısından önemli olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Polifenol oksidaz, Çay (*Camellia sinensis* L.) çiçeği, Saflaştırma, Karakterizasyon

References

- [1] Chen, D., Chen, G., Sun, Y., Zeng, X., & Ye, H. (2020). Physiological genetics, chemical composition, health benefits and toxicology of tea (*Camellia sinensis* L.) flower: A review. *Food Research International*, 137, 109584.
- [2] Çınar, F.; Aksay, S. Purification and characterization of polyphenol oxidase from myrtle berries (*Myrtus communis* L.). *J. Food Meas. Charact.* 2022, 16, 2282–2291.

Abstract

Tea (*Camellia sinensis* L.) flowers has attracted increasing attention in recent years after it was discovered that it contains bioactive components similar to those found in tea leaves. Tea flowers have uses in the food and medicine industries. Polyphenol oxidase (PPO) catalyzes the oxidation of phenolic compounds found in tea flowers, leading to changes in the phenolic compound profile. Changes in active metabolites can lead to losses in the appearance, nutritional value, and commercial value of food [1-2]. In this study, polyphenol oxidase (PPO) obtained from tea flowers was purified by affinity chromatography and biochemically characterized to control enzyme-mediated reactions and to elucidate its catalytic properties. The purity and molecular weight of the enzyme were determined by sodium dodecyl sulfate polyacrylamide gel electrophoresis (SDS-PAGE). The molecular weight of the enzyme was observed as a single band in SDS-PAGE analysis and was estimated to be approximately 42.67 kDa. Substrate specificity was evaluated as a percentage of relative activity under the same experimental conditions using catechin, catechol, chlorogenic acid, gallic acid, rosmarinic acid, and caffeic acid; the highest enzyme activity was obtained with catechin. Therefore, subsequent characterization studies were performed using catechin substrate. The optimum pH value of the enzyme was found to be 5.0 and the optimum temperature was 40 °C. K_m and V_{max} values were determined as 0.42 mM and 8333.3 EU.mL⁻¹.min⁻¹, respectively. Thermal and pH stability have also been studied. The broad substrate specificity of tea flowers polyphenol oxidase indicates that purification and biochemical characterization of the enzyme are important for understanding and controlling enzymatic oxidation induced changes in phenolic compounds present in tea flowers.

Keywords: Polyphenol oxidase, Tea (*Camellia sinensis* L.) flower, Purification, Characterization

References

- [1] Chen, D., Chen, G., Sun, Y., Zeng, X., & Ye, H. (2020). Physiological genetics, chemical composition, health benefits and toxicology of tea (*Camellia sinensis* L.) flower: A review. Food Research International, 137, 109584.
- [2] Çınar, F.; Aksay, S. Purification and characterization of polyphenol oxidase from myrtle berries (*Myrtus communis* L.). J. Food Meas. Charact. 2022, 16, 2282–2291.

**A PSYCHOLOGICAL EVALUATION OF THE DEFINITION OF CITIZENSHIP
WITHIN THE FRAMEWORK OF THE 1982 CONSTITUTION AND THE TURKISH
CITIZENSHIP LAW NO. 5901: BELONGING, RECOGNITION, AND SOCIAL
IDENTITY CONSTRUCTION**

**1982 ANAYASASI VE 5901 SAYILI TÜRK VATANDAŞLIĞI KANUNU
ÇERÇEVESİNDE VATANDAŞLIK TANIMININ KİMLİK PSİKOLOJİSİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ: AİDİYET, TANINMA VE SOSYAL KİMLİK
İNŞASI**

Selenay ERDOĞAN¹, Dr. Öğr. Üyesi Eyüp ÖZ²

¹Haliç Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Psikoloji, 0000-0002-0372-7438.

**²Haliç Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi,
0000-0003-4485-2902.**

Özet

Bu çalışma, Türkiye’de vatandaşlığın normatif çerçevesini belirleyen 1982 Anayasası’nın 66. maddesi ile 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu hükümlerini, kimlik psikolojisi perspektifinden ele alarak vatandaşlığın yalnızca hukuki bir statü değil; aynı zamanda bireylerin aidiyet, tanınma ve sosyal kimlik deneyimlerini şekillendiren çok katmanlı bir yapı olduğunu tartışmayı amaçlamaktadır. Vatandaşlık, modern devlet sisteminde haklara erişim ve yükümlülükler açısından kurucu bir kategori olmakla birlikte, toplumsal düzeyde “içeride olma” duygusunu güçlendiren veya zayıflatan bir anlam çerçevesi üretmektedir. Araştırma, nitel desende yürütülmüş; doküman incelemesi ve kavramsal/tematik analiz yöntemi kullanılarak anayasal ve yasal düzenlemeler, kimlik psikolojisinin temel yaklaşımlarıyla birlikte değerlendirilmiştir.

Analiz bulguları, vatandaşlık tanımının bütünleştirici bir siyasal çatı sunmasına karşın üç temel etki hattında psikososyal gerilimler üretebildiğini göstermektedir. Bunlar; (i) tekil yurttaşlık anlatısı ile toplumsal çoğulluk ve farklı kimlik deneyimleri arasındaki uyum sorunu, (ii) vatandaşlığın kazanılması ve kaybı süreçlerinde öngörülebilirlik/ belirsizlik düzeyinin güven ve aidiyet algısı üzerinde belirleyici olması, (iii) haklara erişimin vatandaşlık statüsüyle sıkı bağının, vatandaşlığı psikolojik düzlemde bir değer/itibar göstergesine dönüştürmesidir.

Sonuç olarak çalışma, vatandaşlık tartışmalarının yalnızca normatif hukuk çerçevesiyle sınırlı tutulmaması; psikolojik tanınma, aidiyet ve toplumsal bütünleşme boyutlarını içerecek biçimde disiplinler arası bir yaklaşım ile genişletilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık, kimlik psikolojisi, aidiyet, tanınma, sosyal kimlik, 1982 Anayasası m.66, 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu

Abstract

This study aims to examine **Article 66 of the 1982 Constitution**, which defines the normative framework of citizenship in Türkiye, together with the provisions of the **Turkish Citizenship Law No. 5901**, from the perspective of **identity psychology**, and to argue that citizenship is not merely a legal status but also a multilayered structure that shapes individuals' experiences of **belonging, recognition, and social identity**. While citizenship constitutes a foundational category in modern state systems in terms of access to rights and obligations, it also produces a meaning-making framework at the societal level that can strengthen or weaken the sense of being "included." The research adopts a qualitative design; **document analysis** and **conceptual/thematic analysis** were employed to evaluate constitutional and statutory regulations in relation to the core approaches of identity psychology.

The findings indicate that although the definition of citizenship provides an integrative political framework, it may generate psychosocial tensions along three main lines. These; (i) challenges of compatibility between a unitary citizenship narrative and societal pluralism as well as diverse identity experiences; (ii) the extent to which predictability versus perceived uncertainty in the processes of acquiring and losing citizenship shapes perceptions of **trust and belonging**; and (iii) the close link between access to rights and citizenship status, which may transform citizenship into a marker of **value and symbolic legitimacy** at the psychological level.

Overall, the study suggests that debates on citizenship should not be confined to a purely normative legal framework; rather, they should be expanded through an interdisciplinary approach that incorporates the dimensions of **psychological recognition, belonging, and social cohesion**.

Keywords: Citizenship, identity psychology, belonging, recognition, social identity, Article 66 of the 1982 Constitution, Turkish Citizenship Law No. 5901

Classical genres of literary criticism as initial examples of the preparatory stage of our history of criticism

Ədəbi tənqidin klassik janrları tənqid tariximizin hazırlıq mərhələsinin ilkin nümunələri kimi

**Ulduz Fərhad Qəhrəmanova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, “Ədəbiyyat” kafedrasında dosent əvəzi
Orcid ID: 0009-0003-4418-9319**

Abstrakt:

Azərbaycanda şərhçilik məktəbi öz ənənələrini IX əsrdən başlayaraq müqəddəs kitabımız Qurana yazılmış şərhlərdən alır. Ümumən Şərq şərhçilik məktəbi Hind sanskrit abidəsi tamamlanan vaxtdan etibarən “Qurana şərhlər yazılmağa başlanır. Azərbaycanda ilk nəzəri məktəb şərhçilik məktəbi XI əsrdən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Şərh bir janr kimi “tənqid-bibliografiyaya” yaxın olmuş və yazıçı ilə oxucu arasında anlaşma, əlaqə yaratmaq məqsədini izləmişdir. Qədim dövrlərdə şərhələrdə əsərlər beyt-beyt izah edilirdi. Məqsəd bədii əsərlərlə oxucu arasında körpü yaratmaqdır. Şərhçilər dövrlərinin məşhur filoloqları idilər, tanınmış şairlərin əsərlərini beyt-beyt izah edir, onların mənasını açırdılar. Şərhçilərdən orta əsr şairlərinin özləri kimi ensiklopedik bilik, zəngin məlumat tələb olunurdu, yeri düşdükcə başqa şərhçilərlə də mübahisə edirdilər.

Təzkirə isə tanınmış insanların ayrı-ayrı yazıçı və şairlər haqqında topladığı topludur. Təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk və ən uzunömürlü, həm də kütləvi şəkillərindən biridir. Təzkirə müəllifləri də tanınmış insanlar olurlar. Təzkirələr zahirən müasir dövrün topla, almanax və antologiyalarını xatırladır. Təzkirələrdə ayrı-ayrı müəlliflər haqqında elmi-informativ məlumat verilmiş, onların bioqrafiyası və yaradıcılıq yolunun bir sıra mübahisəli məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir. Təzkirələr klassik ədəbi irsin toplanması, sistemləşdirilməsi, saf-çürük edilməsi, yayılması, təbliği və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sahəsində aparıcı mövqeyə malik mənbə kimi dəyər daşımaqdadır. Ədəbi risalə isə əruz vəznə, qafiyə, bədii təsvir vasitələri, poetik fiqurlar, şeirin ölçüləri, bədii sənətkarlıq və s. kimi məsələlər haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: ədəbi tənqid, klassik, janrlar

Abstract:

The school of exegesis in Azerbaijan draws its traditions from the commentaries written on our holy book, the Quran, starting from the 9th century. In general, the Eastern school of commentary began to write commentaries on the Quran from the time the Indian Sanskrit monument was completed. The first theoretical school of commentary in Azerbaijan began to operate in the 11th century. Commentary as a genre was close to "criticism-bibliography" and pursued the goal of creating understanding and connection between the writer and the reader. In ancient times, works were explained verse by verse in commentaries. The goal was to create a bridge between literary works and the reader. Commentators were famous philologists of their time, they explained the works of famous poets verse by verse, revealing their meaning. Commentators were required to have encyclopedic knowledge and rich information, like medieval poets themselves, and they would argue with other commentators as needed.

Tazkire is a collection compiled by famous people about individual writers and poets. Tazkire is one of the first and most long-lived, as well as mass forms of Azerbaijani literary criticism. The authors of the Tazkire are also famous people. Tazkire outwardly resembles the collections, almanacs and anthologies of the modern era. The commentaries provide scientific and informative information about individual authors, clarify a number of controversial aspects of their biography and creative path. The commentaries are valuable as a source with a leading position in the field of collecting, systematizing, refining, distributing, promoting and transmitting classical literary heritage from generation to generation. The literary treatise provides information on issues such as meter, rhyme, means of artistic description, poetic figures, poetic dimensions, artistic craftsmanship, etc.

Keywords: literary criticism, classic, genres

Qədim və orta əsrləri ədəbi tənqid tariximizin hazırlıq mərhələsi adlandırmaq olar. XI əsrdə Azərbaycanda Xətib Təbrizi, Yusif Xoylu, XIII əsrdə Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Övfı, XIV əsrdə Əssar Təbrizi, Şərafəddin Həsən Rami Təbrizi, Məhəmməd Rəfi bədii əsərlərə şərh yazmış, ədəbi-tənqidi yaradıcılıqla məşğul olmağın ənənəsini yaratmışlar. Şərlər tarixən şərh, müasir dövrdə isə resenzeya adlanır. Şərh ədəbi tənqidin ən qədim janrıdır. Şərh janrının əsas məqsədi bədii əsəri sadə, aydın, anlaşılıqlı bir dildə izah etməkdir. Şərhin ilk nümunələri ərəb ədəbiyyatşünaslığında yaranmışdır. IX əsrdə isə Əbu Təmmamın (798-843) yaradıcılığı fonunda bütövlükdə poeziyada metaforik üslubun dərinləşməsi şərhin geniş yayılmasına təkan vermişdir. Ərəb ədəbiyyatşünasları olan Əbu Bəkr əs-Sulinin (?-946), İbn Cinninin (932-1002), Əbu Təmmam və Əl-Mütənəbbinin (915-965) divanlarına yazdıqları şərlərlə bu janrın əsası qoyulmuşdur. Şərhçilik ilk dövrlərdə ayrı-ayrı şairlərin divanlarının qrammatik baxımından təhlilinə söykənmişdir.

Azərbaycanda şərhçilik məktəbi öz ənənələrini IX əsrdən başlayaraq müqəddəs kitabımız Qurana yazılmış şərlərdən alır. Ümumən Şərq şərhçilik məktəbi Hind sanskrit abidəsi tamamlanan vaxtdan etibarən "Qurana şərlər yazılmağa başlanır. Azərbaycanda ilk nəzəri məktəb şərhçilik məktəbi XI əsrdən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Şərh nəzəriyyəsinin son abidələri bunlardır:

1."Kavyalamkara" (VIII əsr)- Hind Sanskrit poetikası (sutr təlimi) ənənələri

2.IX əsrdən etibarən müqəddəs Qurana yazılan şərlər

Şərh bir janr kimi "tənqid-bibliografiyaya" yaxın olmuş və yazıçı ilə oxucu arasında anlaşma, əlaqə yaratmaq məqsədini izləmişdir. Qədim dövrlərdə şərlərdə əsərlər beyt-beyt

izah edilirdi. Məqsəd bədii əsərlərlə oxucu arasında körpü yaratmaqdır. Şərhcilər dövrlərinin məşhur filoloqları idilər, tanınmış şairlərin əsərlərini beyt-beyt izah edir, onların mənasını açırdılar. Şərhcilərdən orta əsr şairlərinin özləri kimi ensiklopedik bilik, zəngin məlumat tələb olunurdu, yeri düşdükcə başqa şərhcilərlə də mübahisə edirdilər. Şərh, cüng, təzkirələrdə əsərə ciddi, qərəzsiz yanaşmağı tələb edir, şeirin məzmununu, məna və forma müxtəlifliyini açır, dövrün işlək ədəbi janrlarına münasibət bildirirdilər. Belə şərhcilər içində Xətib Təbrizi, Yusif Xoylu, Eyn əl-Quzat məzmunlu şərhləri ilə xüsusilə seçilirdilər. Elm aləmində Xətib Təbrizinin (XI əsr) “Şərh divan əl Həmasə”, “Şərh divan Əbu Təmmam”, “Əl kafi fi elemey əl əruz vəl qəvafi”, Yusif Xoylunun (XII əsr) “Tənvir”, Nəsrəddin Tusinin (XIII əsr) “Müzanül-əşar”, “Əsas ül iqtibas”, Əssar Təbrizinin (XIV əsr) “Əl vafi fi tedadil-qə vafi”, Şərafəddin Həsən Rami Təbrizi (XV əsr) “Risaleyi-cəmi müxtəsər” adlı şərhləri məlumdur.

Xətib Təbrizi ərəbdilli poeziyaya mükəmməl şərhlər vermiş şərhcilərdəndir. “Şeiri təhlil etmək onu yazmaqdan çətindir” fikrini əsaslandırmağa çalışan Xətib Təbrizi məzmun və formanın dialektik vəhdətini də şairlərdən tələb edirdi. Şərhcilər peşəkar tənqidçi olmamış, ədəbi-tənqidi əsərlər yazmamışlar. Onlar misranı, beyt və bəndi şərh edəndə, bədii yaradıcılığa münasibət bildirəndə haşiyələrə çıxmış, elmin bir çox sahəsindən, kainatdan, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin bənzərsizliyindən danışmışlar. Şərhcilikdə Xətib Təbrizinin ənənələrini Yusif Xoylu uğurla davam etdirmişdir.

Təzkirə isə tanınmış insanların ayrı-ayrı yazıçı və şairlər haqqında topladığı topludur. Təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk və ən uzunömürlü, həm də kütləvi şəkillərindən biridir. Təzkirə müəllifləri də tanınmış insanlar olurlar. Təzkirələr zahirən müasir dövrün toplu, almanax və antologiyalarını xatırladır. Təzkirələrdə ayrı-ayrı müəlliflər haqqında elmi-informativ məlumat verilmiş, onların bioqrafiyası və yaradıcılıq yolunun bir sıra mübahisəli məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir. Təzkirələr klassik ədəbi irsin toplanması, sistemləşdirilməsi, saf-çürük edilməsi, yayılması, təbliği və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sahəsində aparıcı mövqeyə malik mənbə kimi dəyər daşımaqdadır.

“Təzkirə” termini ərəb mənşəli olub “zikr”-xatırlamaq, anmaq, yada salmaq mənalərini ifadə etməkdədir. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında “təzkirə” termini əvəzinə “təbəkət” istilahı işlənməkdədir. Türk və fars ədəbiyyatşünaslığında isə “təzkirə” termini daha çox işləklik qazanmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yazılan təzkirələr içərisində Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”, Sam Mirzənin “Töhfe-yi-Sami”, Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas”, Lütfəli bəy Azərin “Atəşgədə”, Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkireyi-Seyid Əzim”, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab”, Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin”, Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirələri xüsusi yer tutur.

Təzkirələr ilk mənbə və qaynaq rolunu oynayır. Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və digər Azərbaycan klassikləri haqqında bir çox elmi-nəzəri və bioqrafik əhəmiyyətə malik olan məlumatlar təzkirələrdə öz əksini tapmışdır. Cüng isə şairlərin öz dəstxətləri ilə olan əsərlərinin öz əlyazma toplusudur.

Ədəbi risalə isə əruz vəznə, qafiyə, bədii təsvir vasitələri, poetik fiqurlar, şeirin ölçüləri, bədii sənətkarlıq və s. kimi məsələlər haqqında məlumat verilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ədəbi risalənin bir sıra maraqlı nümunələri mövcuddur. Xətib Təbrizinin “Əruz və qafiyə elmlərinin yekunu” (“Əl kfi fi elmey əl-əruz və qəvafi”), Şərafəddin Raminin “Aşiqlərin dostu” (“Ənisül-üşşaq”), “Hədəyiqül-həqayiq”, Vəhid Təbrizinin “Risaleyi-cəmi-müxtəsər” və başqa əsərləri ədəbi risalənin orijinal nümunələri hesab olunmaqdadır.

Dibaçədə klassik Şərq ədəbiyyatında divanlara, poemalara yazılmış müqəddimələrdən ibarətdir. Bütövlükdə şairin söz sənəti ilə bağlı nəzəri baxışlar məcmusunu əks etdirən dibaçələr həmçinin dövrün ədəbi-estetik prinsiplərini öyrənmək üçün əhəmiyyətli qaynaqlardandır.

Dibaçələrdə şairlərin verdiyi məlumatlar:

1. Divanın yazılma səbəbi haqqında məlumat vermişlər.
2. Divana daxil edilmiş poetik nümunələrin yaranmasına aydınlıq gətiriblər.
3. Fərdi yaradıcılıq üslubuna diqqət yönəldiblər.
4. Öz əsərləri üzərində necə işləmələri ilə bağlı mülahizələr irəli sürmüşlər.
5. Şairin öz dövrü, mühiti, bioqrafiyası, yaradıcılığı haqqında məlumatlara yer verilmişdir.
6. Dibaçələrdə şair və hökmdar, sənətkar və zaman, şəxsiyyət və mühit və s. kimi ciddi sosial problemlərə yer vermişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuli ərəb, fars, türk dilində yazdığı divanlarına daxil etdiyi bəzi poemalara dibaçələr də yazmışdır. Dibaçələrlə yanaşı, divanlara yazılmış xatimələr də ədəbi tənqidin klassik janrı hesab olunur. Xitamə “xitam etmək, son vermək” deməkdir. Kitabın, əsərin axırına əlavə edilən xülasədir ki, burada əsərin nəticəsi, sonu haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Xəlid Əlimirzəyev, (2008) “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı
2. Mir Cəlil, Pənah Xəlilov, (2005) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, Çarşıoğlu
3. Məmməd Əliyev, (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı
4. Məhəmmədli Mustafayev, (2021) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı
5. Nizaməddin Şəmsizadə, (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
6. Rafiq Yusifoğlu, (2001) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı

YUNUS İMRƏ LİRİKASININ ÖZƏL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

SPECIAL CHARACTERISTICS OF YUNUS İMRA'S LYRICS

Prof. Dr. Elman Quliyev

Azərbaycan, Bakı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türköloji mərkəzin Türk ədəbiyyatı bölməsinin müdiri

Orcid: 0000-0001-5413-9479

ÖZET

Y.İmrə türk təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi təkcə türk dünyasının deyil, bütün müsəlman şərqinin zəngin ənənələri zəminində özünəməxsus yaradıcılıq formalaşdırmış, özündən sonrakı ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Yunus İmrənin lirik yaradıcılığının ana xəttini onun irfani şeirləri təşkil edir. Şairin lirik yaradıcılığına nəzər salsaq, o, bu dünyanı haqdan qopub haqqa qayıdan insanın “keçid mərhələsi” hesab edir. Allahdan şüur payı alan insanın bu mərhələdə ibadəti ona verilən mükafatın şükrü kimi qiymətləndirilir. Allah-İslam inamının insanda ibadətə meyl yaratdığı üçün Y.İmrə hamını bu yola dəvət edir. Y.İmrə Tanrı şairidir. Bu mənada Yunus İmrənin “əslim Haqdır şək deyil, nam oldu insan mənə” deməsi təsadüfi xarakter daşımır. “Əslim Haqdır” deyən Yunus İmrə varlıq, insan və könül – ruh mövcudluğunda özünün irfani missiyasını təqdim edir.

Anahtar kəlmələr: Yunus İmrə , lirika, şeir, xüsusiyyət , Allah

ABSTRACT

Y. Imre as a prominent representative of Turkish Sufism literature, formed a unique creativity on the basis of the rich traditions not only of the Turkish world, but also of the entire Muslim East, and played an important role in the development of literature after him. The main line of Yunus Imre's lyrical creativity is his mystical poems. If we look at the poet's lyrical creativity, he considers this world to be the "transitional stage" of a person who returns to reality. The worship of a person who receives a share of consciousness from God at this stage is evaluated as gratitude for the reward given to him. Y. Imra invites everyone to this path because the faith of Y. Allah-Islam creates a tendency to worship in a person. Y. Imre is a poet of God. In this sense, Yunus Imre's saying "my truth is the Truth is not a shape, but a human being has become me" is not accidental. Saying "My root is God" Yunus Imra presents his mystical mission in the existence of existence, human and heart - soul.

Key words: Yunus Imre, lyrics, poetry, character, God

GİRİŞ

Türk təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Yunus İmrədir. Onun bütün yaradıcılığı, o cümlədən lirikası irfani şeirlərin gözəl nümunələrindəndir. Y.İmrə vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinin tələblərinə uyğun olaraq insanın öz şüuruna hakim olduğu “keçid mərhələsi”ndə nəfəsə uymasını Allah eşqinə mane olan qorxunc hal hesab edir. Çünki “nəfs maddədir, maddəyə

bağlanışdır, maddə eşqi, maddə ehtirasıdır” (N.S.Banarlı). Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinin birində ifadə olunan “kənardakı düşmənlə savaşıb onu məğlub etməyimiz bizim kiçik savaşımızdır. Fəqət nəfsimizlə savaşıb onu məğlub etməyimiz bizim böyük cihadımızdır” – fikirlərində nəfsi məğlub etmənin əhəmiyyət dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Burada tək cə maddi nemətlərdən yox, həm də çox yaşamaq iddialarından da imtina edilir. Əsl həyata can atan Y.İmrə ölümü həm imtahan, həm də bayram hesab edir.

Bu dünyaya qalmayaq gəl,

Fanıdır, aldanmayaq gəl

Bir ikən ayrılmayaq gəl

Gəl dosta gedək, gəl, könül!

Gəl bu cahandan biz köçək,

O dostun elinə uçaq.

Bütün arzulardan keçək

Gəl dosta gedək, gəl, könül!

Yunis İmrədə dərvişlik məqamı xüsusi mərhələ təşkil edir. Y.İmrə dərvişliyi ilkin mənə anlamında (farsca, dər -qapı, viz - gözən) deyil, doğruluq, yaxşılıq, həqiqi eşq və s. irfani anlamında götürərək Haqq yolçusu məqamında təqdim edir. Yunis İmrə dərvişliyi haqq axtaran və haqqı təbliğ edən səyyaha bənzədir. Y.İmrə vəhdətə, Haqqa qovuşmağı, dərvişlik üçün son mənzil hesab edir. Buna görə də o, şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət mərhələlərindən keçməyi dərvişliyin vacib şərti sayır. Y.İmrə Əhməd Yəsəvi və Hacı Bektaşlı təlimlərinə uyğun olaraq şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət mərhələlərinin hər birinə aid olan 10 şərti dərvişliyin əsas əməlləri sırasına daxil edir. Eşq yolunun məlamət əhli (qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün heç nədən çəkinməyən) olan dərvişin son dayanacağı Vüslətdir. Y.İmrə dərvişi duyuş, düşüncə və inanış mərhələlərindən keçirməklə bu yolçuluğun şərəfli olduğu qədər, çətin olduğunu da dilə gətirir. Ümumilikdə 40 vacib şərti icra etməyin çətinliyini və nəfsə qalib gəlməyin asan olmadığını bəyan edən şair eşq və sətri dərvişliyin vacib amilləri sırasında önə çəkir:

Mən dərvişəm deyən insan iş bu yolda ar gərəkməz,

Dərviş olan insanların könlü gendir, dar gərəkməz.

Dərviş könülsüz gərəkdir, söyəne dilsiz gərəkdir.

Döyəne əlsiz gərəkdir, xalqa bərabər gərəkməz.

YÖNTEM

Y.İmrə haqqı təbliğ edən, üzünü Allah dərğahına tutan dərvişlərin pak və dürüst olmalarını, daim gümüşlənmə (təmizlənmə) prosesində olmalarını da gərəkli hesab edir:

**Hər kimə kim dərvişlik bağışlana
Qəlbi gedə pak ola gümüşləmə
Nəfəsindən müşki-ənbər yayıla
Budağından ilü şar yemişləmə
Aşiqin göz yaşı həm göl olar
Ayağında saz bitib qamışlana.**

Y.İmrə bir irfan sahibi olaraq peyğəmbərə, övliyalara müqəddəs şəxslərə Allahın nuru kimi baxmış, xüsusilə Məhəmməd peyğəmbərə ithaf olunan şeirlərdə onu “haqq peyğəmbəri”, “mələklər mülkünün sultanı”, “tanrı elçisi”, “nur mənbəyi” və s. şəkildə mədh etmişdir:

**Sən haqq peyğəmbərsən şəksiz, gümansız,
Sənə uymayanlar gedər imansız.
Aşiq Yunus neylər dünyanı sənsiz,
Adı gözəl, özü gözəl Məhəmməd.**

Həzrəti Məhəmmədə şairin məhəbbəti o qədər güclüdür ki, Allah rəsulunu görmək, ona qovuşmaq istəyi, həsrət yangısı şəkildə ifadə olunur və ruhən Məhəmməd peyğəmbər hüzurunda dayanan şairin sufuyana diləkləri belə açıqlanır:

**Arayıb, axtarıb tapam izini,
İzinin tozuna sürtəm üzümü,
Haqq nəsib eyləsə görəm üzünü,
Ya Məhəmməd, könül arzular səni.**

**Eşq dənizi mənəm, mən,
Dənizlər heyran mənə,
Dərya mənim qətrəmdir,
Zərrələr ümman mənə!**

– deyərək öz “mən”inin intəhasızlıqlarından bəhs açan Y.İmrə bu “mən”in mütəsəvvif-ruhi, hissi cəhətləri ilə yanaşı, onun arxasında dayanan həqiqi qürur və təəssübkeşlik amillərinə də yer verir.

Y.İmrə insan qəlbinə hakim kəsilən ilahi eşqi Allah ilə insan arasında rabitə hesab edir. Y.İmrəyə görə hökmləri yerinə yetirmədən (şəriət), onları düşünüş və inanış sistemində dərk etmədən (təriqət) və islami sirləri dərinlən anlayıb əməldə təcəssüm etdirmədən (mərifət) həqiqətə qovuşmaq (Allaha çatmaq) qeyri-mümkündür. Y.İmrə insana adı məxluq kimi baxmır. Onun nəzərində insan Allahdan qopan nur və qüdrət parçasıdır. Qurani-Kərimin “Nur” surəsində yazılmışdır: “Allah gözlərin və yerin nurudur. Allah nur üstündə nurdur. Allah dilədiyini nura

qovuşdurur.” Y.İmrə Quran məntiqinin davamı olaraq bütün mərhələlərdə (şəriət, təriqət, mərifət) idrakın Allaha qovuşmaq yolundakı əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır.

Y.İmrə insanın yaranışı müqabilində şükr etməsini (ibadəti) Allaha qovuşmağın vacib şərtlərindən biri kimi dəyərləndirir:

Nəyi sevər isən, imanın oldur,

Necə sevməyəsən, sultanın oldur.

Özünü “fənaya”, nəfsini Haqqa təslim edən Y.İmrənin irfani görüşləri ilə özündən əvvəlki və zamanındakı türk-sufi təriqətləri arasındakı təsir və bağlılığı inkar etmək mümkün deyildir. Bu sırada Ə.Yəsəvi və Y.İmrə təsəvvüf görüşlərindəki oxşarlığı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ə.Yəsəvinin Türküstanda əsasını qoyduğu “Yəsəvilik” təriqəti Türküstan sərhədlərini aşaraq, Şərq-islam dünyasının əksər mərkəzlərində yaranan Babai, Bəktəşi, Nəqşbəndi, Heydərilik və s. təriqətlərin yaranmasına təsir göstərmişdir. Bu mənada, Ə.Yəsəvi təsiri həmin təriqətlərin nümayəndələri olan ayrı-ayrı şəxslərin dünyagörüşlərinin formalaşmasından və yaradıcılıqlarından yan keçməmişdir. Ə.Yəsəvi ilə Şərq sufi ədəbiyyatının sonrakı dövrlərinin görkəmli nümayəndələri C.Rumi, Y.İmrə, S.Vələd, S.Təbrizi və s. arasında olan əlaqə və bağlılığın əsas səbəbini də məhz bunda axtarmaq lazımdır. Bu təsir və əlaqə əsasən onların yaradıcılıqlarının ideya-məzmununda özünü nümayiş etdirmişdir. Belə ki, C.Ruminin “Məsnəvi”, Y.İmrənin “Risələtün-nüşhiyyə”, S.Vələdin “Maarif” və s. əsərlərində Ə.Yəsəvi ilə başlanan sufi dəyərlər bu və ya digər formada əksini tapmış, orta əsrlər türk-islam fəlsəfi fikrinin inkişafında örnək rolunu oynamışdır. Diqqət etdikdə görürük ki, klassik Şərq ədəbiyyatında dünya sirlərinin “Allah sirri və möcüzəsi” şəklində dəyərləndirilməsinin mükəmməl ifadə və deyim tərzini Əhməd Yəsəvi ilə başlayır. Bu baxımdan Allahın yaratdıqlarının ən şərəfli, haqq yolçusu olan insana münasibətdə Yunis İmrə də Ə.Yəsəvi kimi onu bir canlı varlıq şəklində təqdim etmir, insanı ruh, nur daşıyıcısı hesab edir. Belə demək mümkünsə, Əhməd Yəsəvinin Türküstanda əsasını qoyduğu sufi-təsəvvüf görüşlərini təxminən 150 il sonra Y.İmrə Ön Asiyada davam etdirmişdir.

BULGULAR

Ə.Yəsəvidə olduğu kimi Y.İmrədə də tanrı sevgisi, ilahi eşq aparıcıdır. “Yəsəvilik”də “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsinə uyğun zərrənin (insanın) bütövə (Allaha) qovuşmaq arzusu Yunis İmrə poeziyasında da özünü göstərir və ilahi eşq dərinliyində özünəməxsus ifadəsini tapa bilir. Hər iki irfan sahibi Allahı dərk etməyi “kөнül” və duyğu “bilimində” mümkün sayır. Ona görə də Allaha, peyğəmbərə, müqəddəs əshabələrə, ibadətə, mövcudiyata sevgi bildirmək, şükürlər etmək, maddiyyatdan, nəfs qulu olmaqdan, “kənar sevgilərdən” və s. uzaqlaşmaq kimi irfani görüşlər Ə.Yəsəvi ilə Y.İmrəni eyni bir “nur körpüsündən” keçirib Tanrı dərghahına aparır. Biz hər iki sufinin timsalında “Allahdan aşıqlıq diləyən”, “eşq odunda yanan”, “dünyanı haram sayan”, “eşq dərdlərinə dava olmayan” Rəbbin sadıq bəndələrini görür, onların Allah dərghahına “çağırışlarını” eşidirik. Məsələn, Yunis İmrənin

Eşq məqamı alidir, eşq qədim, əzəlidir.

Eşq sözünü söyləyən qüdrət dilidir.

Deyən ol, eşidən ol, görən ol, göstərən ol

Hər sözü söyləyən ol, surət can mənzilidir.

misralarında ifadə olunan mənə Ə.Yəsəvinin

**Eşq məqamı türlü məkan, aqlın yetməz
Başdan-başa zorluk, cəfa, möhnəti getməz
Mələmətlər, ihanətlər kilsa, geçməz
La-məkanda haqdan dərslər aldım iştə.**

fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Hər iki təsəvvüf şairinə görə içində ruh daşıyan, qəlbi Allah nuru ilə dolu olan insan yaxşı əməl sahibi olmalıdır ki, Allah mərhəminə tuş gəlsin, əbədi aləmin layiqli sakininə çevrilsin:

**Eşq bağını möhnət ilə göyərtməsən,
Hər görülür şom nəfsini öldürməsən,
“Allah” deyib içinə nur doldurmasan,
Vallah, billah səndə eşqin nişanı yox (Ə.Yəsəvi).**

**Nəfs arzusundan keçib, eşq qədəhindən içib
Dost yoluna ər kimi durmayan aşiqmidir (Y.İmrə).**

Ə.Yəsəvi bu fikrin davamı kimi mərhəmət və rəhmliyi “Allah deyib içinə nur doldurmağın” əsas şərtlərindən hesab edir. Çünki insan mərhəmətli və rəhmli olan Allahın “əməl daşıyıcısı” olduğu təqdirdə özündə mərhəmət hissini yaşada bilir və bu halda insan Allah dərğahının “məhrəm” bəndəsinə çevirilir. Davud peyğəmbərin “Allahım, insanları niyə yaratdın?” sualına Cənab Haqqın “Mən gizli dəfinə idim, bilinməyi sevdim, bilinmək üçün insanları yaratdım” cavabı ilə əslində Allahın insana verdiyi missiyanın mahiyyəti açılır. Hədislərin birində deyildiyi kimi “Allahın insanı öz rəhman surətində yaratması” onun pisləklərdən uzaqlaşması və xeyirxahlığı üçün zəmin yaradır. Bu mənada həm Ə.Yəsəvi, həm də Y.İmrənin eyni mövqedə dayandığının şahidi oluruq. Əhməd Yəsəvi də Y.İmrə kimi Allaha qovuşma yolunda insan idrakının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir, məhz insanın idrak vasitəsilə hər şeyi anlayıb, onu tətbiq yolu ilə insanlığını təmin etməsini xüsusi vurğulayır:

**Harda görsən könlü qırıq, mərhəm ol sən,
Öylə məzlum yolda qalsa, həmdəm ol sən
Məhşər günü dərğahına məhrəm ol sən
Mən-sən deyən kimsələrdən keçdim iştə.(Ə.Yəsəvi)**

**Həqiqət sirri-əsrarın cahanda əhli-hal anlar,
Avam olan nə bilsin, hali-eşqi həp günah anlar.(Ə.Yəsəvi)**

Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsəri kimi Y.İmrənin “Risalətün-nüşhiyyə”si də bir əxlaq kitabı olmaqla yanaşı, həm də din ilə təsəvvüfün vəhdətidir. Ona görə də əsərlərdəki şeir parçalarında Quran hikmətlərinin sadəcə sadalanması yox, həm də bir növ bunlara sufi yanaşma vardır. Məsələn, bu cəhətin Ə.Yəsəvi sənətində əksi belədir:

Bismillahla başlayaraq hikmət söyləyib

Taliblərə inci, cövhər saçdım iştə

Riyazəti qatı çəkip, kanlar yutub

Mən dəftəri-sani sözün açdım iştə. (Ə.Yəsəvi)

“Divani-hikmət” başdan-ayağa insanın Allaha olan məhəbbətini ön plana çıxarır. Ona görə də Ə.Yəsəvi öz hikmət xəzinəsində insanın yeri, rolu, vəzifələrindən bəhs açmaqla onu daimi ibadətə səsləyir. Maraqlıdır ki, Ə.Yəsəvi ibadəti yalnız namaz qılmaq və dua etməkdən ibarət hesab etmir. O, riyakarlığı insanlığa xas olmayan hal kimi dəyərləndirir. Oruc tutmağı, namaz qılmağı öz pis əməllərinə pərdə edənləri imandan uzaq sayır. “Yəsəvilik” təriqəti İslam dininin qanunları əsasında formalaşdığından Ə.Yəsəvi bu baxışlarında öz qənaətlərini dini hökmlərə uyğunlaşdırır və hamı üçün vacib məqamları diqqətə çatdırır:

Oruc tutup halka riya kılanları,

Namaz kılıp tesbih ele alanları,

Şeyhim diyip başka bina kuranları

Son deminde imanından cüda kıldım.

Şairə görə, insan həm də əməli, düşüncəsi ilə ibadət edir. Ə.Yəsəvi belə hesab edir ki, yalnız bu yolu seçənlərin ibadəti tamdır. İnsan ona verilən ömür vaxtını düzgün xərcləməlidir. Əgər o, könlünü Allaha təslim edirsə, onun yolunda “can verməyə” hazırsa, əsl aşiqə çevrilir, axirətini qazanır:

Aşiq deyil sevdiğinə can verməsə

Köylü degil çapa yapıp nan verməsi

Burada ağlayıb axirətdə can verməsə

Yolda qahr, Xuda lütfünü alanı yox.

və yaxud

Ey xəbərsiz, eşq əhlindən bəyan sorma,

Dərd isə sən, eşq dərdinə dərman sorma,

Aşiq olsan, zahidlərdən nişan sorma

Bu yollarda aşiq ölsə, günahı yox.

SONUÇ

Bu halı biz eyni ilə Y.İmrənin yaradıcılığında da görə bilirik. Y.İmrədə də problemə bu cür yanaşma bir daha onu təsdiqləyir ki, Ə.Yəsəvi yaradıcılığında özünü göstərən sufi ideyalar özündən sonrakı ədəbiyyata, ədəbi düşüncəyə təsirsiz ötürülməmiş və bu, ədəbiyyatda ənənə rolunu oynaya bilmişdir.

Canını eşq yoluna verməyən aşiqmidir?!

Cəhd eyləyib ol dosta irməyən aşiqmidir?!(Y.İmrə)

Ə.Yəsəvinin hikmətlərdən ibarət olan məşhur əsərində bütün məsələlərə islami təfəkkür yanaşmasında münasibət var. Allah, peyğəmbər, şəriət qaydaları, ibadət yolları və s. barədə yazılanların qaynağında, heç şübhəsiz, müqəddəs Quran ideyaları dayanır:

Mənim hikmətlərim fərmani-Sübhan

Oxuyub anlasan, məna-yi-Quran.

Diqqət etdikdə bu ideya və fikirlərin Y.İmrə yaradıcılığında olduqca sadə və təsirli formada davamına rast gəlmək mümkündür.

Şəriət əhli iraq ereməz bu mənzilə

Əslim Haqqdır, şəkk deyil mürşiddir Quran mənə

20

Göründüyü kimi, Y.İmrə “əslim Haqqdır, şəkk deyil” deməklə şəriət, təriqət, mərifət mərhələlərini keçməklə həqiqət məqamına yetişdiyini bəyan etmiş və bu yolda Quranın vəsilə olduğunu açıq şəkildə bəyan etmişdir. Əslini Haqq (Allah), Quran rəhbər hesab edən Y.İmrənin yaradıcılığında irfanın insanlıq tarixinin gözəl dəyəri kimi yer almasının ənənə bağlılığını inkar etmək mümkün deyil:

Həqiqət bir dənizdir, şəriət onun gəmisini

Çoqlar gəmidən cıqub dənizə talmadılar. (Y.İmrə)

Bütün bunlar onu göstərir ki, Y.İmrə türk təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi təkcə türk dünyasının deyil, bütün müsəlman şərqinin zəngin ənənələri zəminində özünəməxsus yaradıcılıq formalaşdırmış, özündən sonrakı ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynamışdır.

KAYNAKLAR

1. Ahmet Atilla Şentürk, Ahmet Kartal. Eski türk edebiyatı tarihi, Dergah yayınları, 2008.
2. Yunis Əmrə. Risalətün-nushiyyə. Bakı, 2013
3. Yunis Əmrə. Güldəstə . Bakı, 1992
4. Mustafa Tatçı. Yunus Emre yorumları, Ekim , 2015
5. Nihad Sami Banarlı. Türk ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, 1-ci cild, İstanbul, 1998
- 6.. Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı, Bakı, 2017

**THE THEME OF HOMELAND IN AZERBAIJAN CHILDREN'S LITERATURE
(1980-1990)**

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA VƏTƏN MÖVZUSU (1980-1990)

AZERBAIJAN ÇOCUK EDEBİYATINDA VATAN TEMASI (1980-1990)

Aygun Ahmadova Shukur kızı

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbəyov-68), 0000-0002-2464-2513

Aygün Ahmadova, Edebiyat Öğretim Teknolojileri Bölümü Doçenti

Anahtar kelimeler: vatan, antik, siyasi, sonuç, konu, fikir, toprak

Keywords: homeland, ancient, political, result, topic, idea, land

Vətənpərvərliyin tarixi kökündə min illər boyu yaşamış, möhkəmlənmiş, öz torpağına sadıq, ana dilinə və adət ənənələrinə bağlanmış böyük xalq və dövlətçilik durur. Millətin və dövlətçiliyin formalaşmasında və inkişafında, vətənpərvərlik ideyasının onun inkişafının ümumimilli anlarını əks etdirən mövzular ictimai düşüncənin tərkib hissəsidir. Vətənpərvərlik mahiyyəti vətənə məhəbbət və öz şəxsi maraqlarını vətən yolunda qurban verməyə əsaslanan emosional bağlılıqdır. Bu bağlılıq həm də özünün mənsub olduğu millətin etnik, mədəni, siyasi və tarixi xüsusiyyətlərinə arxalanan milli hissiyyat və ya milli qürur kimi də hallanır.

Vətənpərvərlik anlayışı ideoloji olaraq, sinonim kimimilli, leksikonumuza daxil olsa da, təbii instinkt adlandırma biləcəyimiz qədər qədim bir duyğunun təkamülünün nəticəsidir. Vətənpərvərlik dövlət müstəqilliyinin əsasını, bir şəxsin yurduna, vətəninə bağlılığını ifadə edir. Ulu Öndər Heydər Əliyev öz çıxışlarında qeyd edirdi ki: “Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır. Hər bir vətəndaş vətənpərvərlik hisləri ilə yaşamalıdır”.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında ideya-estetik tərəfləri, aspektləri ilə meydana çıxan “vətənpərvərlik ideyası” mövzu olaraq diqqəti cəlb edir. Bu, ölkənin ictimai-siyasi həyatında, cəmiyyətin dünyagörüşündə özünü göstərən, əsaslı inqilabi dəyişikliklərin yaranması ilə bağlı olan milli strukturdu. Həmin hərəkət və onunla əlaqədar intensiv ictimai-siyasi proseslər qısa bir zamanda əvvəlki ideologiyadan kəskin şəkildə fərqli olan yeni ideologiya formalaşdırdı. Bunu tədqiqatçılar ümumi şəkildə “Azərbaycan ideologiyası” adlandırmışlar. Lakin “Azərbaycan ideologiyası”, yaxud “Azərbaycançılıq dünyagörüşü” nəinki yalnız XXI əsrdə deyil, çox qədim dövrlərdən bəri inkişaf edə-edə gəlmişdir. “Vətən və vətənpərvərlik” mövzusu istər-istəməz Azərbaycan ideologiyasının başlıca prinsipləri ilə əlaqədardır. Ona görə də həmin ideologiyanın bugünkü reallıqla bağlı müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bəzi problemləri də “vətənpərvərlik ideyası” mövzusunda həm bilavasitə, həm də dolayısı ilə ifadə olunur.

Doğma yurdumuz Azərbaycan bizim ana vətənimizdir. Vətən torpağı müqəddəsdir. Vətən dəyişmir, satılmır, köhnəlmir, qocalmır, o, əbədi və əzəlidir. Babalarımızın yadigarı olan bu

Vətənin səmasında əcdadlarımızın ruhu dolaşır. Azərbaycan bizə əcdadlarımızın əmanətidir. Əmanət olan bu Vətəni qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur. Vətəni qorumaq üçün onu sevmək lazımdır.

Vətənpərvərlik dərin anlama malik kəlmədir. Vətənpərvərliyin dərin və tarixi kökləri vardır. Vətənpərvərlik ən dərin, ən müqəddəs və ən ülvi hisslərdən, duyğulardan biridir. Hər bir adamın qiyməti onun vətənə, millətə xidməti ilə, əsl insanlıq ləyaqəti isə vətənpərvərlik hissi ilə ölçülür. Vətən sevgisi, Vətənə məhəbbət insanın daxilindən, qanından, genindən gəlir. Vətən sevgisi insana ana südü ilə verilir. Vətənpərvərlik hissi körpə yaşlarda aşılmalıdır, Vətənə məhəbbət hissi uşağın qanına, canına, ruhuna işləməlidir, “xəmirimiz” vətənə məhəbbət hissi ilə “yoğrulmalıdır”.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədə başlayıb, məktəbəqədər müəssələrdən, məktəbdə davam etməli, cəmiyyətdə formalaşmalıdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi vətəndaş tərbiyəsinin əsasıdır. Prezidentimiz İlham Əliyev öz maraqlı çıxışlarında deyirdi: "Mən istəyirəm ki, gənclərimiz vətənpərvər, peşəkar, bilikli, savadlı olsunlar, Vətən sevgisi ilə böyüsunlər". Məktəbəqədər müəssələrdə ilkin vətənpərvərlik hissini aşılması üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir, hər gün himn səsləndirilir, vətənpərvərlik mövzusunda mahnı və şerlər öyrədilir, uşaqlar dövlət atributlarının şəkillərini çəkirlər. Ailədə vətənə məhəbbət hissi aşılmasa, məktəbəqədər müəssələrdə aparılan işlərin təsiri çox çətin olar. Vətənpərvərlik hissini aşılması məktəbdə davam etdirilir. Şagirdlər qələm tutub yazı yazmağa, oxumağa başladıda yazıb-oxuduqları ilk kəlmələr “Ana” və “Vətən” kəlmələri olur. Hər bir cəmiyyətin gələcəyi onun yetişməkdə olan gənc nəslidir. Gənc nəslə qayğı isə hər bir dövlətin siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biridir. Ömrünü xalqına həsr etmiş, Azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırmış dahi şəxsiyyət-Heydər Əliyev tarixin ən böyük vətənpərvəridir. Onun vətən sevgisi hər kəsə nümunədir. “Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam” – bu sözlər Ulu öndərimizə məxsusdur. Bəli, biz də fəxr edirik ki, Azərbaycanlıyıq. Azərbaycanlı olan hər kəs, bu vətənin hər bir övladı, Azərbaycanımızın gələcəyi üçün əlindən gələni etməlidir.

Azərbaycan ideologiyası məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olmuş Nizaməddin Şəmsizadə yazır: “Bu gün Azərbaycan infarkt keçirmiş ürəyə bənzəyir, dərddən parça-parçadır. Milli mədəniyyətimizin sağlamlığı üçün dərbəder düşmüş kütləni vahid ideya ətrafında toplaya bilən ideologiya lazımdır”.

Müəllif daha sonra göstərir ki, Azərbaycan cəmiyyətinin qarşısında duran əsas vəzifə xalqın düşüncəsini doğru yola yönəltməkdir. Millətin şüuru sınıb, onu ələ baxımlıqdan və meşşan əxlaqın cazibədar bataqlığından çəkəndirmək lazımdır, əyalət düşüncəsi və tayfa münasibətləri üzərində köklənib xalqı millətsizləşməyə sürükləyən cəmiyyətdə tarixi-mədəni islahat aparmağa ehtiyac vardır.

Əlbəttə, burada ideologiya anlayışı kifayət qədər geniş məzmununda dərk edilir: bu yalnız bu və ya digər zümrənin, siyasi partiyanın ideologiyası demək deyil. Burada söhbət qədim və zəngin tarixi olan bir xalqın dünyagörüşü, mədəniyyəti, mentalitetindən və s. gedir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında vətənpərvərlik mövzusunda danışarkən ideologiya anlayışını biz bu cür geniş mənada işlədəcəyik. Müşahidələr təsdiq edir ki, uşaq ədəbiyyatında vətənpərvərlik heç bir konkret siyasi (yəni bu və ya digər partiyaya, dünyagörüşünə mənsub olmaq) məqsədi daşmır. Yeniyetmələrin təsəvvüründə azərbaycançılıq hissi və dünyagörüşü özünü bütöv bir halda, lakin konkret şəkildə göstərir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi öz Vətəninə sevgi və məhəbbət hissini, vətəndaş məsuliyyətinin artırılması, hər an Vətəninin və xalqının müdafiəsinə qalxmağa hazırlığın formalaşması üçün olduqca vacibdir. Bu hissini təkcə dərs prosesində deyil, dərsdən kənar da aşılması, vətənpərvərlik mövzularına həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi şagirdlərdə qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlik kimi ən ülvi hisslərin yaranmasında və dərinləşdirilməsində mühüm rol

oynayır. Məktəbdə vətənpərvərlik hissi ilə formalaşdırılan o şagirdlər bu gün 30 ildir düşmən tapdağında olan torpaqlarımızın azad olunmasında qəhrəmanlıq göstərən igid əsgərlərimizdir.

Vətənpərvərliyin mənbəyi böyük ölçüdə ailədir. Ancaq o da yeganə tərbiyə ocağı deyil. Uşaq və gənclərin inkişafında məktəb, iş yeri və ordu ciddi rol oynayır. Bu sosial təsisatlar insanın həyatında öz rolunu oynamalıdır və gənclərin vətən və torpaq sevgisi içində böyüməsini təmin etməlidir. Vətən və torpaq sevgisi ilə böyüməyən uşağın yaxşı əsgər və ya vətəndaş olması imkansızdır. Azərbaycan ənənəvi olaraq vətənpərvərliyə ciddi fikir verən məkan olub. Bizim tərbiyə sistemimizdə torpağa və yurda sevgi ciddi yer tutur. Bunların müasir tələblər səviyyəsində inkişaf etdirilməsi vacibdir. Azərbaycanda tərbiyənin müasir pedaqoji üsullar əsasında qurulması başqa keyfiyyətlərlə yanaşı vətənpərvərliyi də inkişaf etdirə bilər.

Lakin, müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında “vətənpərvərlik ideyası” mövzusu son zamanlar, yaradıldığını söyləmək düzgün olmazdı. Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Mirmehdi Seyidzadə, M.Rzaquluzadə kimi klassik uşaq şairlərinin əsərlərində Azərbaycan vətənpərvərliyi mövzusu müəyyən təkamül yolu keçmiş, 1960-1980-ci illərdə isə Teymur Elçin, Xanımana Əlibəyli, Hikmət Ziya, Məstan Əliyev (Günər), Tofiq Mütəllibəv, Tofiq Mahmud, Fikrət Sadıq, Məmməd Aslan, Məmməd Namaz, İlyas Tapdıq, Zahid Xəlil və s. şairlər həmin mövzuda kifayət qədər maraqlı əsərlər yazmışdılar.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının istedadlı qələm sahibi olan İlyas Tapdığın yaradıcılığını vərəqlədiyimizdə, vətənpərvərlik mövzularında yazılan əsərlərin nə qədər çox olduğunu görürük. Yüksək vətəndaşlıq hissi, güclü poetik vüsət, xalq sevgisindən yaranan əsərləri, tək uşaq ədəbiyyatı xəzinəsində deyil, eyni zamanda sazın-sözün ustası kimi də məşhurdur.

İlyas Tapdığın bütün yaradıcılığı vətənlə, ana torpaqla, ulu xalqımızla bağlıdır. O, uca səslə deyir: “Şeirimin canıdır bu el, bu vətən!”. İlyas Tapdıq xalq məhəbbəti qazanmış söz ustasıdır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının, xüsusən şeirinin istedadlı nümunələrində məhz bu cəhət, yəni sözün ən sadə, lakin emosional təsir baxımından tez sirayət edən, rahat qavranılan, yaddaqalan, təmtəraq, elitarlıq və quru nəzimdən uzaq xalqı çalarından istifadə etmək bacarığı onun yaradıcılığında özünü göstərir.

İlyas Tapdıq sanki öz oxucularının əlindən tutub onları “niyətlərinin” cavabını axtarmağa aparır. Sadə, anlaşılıq bir dildə onlarla söhbətə başlayır. Şair uşaqla uşaq kimi danışır. Belə olsaydı böyüklər uşaq gözündə öz marağını itirərdi. Babaların nağılları ona görə əfsusludur ki, qocalar özünəməxsus hikmətlə, müdrikliklə danışılar. İlyas Tapdığın şeirlərində bu mənada da bir özünəməxsusluq vardı.

Dahi V.Belinski deyirdi ki, “Uşaq şairi olmaq yox, doğulmaq lazımdır”. İlyas Tapdığın yaradıcılığı 60 ilin uşaq poeziyasıdır. Təbiət və sadə insan əməyinin təsviri İlyas Tapdığın şeirlərinin əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. Bu onun vətənə, vətən torpağına geniş və rəngarəng mənşələrə, qurub yaradan insanlarına vurğunluğundan irəli gəlir. İlyas Tapdıq təbiət gözəlliyi ilə insanın ənəvi gözəlliyini vəhdətdə təsvir etməyi bacarır.

Vətənimizin başına gələn faciəni yanıqlı bir şəkildə qələmə alan şair, göz yaşını gizlədə bilmir. Bütün şəhid ata və anaların dilindən yazdığı “Vətənin Şəhidləri” şeirində şair yanıqlı bir ah çəkərək yazır:

Vüqarıdır böyüyən hər oğulun, hər qızın,
Gələn təzə nəsillər məzarına baş əyər.
Bayramında, toyunda anılır yurdumuzun,
Vətənin şəhidləri qəlbimizdə yaşayır.

1990-cı ilin əvvəllərində qələmə aldığı “Vətənin Şəhidləri” şeirində İlyas Tapdığın yaradıcılıq məziyyətlərindən biri dilinin sadəliyi, təbiiliyi və səmimiyyətidir. İlyas həyat eşqinin həvəsini adi sözlərlə deyil, təsvir vasitəsilə verərək bədii lövhələr yaradır.

Azərbaycan haqqında danışan şairlər “formaca milli, məzmunca sosialist” ədəbiyyatın ənənələrinə uyğun olaraq bu və ya digər şəkildə Azərbaycanın müstəqil olmadığını, böyük “Sovet Vətəni”nin tərkibində olduğunu bilərək, daim ölkəmizin çiçəkləndiyini əsərlərində dönə-dənə qeyd edirlər. Başqa bir meyl isə Azərbaycanın bərəkətli torpaqlarından, səfalı yaylaqlarından, Küründən, Arazından danışa-danışa daha çox “ideologiyasızlaşdırma” mövqeyi tutmaqdan, bir növ vulqar təbiiliyə meydan açmaqdan ibarətdir.

1980-ci illər Azərbaycan uşaq şeirində vətənpərvərlik mövzusunun siyasi-ideoloji istiqamətdə deyil, ona əks olan, əgər belə demək mümkünsə, ideologiyasızlaşdırma istiqamətində deformasiyasına nümunə ola bilər. Göründüyü kimi 1980-ci illər Azərbaycan uşaq poeziyasında vətənpərvərlik mövzusu əsasən iki istiqamətdə formalaşır. Sovet ideologiyasına tabe olmaq istiqaməti və İdeologiyasızlaşdırma istiqaməti.

1980-ci illərin birinci yarısına qədər uşaq poeziyasında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də “azadlıq” sözü və ümumiyyətlə, azadlıq ideyasından sui-istifadə etməkdir: azad olmayan bir məmləkətdə Azərbaycan şairləri dönə-dönə “azad” sözünü işlətməyə məcbur və məhkum olmuşlar. Məsələn, Nəsim Nəbioğlunun “Göyərçin” jurnalının 1984-cü il 2-ci nömrəsində dərc olunmuş “Oktyabryatların mahnısı” şeirində deyilir:

Azad diyar, azad torpaq,
Bizim doğma vətənimiz,
Qucağında boy atırıq,
Qucağında gülürük biz.

Burada təkrar olunan “azad diyar”, “azad torpaq”, “azad vətən” anlamları ideya-estetik analitizmin, normal poetik mühakimənin məhsulu deyil, hətta Vətən barəsində işlədilən “mehribansan” sözü də “bizim doğma vətənimiz” obrazına heç bir bədii effekt, istilik əlavə etmir.

Bununla belə, 1980-ci illərin ortalarından “Vətən” və “vətənpərvərlik” mövzusunun lazımi ideoloji-estetik səviyyəyə qalxmasına təsir göstərən, bədii düşüncə tərəvəti ilə seçilən şeirlər də meydana çıxırdı.

Mahirə Əliyannın “Türk oğlu, türk qızıyam” şeirlər toplusu balacalar üçün nəzərdə tutulsa da, şairə bəzən bu səviyyədən kənara çıxaraq içindən qopub gələn bir harayı, bir odu, alovu bürüzə verir, böyükləri də düşünməyə çağırır. Onun “Qara buludlar” silsiləsinə daxil olan “Xəzər qabarır, Türk qalxır”, “Mən kiməm”, “And içirəm”, “Yaralı Şuşa”, “Laçın”, “Qaçqınlar” və s. şeirləri bu qəbildəndir. Bu şeirlərdə düşmənin törətdiyləri cinayətləri yana-yana yada saldıqdan sonra “and içir”:

Nənəmin gözlərinin
Silinməz kədərinə,
Süfrəmizin başında

Atamın boş yerinə

And içirəm!

Göy qurşağı tək gözəl

Üçrəngli bayrağıma,

Çataq Vətən torpağının

Başsız qərib yaylağına

And içirəm!

“Xocalıdan yeddi yaşlı uşağın dedikləri” poemasında o dəhşətləri gözləri ilə görənlər uşağın söylədikləri oxucuda heyrət doğrurur, bizi dönə-dönə düşündürür, intiqama çağırır.

1980-ci illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında “Vətən” mövzusunda yazılmış əsərlər həm mövzuca, həm də formaca daha müxtəlif, rəngarəng olmağa başlayır. Ən yaxşı əsərlərdə diqqət vətən məhfumunun təkrarlanmış stereotip şərhinə, tərənnumünə deyil, vətənin – Azərbaycanın canlı, olduqca təbii, uşaq psixologiyasına müvafiq, uşaq idrakı üçün anlaşılıq obrazı yaratmağa yönəldilir. Bu şeirlərdə Azərbaycan füsunkar təbiəti, möhtəşəm tarixi, özünəməxsus etnoqrafik-ictimai dünyası və işıqlı gələcəyi ilə görünür. 80-ci illərin sonlarında Azərbaycan cəmiyyətində baş verən əsaslı sosial-mənəvi dəyişikliklər, siyasi-ictimai şüurda müstəqillik fikirlərinin keyfiyyət həddinə çatması ideya-estetik tərəkürün miqyasını genişləndirir, həm də bədii forma – ifadə axtarışlarının sürətlənməsinə təkan verir. Bu, özünü uşaq ədəbiyyatı ilə ardıcıl məşğul olan yazıçılarla yanaşı gənclərin əsərlərində də bütün parlaqlığı ilə əks etdirir. Həm təcrübəli sənətkarlar, həm də bu sahəyə yenidən gələn istedadlı gənclər vətən torpağının məhsuldarlığından, vətən təbiətinin gözəlliyindən, vətənə övlad məhəbbətindən danışaraq, əslində vətənin müstəqilliyi, azadlığı kimi ideyaların bilavasitə mövqeyində durur, bu sahədə bir neçə il sonra geniş miqyas alacaq ideya-estetik hərəkətin əsasını qoyurlar. Yəni, bizim fikrimizcə, 1970-1980-ci illər uşaq poeziyasındakı vətənpərvərlik motivlərini, keyfiyyətcə bu dövrdəki – 1980-ci illərin sonlarındakı müvafiq vəziyyətlə müqayisə etmək, bu fərqləri müəyyənləşdirmək mümkündür. O mənada ki, 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəllərində Vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış uşaq şeirlərində Azərbaycan həm obrazlı, həm də konkret və səmimi tərənnum olunur.

Bir sıra hallarda azadlıq, müstəqillik ideyaları bir o qədər də orijinal səslənmir, mücərrəd ifadələrlə əks olunur ki, biz bu hadisəni konkret dövrün poeziyasında yalnız nöqsanlı hal hesab etməklə kifayətlənə bilmərik. Əvvəla, bu cür hallar geniş yayılmışdır, ən müxtəlif nəsillərdən olan şairlərin yaradıcılığında özünü göstərir, ikincisi isə həmin hal xeyli müddət davam edir. Görünür, azadlıq, müstəqillik ideyalarının bu cür ifadəsi əvvəlki dövr üçün xarakterik olmayan yeni ideyaların ifadəsində bədii forma axtarışlarının asan, rahat yolla getməməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında, tərənnum obyektini olan ideya konkretlik cəmiyyətin sosial-mənəvi həyatında özünü göstərən dirçəliş kontekstində bəzi əsərlərdə nəinki məqbuldur, həm də aktualdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan vətənpərvərliyinin cəmiyyətdə, milli ictimai şüurda geniş miqyas aldığı bir dövrdə bəzi orijinal ifadələr yox, ənənəvi ifadə tərzini təkrarlanmış, tərəkürdə qəlibləşmiş obrazlara üstünlük verilmişdir.

Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan poeziyasında vətənin ana ilə müqayisə olunması çox geniş yayılmış, kökləri Azərbaycan xalqının qədim mifoloji inanclarına gedib çıxan bir motivdir. Qədim Azərbaycan, ümumiyyətlə, türk xalqları mifologiyasında vətən torpağı öz maddi nemətləri və zəngin təbiəti ilə övladlarının maddi-mənəvi müdafiəsində duran bir

məkandır. Vətən torpağı sadəcə fiziki-coğrafi obyekt mahiyyətində anlaşılmır. Milli azadlıq hərəkəti dövründə həmin motivin daha qabarıq şəkildə həm ümumi poeziyada, o cümlədən də uşaq poeziyasında təsviri, ətraflı işlənməsi tamamilə təbiidir. Ona görə də şairin “Yad torpağından seçilib sonsuz hərarət ilə”, yaxud “Düşməne sərt baxışlı, dostu mehriban ana” kimi ifadələri milli təfəkkürümüzdə möhkəm yer tutmuş vətən-ana psixoloji-bədii paralelliyinin nəticəsidir. Vətənə mifoloji inam, hər cür çətinliyə düşəndə onun müqəddəsliyindən, tükənməz mənəvi gücündən ilham alması vətən övladının taleyi ilə vətənin taleyi arasında daxili, sirli əlaqənin etiraf olunması və s. kimi motivlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəllərində ən çox müraciət etdiyi motivlərdir. Vətən torpağının maddi nemətlərindən, təbii gözəlliklərindən danışıqla əsas diqqət vətənin mənəvi obrazına, vətən qarşısında övladın mənəvi və təmənnəsiz borcuna verilir.

1980-1990-cı illər Azərbaycan uşaq poeziyasında təbiidir ki, vətən məhəbbəti bir tərəfdən Azərbaycanın ümumi obrazının yaradılması ilə təqdim olunursa, başqa bir tərəfdən ölkənin konkret şəhərlərinin, dağlarının, göllərinin tərənnümü ilə verilir. İkinci qrupdan olan şeirlərdə uşaqlar Azərbaycan torpağının səfalı yerləri, tarixi obyektləri, geniş mənada ölkənin coğrafiyası ilə tanış olurlar. Bu isə gənc oxucuların Vətəni ümumiyyətlə deyil, tanıyaraq sevməsi üçün çox mühüm şərtidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan poeziyası sahəsində dəyərli irs qoyub getmiş Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün şeirlərində Azərbaycan torpağının, demək olar ki, bütöv coğrafiyası – Lənkərandan tutmuş Qobustana qədər canlandırılır. Biz bunu son dövr uşaq poeziyasının (1980-1990) mühüm ideya-estetik istiqamətlərindən biri hesab edə bilərik.

Müşahidələr göstərir ki, son dövr uşaq poeziyasında vətənpərvərlik motivləri əsasən, forma və ya üsullarda özünü göstərir. Bu araşdırma Azərbaycanın ümumi obrazının yaradılması yolu ilə həyata keçirilir. Bu zaman Vətən deyilərkən əvvəlki onilliklərdən fərqli olaraq “Böyük sovet Vətəni-SSRİ” deyil, ancaq Azərbaycan nəzərdə tutulur. Çox geniş ideya-poetik təfərrüata varmadan Vətənə-Azərbaycana sonsuz övlad məhəbbəti ifadə olunur.

Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik obrazının yaradılması, Azərbaycan torpağının qədimliyi, tarixi abidələrin bolluğu, qədim mədəniyyət mərkəzi olması və s. barədə danışılır. Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi mədəniyyətindən, etnoqrafiyasından bəhs edilir. Beləliklə, gənc oxucuda Azərbaycanın tarixi, mənəvi zənginliyi barədə təsəvvür yaradılmaqla yanaşı, onda mənsub olduğu xalqla, millətlə fəxr etmək, qürurlanmaq, geniş mənada isə milli mənlilik hissi tərbiyə edilir. Azərbaycanın coğrafiyasında, gözəl təbii mənzərələrindən bəhs edilir. Bu da uşaq psixologiyasına uyğun olaraq vətənin adı bir yurd deyil, qeyri-adi, hətta ilahi gözəlliyə malik bir məkan təsəvvürü yaradır.

Azərbaycan uşaq poeziyasında vətənpərvərlik mövzusu kifayət qədər qədimdir və demək olar ki, zəngin işlənmə təcrübəsinə malikdir. Heç də təsadüfi deyil ki, 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan uşaq poeziyasının ideya-məzmunca yeniləşməsində XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli Azərbaycan uşaq şairlərinin şeirləri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xüsusilə Abbas Səhhətın “Vətən” şeirində, vətəni sevgili ilə müqayisə etməsi, onu “məhəbub” adlandırması müasir poeziyada bədii bir xətt kimi keçir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində görülən işlər tədqiq etdiyimiz dövrlə bilavasitə əlaqədardır. Bu gün vətənpərvərlik təbliğatının formaları üzərində düşünərkən istər-istəməz XX əsrin əvvəllərindəki təcrübəni nəzərə almaq lazım gəlir. Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng simaları – söz və fikir adamları əsərlərində vətən haqqında yüksək fikirlər söyləmişlər. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində insanpərvərlik, dostluq, düzgünlük, ədalət, vətən sevgisi və digər əxlaqi keyfiyyətlər öz əksini tapır. Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi və digər klasiklərin əsərlərində, vətənpərvərlik, şəhidlik mövzusu qırmızı

xətlə keçir. A.Bakıxanov “Əxlaqın saflığı”, “Nəsihətnamə”, “Nurlar mənbəyi” və başqa əsərlərində gənc nəslin əqli inkişafına, dostluq, vətənpərvərlik, düzlük, doğruluq kimi əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına xüsusi diqqət yetirməyi məsləhət görüldü. Görkəmli Azərbaycan maarifçisi, ictimai xadimi və pedaqoqu Həsən bəy Zərdabinin əsərlərində, məqalələrində vətənpərvərlik, elmə həvəs, fiziki və mənəvi kamillik kimi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında tərbiyənin əhəmiyyətindən danışır və təkcə deməklə kifayətlənmir, öz fikirlərini həyata keçirməyə, xalqın cəhalət yuxusundan ayılıb inkişaf yolu ilə irəliləməsinə yönəlmiş vətənpərvərlik həm vətən naminə çalışmaq, həm vətəni qorumağa hər an hazır olmaq, onun yolunda qəhrəmanlıqlar, fədakarlıqlar göstərmək, vətənin, xalqın hər bir uğuruna sevinməyi töfsiyə edirdi.

Bununla belə, müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında vətən haqqında yazılmış əsərlərin kəmiyyətcə çoxluğu müqabilində bədii kəşflər, obrazlı ifadə axtarışları o qədər qanəedici səviyyədə deyil. Hətta demək olar ki, keyfiyyətcə aşağı olan nümunələr o qədər böyük üstünlük təşkil edir ki, həqiqi sənət nümunəsi olan əsərlər bu çoxluqda bəzən görünməz olur. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, müxtəlif yaş səviyyələrində olan uşaqlar üçün onların fantaziyasını, bədii zövqünü həm formalaşdıran, inkişaf etdirən, həm də təmin edən, hisslərini oxşayan əsərlər hələ ki, azlıq təşkil edir.

Edebiyyat

- 1.A.Əhmədova Müasir uşaq poeziyası, ADPU-nun mətbəəsi. Bakı-2001, 116 s.
- 2.İ.Tapdıq, “ Seçilmiş əsərləri” Bakı, “Şur” 2010, 672 səh.
- 3.N.Şəmsizadə, Ədəbiyyat Nəzəriyyəsi Bakı: “Proqres” nəşriyyatı, 2012, 434 s.

ÖZET

Vatanseverliğin tarihsel kökenleri, binlerce yıldır yaşayan, güçlenen, topraklarına sadık, ana dillerine ve geleneklerine bağlı büyük bir halk ve devlet yapısına dayanmaktadır. Ulusun ve devletin oluşumunda ve gelişiminde, vatanseverlik fikrinin gelişiminin ulusal anlarını yansıtan konular, kamu düşüncesinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Vatanseverliğin özü, vatan sevgisi ve vatan uğruna kişisel çıkarlardan fedakarlık etmeye dayalı duygusal bağlılıktır. Bu bağlılık, aynı zamanda ait olunan ulusun etnik, kültürel, siyasi ve tarihi özelliklerine dayalı ulusal bir duygu veya ulusal gurur olarak da kendini gösterir.

Vatanseverlik kavramı, ideolojik olarak eş anlamlı bir kelime olarak sözlüğümüze girmiş olsa da, doğal bir içgüdü diyebileceğimiz eski bir duygunun evriminin sonucudur. Vatanseverlik, devlet bağımsızlığının temelini, kişinin vatanına olan bağlılığını ifade eder. Büyük Lider Haydar Aliyev konuşmalarında şunları belirtmiştir: “Devlet her vatandaşın kalbinde olmalıdır. Her vatandaş vatansever duygularla yaşamalıdır.”

Azerbaycan çocuk edebiyatında ideolojik ve estetik yönleriyle ortaya çıkan “vatanseverlik fikri”, dikkat çeken bir konudur. Bu, ülkenin sosyo-politik yaşamında ve toplumun dünya görüşünde temel devrimci değişimlerin ortaya çıkmasıyla bağlantılı ulusal bir yapıydı. Bu hareket ve onunla ilgili yoğun sosyo-politik süreçler, kısa sürede önceki ideolojiden keskin bir şekilde farklı yeni bir ideoloji oluşturdu. Araştırmacılar bunu genellikle “Azerbaycan ideolojisi” olarak adlandırdılar. Ancak “Azerbaycan ideolojisi” veya “Azerbaycan dünya görüşü” sadece 21. yüzyılda değil, eski çağlardan beri gelişmektedir. “Vatan ve vatanseverlik” konusu, Azerbaycan ideolojisinin temel ilkeleriyle kaçınılmaz olarak ilişkilidir. Bu nedenle, günümüz gerçekliğiyle ilgili bu ideolojinin olumlu özelliklerinin yanı sıra, bazı sorunları da doğrudan ve dolaylı olarak “vatanseverlik fikri” konusunda ifade edilmektedir.

Vatanımız Azerbaycan, bizim anavatanımızdır. Vatan toprağı kutsaldır. Vatan değişmez, satılmaz, yıpranmaz, yaşlanmaz, ebedidir ve sonsuza dek kalıcıdır. Atalarımızın ruhu, atalarımızın yadigarı olan bu vatanın semalarında dolaşiyor. Azerbaycan, atalarımızın bize emanetidir. Bu emanet edilen vatanı korumak her vatandaşın görevidir. Vatanı korumak için onu sevmek gerekir.

Vatanseverlik, derin bir anlam taşıyan bir kelimedir. Vatanseverliğin derin ve tarihi kökleri vardır. Vatanseverlik, en derin, en kutsal ve en yüce duygu ve hislerden biridir. Her insanın değeri, vatanına ve milletine yaptığı hizmetle ölçülür ve insanlığın gerçek onuru, vatanseverlik duygusuyla ölçülür.

ABSTRACT

The historical roots of patriotism lie in a great nation and state structure that has lived and strengthened for thousands of years, loyal to its land, and bound to its native language and traditions. In the formation and development of the nation and state, issues reflecting the national moments of the development of the idea of patriotism are an integral part of public opinion.

The essence of patriotism is emotional attachment based on love of one's homeland and the sacrifice of personal interests for the sake of the homeland. This attachment also manifests itself as a national feeling or national pride based on the ethnic, cultural, political, and historical characteristics of the nation to which one belongs.

Although the concept of patriotism has entered our vocabulary as an ideologically synonymous word, it is the result of the evolution of an ancient feeling that we can call a natural instinct. Patriotism expresses the foundation of state independence, the individual's devotion to his homeland. Great Leader Heydar Aliyev stated in his speeches: "The state should be in the heart of every citizen. Every citizen should live with patriotic feelings." The "idea of patriotism," as it emerges in Azerbaijani children's literature with its ideological and aesthetic aspects, is a noteworthy theme. This was a national construct linked to the emergence of fundamental revolutionary changes in the socio-political life of the country and the worldview of society. This movement and the intense socio-political processes associated with it quickly created a new ideology sharply different from the previous one. Researchers often refer to this as the "Azerbaijani ideology." However, the "Azerbaijani ideology" or "Azerbaijani worldview" has been developing not only in the 21st century but since ancient times. The theme of "homeland and patriotism" is inevitably linked to the fundamental principles of Azerbaijani ideology. Therefore, along with the positive aspects of this ideology relevant to today's reality, some problems are also directly and indirectly expressed in the context of the "idea of patriotism." Our homeland, Azerbaijan, is our motherland.

The homeland is sacred. The homeland is unchanging, cannot be sold, cannot be worn down, cannot age, it is eternal and will remain forever. The spirit of our ancestors soars in the skies of this homeland, the legacy of our forefathers. Azerbaijan is a trust bequeathed to us by our ancestors. Protecting this entrusted homeland is the duty of every citizen. To protect one's homeland, one must love it. Patriotism is a word of profound meaning. Patriotism has deep and historical roots. Patriotism is one of the deepest, most sacred, and noblest feelings and emotions. The value of every person is measured by the service they render to their homeland and nation, and the true dignity of humanity is measured by the feeling of patriotism.

**THE THEME OF NATURE IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN CHILDREN'S
LITERATURE (1970-1990s)**

**AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI TARİXİNDƏ
TƏBİƏT MÖVZUSU (1970-1990-cı illər)**

**AZERBAIJAN ÇOCUK EDEBİYATI TARİHİNDE DOĞA TEMASI
(1970'ler-1990'lar)**

Aygun Ahmadova Shukur kızı

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbeyov-68), 0000-0002-2464-2513

Aygün Ahmadova, Edebiyat Öğretim Teknolojileri Bölümü Doçenti

Anahtar kelimeler: doğa, güzellik, zenginlik, insanlar, toplum, tarih, vatan

Keywords: nature, beauty, wealth, people, society, history, homeland

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixində təbiət mövzusu kifayət qədər qədim tarixə, geniş ifadə imkanlarına malikdir. İstər klassik dövüdə, istərsə də müasir dövüdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında təbiət mövzuları oxunaqlı və aparıcı qüvvəddir. İlyas Tapdıq, Zahid Xəlil, Milvarid Dilbazi, Rafiq Yusifoglu kimi şairlərimiz uşaq ədəbiyyatına gözəl təbiət təsvirləri gətirmişlər. Heç şübhəsiz təbiət mövzusunun Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında bu cür yüksək mövqeyə malik olması Azərbaycan təbiətinin özünün relyefcə rəngarəngliyi, misilsiz zənginliyi ilə əlaqədardır. Bu da, heç şübhəsiz, Azərbaycan xalqının mənəviyyatının, mentalitetinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Yalnız bilavasitə təbiət mövzusunə həsr olunmuş şeirlərdə deyil, vətənpərvərlik mövzusunə aid əsərlərdə də Azərbaycan təbiəti bütün zənginliyi ilə görünür.

Vətən dedikdə hər şeydən əvvəl, təbiətin gözəlliyi, obrazların müxtəlifliyi ilə yadda qalır və hafizələrdə həkk olunur. Burada uşaq psixologiyasına uyğun olaraq konkret təsvirlər – ətirli bənövşə, çöl, çəmən, al günəş, dərələr, düzlər, dağlar, yamaclar və s. barədə bəhs edilməklə vətən anlayışı barədə konkret təsəvvür yaradılır. Sadələdiyimiz misallarda, heç bir siyasi-ideoloji məzmun yoxdur, ancaq vətən barədə kifayət qədər aydın poetik qənaət var. Bu müxtəliflik xüsusilə XX əsr uşaq poeziyasında tez-tez təsadüf olunurdu. 1980-il uşaq ədəbiyyatında təbiət mövzusunda yazılan əsərlərə, istər nəsr sahəsində, istərsədə poeziya sahəsində maraqlı təbiət personajlarına rast gəlmək mümkündür. Elmin öyrəndiyi əsas obyekt. İnsan ətrafında olan bütün reallıq təbiət adlanır. Təbiət canlı və cansız olur. Təbiətsiz insanı, insansız təbiəti başa düşmək olmadığı kimi, insansız cəmiyyəti, cəmiyyətsiz insanı başa düşmək olmaz.

SSRİ-nin, sovet ideologiyasının mövcud olduğu dövüdə azərbaycançılıq ideologiyasını tərənnüm edən şairlər bilavasitə siyasi-ideoloji motivli, mövzulu poetik nümunələrdən, obrazlardan qaçaraq diqqəti Azərbaycan təbiətinin obrazını yaratmağa vermişlər. Uşaq

poeziyasında çox maraqlı, geniş izaha ehtiyac olan bu məsələ, çox təəssüf ki, indiyə qədər ədəbiyyatşünaslıqda, ədəbi tənqiddə lazımı qiymətini almamışdır.

Halbuki onlarla, yüzlərlə nümunələr gətirmək olar ki, orada şair zahirən təbiətdən danışır – dağların vüqarından, düzlərin genişliyindən, torpağın məhsuldarlığından bəhs edir, ancaq bütün bunların hamısı gənc oxucunu təbiətlə tanış eləmək, coğrafi məlumat vermək məqsədindən daha çox vətənlə qürurlanmaq, yüksək vətənpərvərlik hissinə xidmət edir. Lakin tamamilə aydındır ki, həmin şeirlərdə poetik obraz yaratmanın əsas gücü təbiət barədə estetik düşüncə üzərinə düşür.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan təbiətindən bəhs edən bir sıra şeirlərdə sovet ideologiyasının bilavasitə təsiri hələ də qalır. Belə ki, Azərbaycanın dağlarından, dərələrindən danışılma-danışılma eyni zamanda bu torpaqda “xarüqələr” yaradan kənd zəhmətkeşlərindən, kolxoz kəndindən, kommünizm quruculuğu uğurlarından bəhs edilir.

Azərbaycanın mənəvi müstəqilliyi, özünəməxsusluğu uğrunda mübarizə aparan, bu ideyanın ən müxtəlif formalarda təbliğinə, gənc nəslə çatdırılmasına çalışan şeirlər təbiət gözəlliklərinin bu cür “sosialistləşməsinə” imkan verməmişdir. Onların əsərlərində, əksinə, Azərbaycan təbiətinin gözəlliyi, rəngarəngliyi, zənginliyi, başqa bir ideya-estetik məqsədə azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkülünə və təkamülünə xidmət etmişdir.

Azərbaycan poeziyasında təbiət mövzulu şeirlərin müəyyən hissəsi azərbaycançılıq dünyagörüşünün təbliği ilə bilavasitə bağlı deyil. Lakin həmin şeirlərdə Azərbaycan təbiəti barədə geniş təsvirlər verilir. Xüsusilə ilin fəsillərini canlandıran təbiət obrazları – dağlar, düzlər, çaylar, qayalar, çöllər və həm peyzaj, həm də bu və ya digər mənəvi-estetik ideya ilə əlaqədar olaraq işlənmişdir.

Təbiətin gözəlliyi barədə zəngin estetik informasiya verilməsi, Rafiq Yusifoğlu yaradıcılığında Azərbaycan uşaq poeziyası üçün olduqca xarakterikdir. (4) Müşahidələr göstərir ki, 1990-cı illərdə respublikada baş verən ictimai-siyasi ideyaların poeziyaya, ümumən ədəbiyyata, o cümlədən uşaq ədəbiyyatına təsirinin nəticəsidir ki, təbiət şeirləri 1980-ci illərlə müqayisədə az yazılmış, yox dərəcəsindədir.

Bilavasitə təbiət şeirlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. İlin fəsillərinə aid şeirlər.

1. Təbiət mənzərələrindən bəhs edən şeirlər.
2. Heyvanlardan (faunadan) bəhs edən şeirlər.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra təbiət mövzulu şeirlərdə bu cür kəskin-təsnifat aparmaq nəinki çətin, bəzən heç mümkün deyil. Belə ki, eyni zamanda həm ilin fəsillərindən, həm təbiət mənzərələrindən (floradan), həm də çöl heyvanlarından (faunadan) bəhs edən şeirlər mövcuddur. Ona görə də yuxarıdakı təsnifat, ümumiyyətlə, özünü doğrultsa da, müəyyən dərəcədə şərtidir. Məlum olduğu kimi, istər Azərbaycan folklorunda, istərsə də yazılı ədəbiyyatda ilin fəsillərinə aid çoxlu sayda poetik nümunələrə təsadüf edilir. Xüsusilə folklorlarda təbiətin oyanma dövrü sayılan, (yalnız türk mifologiyasında deyil, ümumən dünya mifologiyasında əhəmiyyətli yer tutan, “ölüb dirilən təbiət” mifik motivində obrazlaşan) yaz fəsli müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında da diqqəti cəlb edən mövzulardandır. Böyük Sabirin məşhur “Yaz günləri” şeirindən başlayaraq Azərbaycan uşaq poeziyasının tez-tez müraciət etdiyi bu mövzu 1980-ci illərdən sonra ən müxtəlif nəsillərdən olan uşaq şairlərinin şeirlərində poetik təzahürünü tapmaqdadır. Azərbaycan uşaq mətbuatını diqqətlə izlədikdə məlum olur ki, bu mövzuda çox əsərlər yazılmışdır. Lakin çox nadir hallarda yeni, orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələrinə müraciət olunur. Yaz, yaxud bahar mövzusunda bu tipli şeirlər, bir qayda olaraq, yazın, yaxud baharın gəlişini tərənnüm etmə şəklinə təqdim olunur. Yazın

gəldiyini təsvir edən, bununla əlaqədar olaraq təbiətin cavanlaşdığını, insanların bundan sevindiklərini göstərən “Bahar gəlir”, “Yaz gəlir” kimi trafaret ifadələr çox işlənir.

Müasir uşaq poeziyasında yazın gəlişi ən çox təbiətin oyanması ilə, gülün-çiçəyin açılması ilə, çayların daşması ilə, yəni əski mifologiyada deyildiyi kimi, ölmüş təbiətin – kosmosun “dirçəlməsi” ilə motivləşdirilir. Yaz yenicə dünyaya gəlmiş, çılğın, coşqun, “dəcəl” uşaqla müqayisə edilir. Müşahidələr göstərir ki, mövzunun işlənməsi baxımından yaz fəslinə həsr olunmuş 1980-ci illər uşaq şeiri ilə 1960-1970-ci illər uşaq şeiri arasında əsaslı bir fərq yoxdur.

1980-ci illərdə yaz mövzusunda qələmə alınmış ən gözəl şeirlər təbiət şairlərinin şeirləridir. Həmin şeirlərdə yazın gözəlliyini, təbiətin əlvanlığını, ritmini əks etdirən mükəmməl poetik obrazlar, uşaq hissini, emosiyasını hərəkətə gətirən bədii təsvir və ifadə vasitələri işlənir. Trafaret obrazlara ya təsadüf olunmur, ya da çox az rast gəlinir. Bu cür şeirlərdə xüsusilə intonasiya olduqca coşqun, intensivdir. Bu da təbiətin canlanmasını ifadə edir. Azərbaycanın təbii mühiti elədir ki, burada yazın gəlişi daha çox hiss edilir, təbiət baharı rəngarəngliyi ilə qarşılayır.

Ona görə də şairlərimiz yazın gəlişinə həssas münasibət bəsləyirlər. Hətta Ofelya Babayevanın aşağıdakı şeirində baharın Azərbaycan torpağına yaraşması fikri, müstəqim şəkildə ifadə edilir:

Bulud çöllərə

Yağış ələdi,

Günəş hər yerə

Zər səpələdi.

Gəldi rəngarəng

təbiət cana.

Bahar yaraşır Azərbaycana!

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında yay fəslinə aid şeirlər o qədər də çox yazılmamışdır. 1980-1990-cı illərin poeziyasında isə bu cür şeirlərə, bir neçə zəif şeiri çıxmaq şərtilə, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Payız haqqında şeirlər isə müəyyən mövqeyə malikdir. Payız müasir Azərbaycan uşaq poeziyasında bar-bərəkət, zənginlik ayı kimi, digər tərəfdən isə “son bahar”, “qızıl payız” olaraq tərənnüm edilir: Payız vaxtı külə dönən çiçəklər, Bahar vaxtı gülə dönür. Payızın obrazını yaratmaq müasir uşaq şeirində o qədər də müxtəlif motivlərdə olmasa da, istedadlı sənətkarların qələmində ənənəvi obrazlar belə kifayət qədər təsirli və müasir səslənir.

B.Vahabzadənin 1985-ci ildə “Pioner” qəzetinin 9-cu nömrəsində dərc olunmuş “Payızda” şeirində isə payız fəslinin doğurduğu xiffət, kədər daha qabarıq şəkildə göstərilir. Bu zaman görkəmli şair yalnız payızın deyil, baharın getməsinə matəm saxlayan təbiət obrazını yaradır. Şeirdə ömrünün payız çağını, müdriklik dövrünü yaşayan insanla payız fəslini yaşayan təbiət arasında psixoloji paralellik yaradılır. Bu mənada həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq Bəxtiyar Vahabzadənin “Payızda” şeiri mükəmməl, nümunəvi sənət əsəridir: Şeirinin gözəlliyi ilk növbədə burasındadır ki, bədii mətnə sənətkar payız fəslində təbiətin kəsb etdiyi, malik olduğu mənzərə ilə ictimai həyatın, insanların malik olduğu ovqatın, əhvaliruhiyyənin təbii, inandırıcı və dolğun harmoniyasını yarada bilmişdir. Əsərin digər bir gözəlliyi də onun dil-üslub xüsusiyyətlərində, lirik ahəngində yaradılan lövhənin canlı bir dillə təqdimindədir. “Payızda” şeirindən danışarkən şair doğru olaraq qeyd edir “Peyzaj lirikasının gözəl nümunələrindən olan bu parçada heç bir süni, xəyali, qondarma fikir və duyğunun olmadığını əminliklə göstərir. Şair payız fəslində gördüyü və hiss etdiyi, bütün təbii xüsusiyyətləri və əlamətləri ilə təsvir edir. Burada oxucu

sanki payız fəslinin qoxusunu öncədən hiss edir və nəfəsini duyur. Şair təbiəti insanla, ictimai həyatla qovuşmuş bir şəkildə canlandırır, bu iki aləmin vahid bir ahəngini tərənnüm edir”.

Otlar ağlayıb

Gedən bahara,

Matəm saxlayıb,

Gur saçlarını

Yoldu payızda.

Müasir Azərbaycan uşaq şeirində qış mövzusunda şeirlərə çox təsadüf olunur. Həmin şeirlərdə qışın gəlişi, havaların soyuması, qarın yağması, şaxta və s. obrazlar diqqəti cəlb edir. Qış fəslinin özünəməxsus təbii çətinlikləri ilə yanaşı, “bəyaz” füsunkarlığı Azərbaycan uşaq poeziyasında xüsusi tərənnüm olunur. Məlum məsələdir ki, yeni ilin başlanması qış fəslinə düşür. Ona görə də uşaq ədəbiyyatında daha əvvəlki dövrlərdə müəyyən olmuş “Şaxta baba” obrazı 1980-ci illər şeirində müəyyən yer tutur. Lakin, etiraf etmək lazımdır ki, “Şaxta baba”, “Qar qız”, “yolka” kimi milli məzmun daşımayan anlayış-obrazlar zaman keçdikcə milli ədəbi-sosial təfəkkürdən silinməyə doğru gedir. Bununla belə, uzun illərin sosial-estetik və ideoloji təcrübəsi uzun zaman milli təfəkkürdən çıxmaq imkanına malik deyil, xüsusilə ona görə ki, həmin obrazlar müəyyən qədər beynəlxalq səciyyə daşıyır və zahirən vulqar psixoloji təzyiq faktına çevrilir. 1980-ci illər uşaq poeziyasında qış özünəməxsus poetik-estetik atributları ilə təsvir və tərənnüm olunur. (1)

Etiraf etmək lazımdır ki, 1980-ci illərdə qışın təsvirinə həsr olunmuş poetik nümunələri “Yolka”sız təsəvvür etmək çətinidir. Həmin obrazlara, mənşəyi etibarlı ilə nə qədər qeyri-milliy, qeyri-ənənəvi olsa da, kifayət qədər çox təsadüf olunur. 1990-cı illərdə isə həmin obraz, demək olar ki, Azərbaycan milli-estetik təfəkküründən silinmə mərhələsini yaşayır. Ümumiyyətlə, 1990-cı illərdə müxtəlif fəsillərin bədii obrazının yaradılmasına o qədər də böyük diqqət və əhəmiyyət verilmir ki, biz bunu aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndiririk:

- Əvvəlki illərin poeziyasında özünü göstərən sovet sosialist-ideologiyasının süqutu;
- Təbiətin uşaq təsəvvürü nöqtəyi-nəzərindən, milli etnoqrafik təfəkkürdə reallaşmaması.

Təbiət poeziyasının başqa bir qolunu Azərbaycanın təbiət mənzərələrinin, zəngin florasının təsviri təşkil edir. Bu şeirlərdə diqqət bir tərəfdən vətən məhəbbətinin tərənnümünə verilsə, digər tərəfdən Azərbaycanın təbii-coğrafi relyefi barədə müəyyən təsəvvürün yaranmasına istiqamətləndirilir. Burada differensasiya aparmaq çətinidir. Belə ki, yuxarıda dediyimiz kimi, həmin motivlər çox hallarda paralel olaraq çıxış edir.

Təbiət poeziyası, yalnız ideya-məzmun baxımından deyil, poetik-forma baxımından da Azərbaycan ədəbiyyatında həmişə diqqəti cəlb edən mövzulardan biri olmuşdur. Uşaq düşüncəsinin çox həssas sahələrindən biri – təbiətlə əlaqədar düşüncələr, lirik-leytmotiv mülahizələr, konkret coğrafi-ekoloji təsəvvürlərdir.

Vissarion Belinsky yazırdı: “Uşaqlar üçün təbiətdən yazan müəlliflər gərək təbiəti və psixologiyayı yaxşı bilsin. Öz fikrini quru dillə yox, maraqlı nağılla, lövhələr, şəkillər, hərəkətlərlə, hiss və həyəcanla çatdırsın. Onda uşaqlar vətəni, təbiəti yaxşı duyar, onun gözəlliklərindən estetik zövq ala bilirlər”. Xüsusilə kiçik yaşlı uşaqlarda bədii-estetik zövqün formalaşmasında sirli, füsunkar mənzərələr və müxtəlif hadisələrlə zəngin olan təbiət böyük təsir gücünə malikdir. Ona görə də uşaqlar üçün yazanda “təbiəti canlandırmaq, dilsiz bir daşı, çölün otunu, şırıldayan çayı, sakit-sakit əsən küləyi, çiçəkdən-çiçəyə qonan kəpənəyi dilə gətirmək lazımdır”. (3)

1970-ci illərdə Azərbaycanda təbiəti uşaqlara sevdirmək sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Xüsusilə xalq şairi (eyni zamanda uşaqlar üçün gözəl şeirlər müəllifi) Rəsil Rzanın hazırladığı “Təbiətin rəngli ensiklopediyası” seriyası diqqəti cəlb edir. Lakin sonrakı dövrlərdə bu cür maraqlı, kiçik yaşlı uşaqların ruhunu oxşayan məlumat kitabları buraxılmamışdır. Halbuki bu cür işlərə böyük ehtiyac həmişə hiss edilir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan təbiəti barədə orta ümumtəhsil məktəblərində verilən məlumat da uzun zaman yetərli olmamış, bu gün də lazımi səviyyədə deyil. Azərbaycan Respublikasının təbiəti barədə az-çox məlumatı olan uşaqlar Cənubi Azərbaycanın təbiəti barədə, demək olar ki, heç nə bilmirlər. Bu isə çox mətləblərdən xəbər verir.

Azərbaycan uşaq poeziyasının vəzifəsi, heç şübhəsiz, uşaqlara istər Azərbaycan, istərsə də ümumən dünya miqyasında elmi-təbiətşünaslıq məlumatı verməkdən ibarət deyil. Bununla bərabər təbiətdən yazan hər hansı uşaq şairi təbiətşünaslıq barədə kifayət qədər zəngin məlumata malik olmalıdır. Yalnız bu zəngin məlumatdan sonra təbiət şairi olmaq, təbiətin dilində danışmaq mümkündür. Və həm də nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusilə kiçik yaşlı uşaqlar hələ təbiətdən (təbiilikdən!) ayrılmadıqlarına görə onlara təbiət barədə yalançı, saxta bir söz demək, könüllərini oxşamayan bir ifadə işlətmək olmaz. Bütövlükdə təbiət mövzusunda qələmə alınmış uşaq şeirlərinin məzmun və ideya ahəngində bir nikbinlik, həyata çağırış, gözəlliyə məftunluq əhvali-ruhiyyəsi hakimdir. Əlbəttə, bu, kiçik uşaqların qəlbini həyatın işıqlı tərəfləri, gözəlliyi ilə oxşamaq, onlarda nikbin əhvali-ruhiyyə formalaşdırmaq meylilə bağlıdır. Bu, uşaq yazıçılarının üzərinə düşən əsas missiyalardan biridir. Vissarion Belinski təsadüfi olaraq demirdi ki: “İlk yaşda olan uşaqlar üçün ən yaxşı kitablar elə kitablar ola bilər ki, bunlar uşaqları dünya ilə, təbiət və qismən tarix ilə şən bir surətdə tanış etsin” (3). XX əsrin hüdudlarında təbiət mövzusunda meydana gələn uşaq şeirləri eyni mövzu xəttini sonrakı dövüdə, inkişafına əsaslı şəkildə stimül verdi. 1990-cı illərdə təbiət şeirləri az yazılsa da bəzi nümunələr diqqəti cəlb edir. Bahar Bərdəlinin “Bənövşələr açanda” kitabında toplanmış təbiət şeirləri bu qəbildəndir. Şairənin poetik “Tapmacalar”ını nəzərdən keçirək:

Rəngi ağdır qar kimi,

Dərilər nübar kimi.

Qar altından boylanar,

Sevilər bahar kimi. (Qargülü)

Kolun dibində

Bitər həmişə.

Ətrindən xumar

Olar bağ, meşə.

Kim tapsa, onun

Adını desin.

Göndərim ona

Mən bir dəstəsin. (Bənövşə)

Al-məxmər ləçəyi var,

Yaşıl-yaşıl yarpağı.

Əl vurma, tikan batar,

Hazır durub yarağı. (Qızılgül).

Həmin “tapmaca”lar, təbii ki, kiçik yaşlı uşaqlar üçündür. Böyük yaşlı uşaqlar bu obrazlardan elə bir zövq ala bilməzlər. Bu şeirdə kiçik yaşlı uşaqları düşündürmək, dərk etmək, öz “təbiət dünyası”nı yaratmaq, formalaşdırmaq üçün maraqlı məqamlar vardır. Bütöv şəkildə verdiyimiz bu poetik mətndə, həqiqətən də, fəslin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri, ümumi əhvalı və mənzərəsi şux, oynaq, sadə və axıcı bir dillə təsvir edilmişdir. Mövzusu tapmacalara həsr olunmuş şeirlərdə isə həmin fəslə aid səciyyəvi cəhətlər, tipik atributlar bədii sözün hədəfinə çevrilir. Təbiət şeirlərində diqqəti cəlb edən cəhət həmin şeirlərin ideya-məzmununda vətənpərvərlik, vətənə məhəbbət hisslərinin, etnoqrafik çalarların olmasıdır. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycan şairi, müasir Azərbaycan poeziyasının nəhənglərindən biri M.H.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”ı nümunə ola bilər.

Heydərbaba, Qara gölün dərəsi,

Xoşkinabın yolu, bəndi, bərəsi,

Orda düşər çil kəhliyin fərəsi,

Ordan keçər yurdumuzun özünə,

Biz də keçək yurdumuzun sözünə

Şəhriyarın şeirlərində adi təbiət təsvirləri (sadəcə bu və ya digər konkret coğrafi adda) gözəl poeziya nümunəsinə çevrilir. Xüsusilə dağlar barədə Şəhriyar daha böyük ürəklə danışır, təbiət barədəki obrazlı xəyallarını, doğma yurd barədəki xatirələrini dağlardan başlayır. Azərbaycan həm də dağlar ölkəsidir. Burada Savalan, Şahdağ, Bazardüzü dağı kimi böyük dağlar var. Ona görə də Azərbaycan aşiq şeirində ən gözəl şeirlər dağlara həsr olunmuşdur desək, yanılmırıq... Lakin müasir Azərbaycan uşaq şeirində bu mövzuda maraqlı əsərlər kifayət qədər deyil. Azərbaycanda müstəqillik, mənəvi-ideoloji bütövlük duyğusu gücləndikcə ölkənin həm şimalının, həm də cənubunun bütövlükdə dərk olunmağa başlayır. İstər şimalda, istərsə də cənubda yaşayan Azərbaycan xalqının vahid milli estetik dünyagörüşündən getdikcə daha çox çıxış olunmağa başlayır və beləliklə, Azərbaycanın şimalı ilə cənubunun həm fiziki-coğrafi, həm də mənəvi təbiəti ümumi mövqedən qiymətləndirilir. Müasir Azərbaycan uşaq şairləri çox zaman bu tendensiyadan kənarda qalırlar. Başqa sözlə, böyük üçün yazılmış əsərlərdə bütün keyfiyyəti ilə bürüzə verən hadisə uşaq poeziyasında görünür. Əslində buna böyük ehtiyac hiss olunur. (2) Uşaq təsəvvüründə təbiət təxminən cəmiyyət qədər zəngin, mübahisəli, polemik bir sahədir, ona görə də təbiətin canlı, obrazlı, poetik ümumiləşdirmələrlə zəngin idrakına uşaq poeziyasında həmişə böyük ehtiyac vardır. Mifoloji düşüncədən başlayaraq müasir poeziyaya qədər təbiət həmişə canlı, obrazlı bir şəkildə təsəvvür olunur. Bu cür təsəvvür xüsusilə uşaq düşüncəsi üçün əlamətdar və maraqlıdır.

Edebiyyat

1. A.Əhmədova, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı-“Elm və təhsil”-2012, 120 s.
2. A.Əhmədova, Uşaq şeirinin inkişaf yolları. Bakı-Mütərcim-2018, 126 s.
3. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələri. Bakı., Uşaqnəşr, 1948.
4. R. Yusifoğlu, Çiçək yağışı. “Şuşa” nəşriyyatı- Bakı-2000, 319 s

ÖZET

Azerbaycan çocuk edebiyatı tarihinde doğa teması oldukça eski bir geçmişe ve geniş ifade olanaklarına sahiptir. Azerbaycan çocuk edebiyatında, hem klasik dönemde hem de modern dönemde, doğa temaları okunabilir ve önde gelen bir güçtür. İlyas Tapdig, Zahid Halil, Milvarid Dilbazi, Rafiq Yusifoğlu gibi şairlerimiz, doğanın güzel tasvirlerini çocuk edebiyatına kazandırmışlardır. Şüphesiz ki, doğa temasının Azerbaycan çocuk edebiyatında bu kadar yüksek bir konuma sahip olmasının nedeni, Azerbaycan doğasının eşsiz zenginliği ve doğal çeşitliliğidir. Bu da şüphesiz Azerbaycan halkının maneviyatının ve zihniyetinin oluşumunu önemli ölçüde etkiler. Azerbaycan doğası, sadece doğa temasına doğrudan adanmış şiirlerde değil, vatanseverlik temalı eserlerde de tüm zenginliğiyle ortaya çıkar.

Vatan dediğimizde, her şeyden önce doğanın güzelliği ve imgelerin çeşitliliği hatırlanır ve hafızaya kazınır. Burada, çocuk psikolojisine uygun olarak, somut imgeler kullanılıyor - kokulu menekşeler, bozkırlar, çayırar, kızıl güneş, vadiler, ovalar, dağlar, yamaçlar vb. Bunlardan bahsederek vatan kavramının somut bir fikri yaratılıyor. Listelediğimiz örneklerde siyasi-ideolojik bir içerik yok, ancak vatan hakkında oldukça açık bir şiirsel görüş var. Bu çeşitlilik özellikle 20. yüzyıl çocuk şiirinde yaygındır. 1980'lerin çocuk edebiyatında, ilginç doğal karakterlerle, hem düzyazı hem de şiirde doğa teması üzerine yazılmış eserler bulmak mümkün. Bilimin incelediği ana nesne. Bir insanın etrafındaki tüm gerçekliğe doğa denir. Doğa hem canlı hem de cansızdır. Nasıl ki doğa olmadan insanı, insan olmadan doğayı anlamak imkansızsa, insan olmadan toplumu ve toplum olmadan insanı anlamak da imkansızdır.

SSCB ve Sovyet ideolojisinin varlığı sırasında, Azerbaycan ideolojisini yücelten şairler, doğrudan siyasi-ideolojik güdümlü, tematik şiirsel örneklerden ve imgelerden kaçınarak Azerbaycan doğasının bir imajını yaratmaya odaklandılar. Çocuk şiiri konusundaki bu çok ilginç ve kapsamlı açıklama, ne yazık ki, edebiyat çalışmaları ve edebiyat eleştirisinde henüz gerekli ilgiyi görmemiştir.

Ancak, şairin görünüşte doğadan bahsettiği - dağların ihtişamından, ovaların enginliğinden, toprağın verimliliğinden bahsettiği - düzinelerce, yüzlerce örnek verilebilir; ancak bunların hepsi, genç okuyucuyu doğayla tanıştırmaktan ve coğrafi bilgi vermekten ziyade, vatanseverlik duygusunu ve vatana duyulan gururu artırmaya hizmet eder. Bununla birlikte, bu şiirlerde şiirsel bir imaj yaratmanın ana gücünün, doğa hakkındaki estetik düşünceye dayandığı oldukça açıktır.

Ancak, Azerbaycan doğası hakkında yazılmış bir dizi şiirde, Sovyet ideolojisinin doğrudan etkisinin hala mevcut olduğu da belirtilmelidir. Dolayısıyla, Azerbaycan'ın dağları ve vadilerinden bahsedilirken, bu topraklarda "mucizeler" yaratan kırsal işçilerden, kolektif çiftlik köylerinden ve komünizmin inşasındaki başarılarından da söz edilir.

ABSTRACT

In the history of Azerbaijani children's literature, the theme of nature has a fairly ancient history and wide possibilities of expression. In Azerbaijani children's literature, both in the classical period and in the modern period, nature themes are readable and a leading force. Our poets such as Ilyas Tapdig, Zahid Khalil, Milvarid Dilbazi, Rafiq Yusifoglu have brought beautiful descriptions of nature to children's literature. Undoubtedly, the fact that the theme of nature has such a high position in Azerbaijani children's literature is due to the relief diversity and unparalleled richness of Azerbaijani nature itself. This, undoubtedly, significantly affects the formation of the spirituality and mentality of the Azerbaijani people. Azerbaijani nature appears in all its richness not only in poems directly dedicated to the theme of nature, but also in works on the theme of patriotism.

When we say homeland, first of all, the beauty of nature and the diversity of images are remembered and engraved in memory. Here, in accordance with child psychology, concrete images are used - fragrant violets, steppes, meadows, red sun, valleys, plains, mountains, slopes, etc. A concrete idea of the concept of homeland is created by talking about them. In the examples we have listed, there is no political-ideological content, but there is a fairly clear poetic opinion about the homeland. This diversity was especially common in 20th century children's poetry. In 1980s children's literature, it is possible to find works written on the theme of nature, both in prose and poetry, with interesting natural characters. The main object studied by science. All reality around a person is called nature. Nature is both living and inanimate. Just as it is impossible to understand a person without nature, nature without people, it is impossible to understand a society without people, and a person without society.

During the existence of the USSR and the Soviet ideology, poets who glorified the ideology of Azerbaijanism avoided directly political-ideologically motivated, thematic poetic examples and images and focused on creating an image of Azerbaijani nature. This very interesting and extensive explanation of children's poetry issue, unfortunately, has not yet received the necessary attention in literary studies and literary criticism.

However, one can cite dozens, hundreds of examples where the poet apparently talks about nature - about the majesty of the mountains, the vastness of the plains, the fertility of the land, but all of this serves more to create pride in the homeland and a high sense of patriotism than to acquaint the young reader with nature and provide geographical information. However, it is quite clear that the main power of creating a poetic image in these poems falls on the aesthetic thought about nature.

However, it should be noted that in a number of poems about the nature of Azerbaijan, the direct influence of Soviet ideology still remains. Thus, while talking about the mountains and valleys of Azerbaijan, the rural workers who created "miracles" in this land, the collective farm village, and the successes of building communism are also mentioned.

THE IMPACT OF PEDAGOGICAL REFLECTION ON THE QUALITY OF TEACHING IN HIGHER SCHOOL

ALİ MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ REFLEKSİYANIN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Gülər NURİYEVA

Akademik Həsən Əliyev küçəsi 104, Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Ümumi
pedagoji bölümü, öğretmen

ORCID: 0009-0001-3926-480X

Özet

Ali təhsilin modernləşdirilməsi kontekstində təhsilin keyfiyyətinin artırılması məsələsi xüsusilə aktualdır və universitet müəllimlərinin peşəkar fəaliyyətinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Təlim prosesinin effektivliyinə təsir edən əsas amillərdən biri pedaqoji refleksiyadır və müəllimin öz fəaliyyətinin, istifadə etdiyi tədris metodlarının, tələbələrlə qarşılıqlı əlaqəsinin və əldə etdiyi təlim nəticələrinin şüurlu təhlili kimi qəbul edilir. Bu məqalənin məqsədi pedaqoji refleksiyanın ali təhsildə təhsilin keyfiyyətinə təsirini nəzəri cəhətdən təhlil etməkdir.

Bu məqalədə pedaqoji refleksiya müəllimin peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyəti kimi araşdırılır, təhsil prosesinin davamlı təkmilləşdirilməsini və tədris fəaliyyətinin tələbələrin fərdi və qrup təhsil ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Pedaqoji refleksiyanın əsas növləri (təlimin məzmunu, metodları, təhsil prosesinin təşkil formaları və şəxslərarası qarşılıqlı əlaqə), eləcə də onların universitetdə effektiv təhsil mühitinin formalaşdırılmasındakı rolu təhlil edilir. Müəllimin refleksiv fəaliyyəti ilə tələbələrin tənqidi düşüncəsinin inkişafı, onların öyrənmə motivasiyası və təhsil prosesində iştirakı arasındakı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə vurğulanır ki, refleks reproduktiv öyrənmə modellərindən təlim fəaliyyətlərinin təşkilinin aktiv və interaktiv formalarına keçidi asanlaşdırır. Öz pedaqoji qərarlarının şüurlu təhlili müəllimlərə tədris strategiyalarını tənziqləməyə, qiymətləndirmənin obyektivliyini artırmağa və təlim məzmununun mövcud təhsil standartlarına və əmək bazarına uyğun olmasını təmin etməyə imkan verir. Eyni zamanda, məqalədə ali təhsil müəllimləri arasında refleksiv təcrübələrin tətbiqində əsas çətinliklər, o cümlədən vaxt çatışmazlığı, qeyri-kafi metodoloji hazırlıq və zəif institusional dəstək müəyyən edilir.

Məqalədə pedaqoji refleksiya ali təhsildə tədrisin keyfiyyətini təmin etmək üçün vacib şərt olduğu və universitet müəllimlərinin peşəkar inkişafının ayrılmaz hissəsi hesab edilməli olduğu qənaətinə gəlinir. Refleksiya bacarıqların sistemli inkişafı və dəstəklənməsi təhsil prosesinin effektivliyinin artmasına, təlim nəticələrinin yaxşılaşmasına və universitet mühitində akademik mədəniyyətin inkişafına kömək edir.

Açar sözlər: pedaqoji refleksiya, ali təhsil, tədrisin keyfiyyəti, müəllimin peşəkar fəaliyyəti, akademik mədəniyyət

Özet

In the context of the modernization of higher education, the issue of improving the quality of education is particularly pressing, requiring a rethinking of the professional activities of university teachers. One of the key factors influencing the effectiveness of the educational process is pedagogical reflection, considered as a teacher's conscious analysis of their own activities, the teaching methods they use, their interactions with students, and the educational outcomes they achieve. The purpose of this article is to theoretically analyze the impact of pedagogical reflection on the quality of education in higher education.

This article examines pedagogical reflection as a professionally significant quality of a teacher, ensuring the continuous improvement of the educational process and the adaptation of teaching activities to the individual and group educational needs of students. The main types of pedagogical reflection (reflection on the content of instruction, methods, forms of organization of the educational process, and interpersonal interaction) are analyzed, as well as their role in shaping an effective educational environment at the university. Particular attention is paid to the connection between the teacher's reflective activity and the development of students' critical thinking, their learning motivation, and their engagement in the educational process. The paper emphasizes that reflection facilitates the transition from reproductive learning models to active and interactive forms of organizing learning activities. A conscious analysis of one's own pedagogical decisions allows teachers to adjust teaching strategies, increase the objectivity of assessment, and ensure that learning content complies with current educational standards and the labor market. At the same time, the paper identifies key challenges in implementing reflective practices among higher education teachers, including a lack of time, insufficient methodological training, and weak institutional support.

The paper concludes that pedagogical reflection is an important condition for ensuring the quality of teaching in higher education and should be considered an integral component of university teacher professional development. Systematic development and support of reflective skills contributes to increased effectiveness of the educational process, improved educational outcomes, and the development of academic culture within the university environment.

Keywords: pedagogical reflection, higher education, quality of teaching, teacher professional activity, academic culture

CURRENT PROBLEMS OF INSTILLING VALUES IN THE SCHOOL ENVIRONMENT

MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

EMİLYA Hüseynova

Akademik Həsən Əliyev küçəsi 104, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti, Ümumi pedaqogika kafedrası, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ORCID: 0009-0003-4470-5440

Özet

Bugünkü təhsil mühitində məktəblərdə dəyərlərin aşılınması problemi xüsusilə aktualdır. Məktəb təkə biliklərin ötürülməsi üçün bir qurum deyil, həm də fərdi dəyər yönümlərinin, əxlaqi prinsiplərin, sosial məsuliyyətin və vətəndaşlıq öhdəliyinin inkişafı üçün vacib bir məkan kimi xidmət edir. Lakin müasir məktəb təcrübəsində dəyərlər prosesi cəmiyyətdəki sosial, mədəni və texnoloji dəyişikliklərdən qaynaqlanan bir sıra ciddi çətinliklərlə üzləşir.

Əsas məsələlərdən biri müasir cəmiyyətə xas olan dəyər qeyri-müəyyənliyi və plüralizmdir. Vahid dəyər sisteminin olmaması və media və rəqəmsal mühit tərəfindən çatdırılan ziddiyyətli qaydalar şagirdlərdə sabit mənəvi dəyərlərin inkişafına mane olur. Nəticədə, məktəblər əvvəlcədən müəyyən edilmiş normaları tətbiq etmək deyil, əksinə şagirdlərin məlumatlı dəyər seçimləri etməsi üçün şərait yaratmaq çətinliyi ilə üzləşirlər ki, bu da ənənəvi təhsil yanaşmalarının yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Digər əhəmiyyətli problem elan edilmiş dəyərlərlə faktiki məktəb təcrübəsi arasındakı boşluqdur. Təhsil proqramlarına dəyər əsaslı komponentlərin formal daxil edilməsi çox vaxt onların məktəb həyatında praktik tətbiqi ilə müşayiət olunmur. Müəllimlərin sözləri ilə hərəkətləri arasındakı uyğunsuzluq, həddindən artıq yüklənmiş təhsil prosesi və akademik nəticələrə diqqət yetirmək təhsil müdaxilələrinin effektivliyini azaldır və şagirdlərdə elan edilmiş dəyərlərə qarşı skeptik münasibət yaradır.

Dəyər təhsili məsələlərində məktəb və ailə arasında qarşılıqlı əlaqə məsələsi xüsusi diqqətə layiqdir. Təhsil yanaşmalarındakı uyğunsuzluq və ailə ilə məktəbin mədəni və sosial istiqamətlərindəki fərqlər çox vaxt təhsil mühitinin təhsil potensialının azalmasına səbəb olur. Bu şəraitdə məktəbin təhsil səylərinin koordinatoru və təhsil prosesinin bütün iştirakçıları arasında dialoq məkanı kimi rolu artır. Məqalədə həmçinin rəqəmsal mühitin məktəblilərin dəyər inkişafına təsiri vurğulanır. Sosial media və virtual ünsiyyət həmişə təhsilin humanist və mənəvi idealları ilə uyğun gəlməyən yeni davranış nümunələri və dəyər sistemləri formalaşdırır. Bu, müəllimlərdən şagirdlərin tənqidi düşüncəsini, media savadlılığını və dəyərlər üzərində düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirmələrini tələb edir. Nəticə olaraq, məktəb mühitində effektiv dəyərlər təhsilinin yalnız şagird mərkəzli pedaqoji strategiyaları, müəllimlərin, ailələrin və ictimaiyyətin fəal iştirakını və zəngin təhsil mühitinin yaradılmasını əhatə edən hərtərəfli yanaşma ilə mümkün olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: dəyərlər təhsili, məktəb mühiti, mənəvi dəyərlər, təhsil məsələləri, sosiallaşma.

Abstract

In today's educational environment, the problem of values instillation in schools is particularly pressing. School serves not only as an institution for the transmission of knowledge but also as a crucial space for the development of individual value orientations, moral principles, social responsibility, and civic commitment. However, the process of values in modern school practice faces a number of serious challenges stemming from social, cultural, and technological changes in society.

One of the key issues is the value ambiguity and pluralism characteristic of modern society. The lack of a unified value system and the conflicting guidelines conveyed by the media and the digital environment hinder the development of stable moral values in students. As a result, schools face the challenge of not imposing predetermined norms, but rather creating conditions for students to make informed value choices, which requires a reconsideration of traditional educational approaches.

Another significant problem is the gap between declared values and actual school practice. The formal inclusion of value-based components in educational programs is often not accompanied by their practical implementation in school life. A discrepancy between teachers' words and actions, an overloaded educational process, and a focus on academic results reduce the effectiveness of educational interventions and foster a skeptical attitude toward declared values in students.

The issue of interaction between school and family in matters of value education deserves special attention. Inconsistency in educational approaches and differences in the cultural and social orientations of family and school often lead to a decrease in the educational potential of the educational environment. Under these conditions, the role of the school as a coordinator of educational efforts and a space for dialogue between all participants in the educational process increases.

The paper also highlights the influence of the digital environment on the value development of schoolchildren. Social media and virtual communication are shaping new behavior patterns and value systems that do not always align with the humanistic and moral ideals of education.

In conclusion, it is concluded that effective values education in the school environment is only possible with a comprehensive approach that includes student-centered pedagogical strategies, the active participation of teachers, families, and the community, and the creation of a rich educational environment.

Keywords: values education, school environment, moral values, educational issues, socialization.

CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS OF MEDIA LANGUAGE

Gunel Shefiyeva Elkhan

English language teacher of Foreign Languages Center of ASPU

Orcid id: 0000-0001-5105-2749

Key words: Critical discourse analysis, media language, ideology, power, discourse, sociolinguistics.

In modern societies, the media functions as a powerful institution that informs, persuades, and shapes public consciousness. Language is the primary medium through which the media communicates information and constructs social reality. As a result, the analysis of media language has become a crucial area of research in linguistics and social sciences. Critical Discourse Analysis (CDA) provides a theoretical and methodological framework for examining how media texts are shaped by and contribute to social power relations.

Critical Discourse Analysis emerged in the late twentieth century as a response to purely descriptive approaches to language. Scholars such as Fairclough, van Dijk, and Wodak argue that discourse is not neutral but socially situated and ideologically loaded. CDA focuses on the relationship between discourse, power, and society, seeking to reveal hidden meanings and unequal power relations embedded in texts.

According to Fairclough, discourse both reflects and shapes social structures. Van Dijk emphasizes the role of cognition, particularly how media discourse influences mental models and social representations. Wodak's discourse-historical approach highlights the importance of historical and political context in discourse analysis. Together, these approaches form the foundation of CDA in media research.

Media language includes a wide range of genres such as news reports, editorials, interviews, advertisements, and online media content. These texts are not merely vehicles for information but are constructed through selective linguistic choices. Vocabulary, syntax, metaphor, and narrative structure all contribute to shaping how events and social actors are represented.

For example, the use of passive constructions in news reporting can obscure responsibility, while evaluative adjectives and headlines can frame events positively or negatively. Such linguistic strategies influence how audiences interpret social issues, political actors, and marginalized groups.

One of the central concerns of CDA is the role of ideology in discourse. Media texts often reflect dominant ideologies by presenting certain viewpoints as natural, common-sense, or unquestionable. Through repetition and normalization, media discourse can reinforce existing power structures and social inequalities.

Power in media discourse is exercised through control over access, topic selection, and representation. Powerful social groups often have greater visibility and authority in media texts, while less powerful groups may be marginalized or stereotyped. CDA seeks to uncover these asymmetries and reveal whose interests are served by particular representations.

Critical discourse analysts identify various strategies commonly used in media language. These include nomination and predication strategies, which determine how social actors are named and described; inclusion and exclusion, which decide who is represented or silenced; and framing, which guides audience interpretation.

Other strategies involve the use of metaphors, polarization between "us" and "them," and presuppositions that present ideological assumptions as given. By analyzing these strategies, CDA reveals how media discourse constructs social reality rather than simply reflecting it.

The critical analysis of media language has significant implications for society. By uncovering ideological bias and power relations, CDA promotes critical awareness among audiences and encourages more responsible media consumption. Media literacy education can benefit from CDA by teaching learners to question dominant narratives and recognize persuasive strategies in media texts.

For journalists and media professionals, CDA highlights the ethical responsibility involved in language use. Greater awareness of discursive practices can contribute to more balanced and inclusive media representation.

Critical Discourse Analysis provides valuable insights into the ways media language shapes social meaning, ideology, and power relations. It is shown that media discourse is not neutral but constructed through linguistic and discursive choices that influence public perception. By applying CDA to media language, researchers and readers can better understand how language functions as a form of social practice and how it contributes to the maintenance or challenge of social inequality.

KTEMATONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI

Mətanət Mehdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim. “Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası” kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

<https://orci.org/> ID 0009-0005-0068-4590

Xülasə

Dilimizdəki ktematonimlər bir neçə yola yaranır: leksik, semantik, morfoloji və sintaktik. Leksik yolla yaranan ktematonimlər heç bir qrammatik vasitənin iştirakı olmadan yaranır. Bu zaman həm apelyativ, həm də onomastik vahidlərdən istifadə olunur. Məsələn, Aysel, Səbinə kimi antroponimlərdən “Aysel” gözəllik salonu, “Səbinə” şadlıq sarayı kimi ktematonimlər yaranır. Semantik yolla yaranan ktematonimlər konversiya yolu ilə yaranır. Belə ki, müxtəlif nitq hissəsinə aid olan ümumi sözlər substantivləşərək xüsusi adlara çevrilir. Məsələn, “silsilə” bəzək əşyası, “Çahargah” muğamı və s.

Morfoloji yolla yaranan ktematonimlər müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə yaranır: “Muğanlı” restoran adı, “Arxalıq” geyim adı, “Süleyman” rəqs adı, “Dilqəmi” saz havası, “Fatmayı” xalça adı, “Şahnamə” əsər adı və s.

Sintaktik yolla yaranan ktematonimlər bir neçə yolla yaranır. İnisial üsulu ilə yarananlar: AMEA, YAP və s. Komponentlərin qismən ixtisarı ilə yarananlar: Azərneşr, Aztelekom və s. II növ təyini söz birləşməsi şəklində olanlar: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, “Xalq” qəzeti, Silahlı Qüvvələr Günü və s. III növ təyini söz birləşməsi şəklində olanlar: “Əlinin dönəri” kafe adı.

Eyni zamanda təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr modelində olan ktematonimlərə də rast gəlinir. Məsələn, “Uşaqdan böyüyə” proqramı, “Gənclərə dəstək” təşkilatı və s. Cümlə şəklində olan ktematonimlər də vardır. “Alışdım yandım” parça növü, “Apardı sellər Saranı” mahnı adı və s.

Açar sözlər: ktematonim, leksik-semantik yol, moroloji yol, sintaktik yol

THE PLACE OF MONITORING AND EVALUATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ YERİ

P.ü.f.d. Mehdizadə Gülşən Kamal qızı

ADPU-nun elmi işçisi

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-9363-0057>

Xülasə

Təhsil sistemində pedaqoji proses və onun ayrı-ayrı sahələrinin, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin və təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyinin obyektiv meyarı kimi məhz təhsilin keyfiyyət göstəriciləri qəbul edilməlidir. Təhsildə keyfiyyət dedikdə onun qarşısında qoyulan məqsədə hansı səviyyədə nail olunması başa düşülməlidir. Başqa sözlə, təlim- tərbiyə prosesində keyfiyyət, təhsil alanlara verilən bilik, bacarıq və vərdişlərin müvafiq dövlət standartlarına və cəmiyyətin tələbatına hansı səviyyədə uyğunluğunu müəyyənləşdirən və inkişafa xidmət edən başlıca vasitədir. Təlim-tərbiyə prosesində və təhsildə keyfiyyətə nail olmaq üçün birinci növbədə hər bir mərhələdə görülməli işlər planlaşdırılmalı, idarə olunmalı, onun monitorinqi və qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Göründüyü kimi, təlim-tərbiyə prosesində və təhsildə monitorinq və qiymətləndirmə inkişafın gedişinə nəzarət etmə və əks əlaqə yaratma funksiyasını daşmalıdır. Yəni monitorinq və qiymətləndirmə vasitəsi ilə hər bir mərhələdə, prosesdə gedən müsbət tendensiyalar izlənilməli və inkişaf qeydə alınmalı, nəticələr müqayisəli təhlil edilməli və prosesin növbəti mərhələsinin planlaşdırılmasında istifadə olunmalıdır.

Pedaqoji monitorinq zamanı təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti haqqında müxtəlif mənbələrdən daxil olan məlumatlar nizamlanır, sistemləşdirilir, proqnozlar verilib müvafiq korreksiya işləri aparılır.

Təhsil müəssisəsinin pedaqoji monitorinqinin əsas məqsədi təlimin planlaşdırılan və real nəticələrinin səviyyələrinin müqayisəsi, alınan nəticələrin və təlim məqsədlərinin uyğunluq səviyyəsini qiymətləndirmək, onun fəaliyyətinin güclü və zəif cəhətləri barədə dəqiq, obyektiv və müqayisəli məlumatlar əldə etməkdir. Qiymətləndirmə təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsini təmin edən mexanizm olmalıdır. Qiymətləndirmə eyni zamanda – fəaliyyətin dəyəri haqqında fikir yürütmək və inkişaf istiqamətlərini müəyyən edib diaqnoz qoymaq, məqsədə nail olmaq yollarını tapmaqdır. Qiymətləndirmə nəticənin yoxlanması deyil, bunun üçün aparılan təhlildir. Bu zaman ilkin vəziyyətin istinadları təyin edilir, dəyişikliklər aparılır, nəticə alınır. Qiymətləndirmənin əsas məqsədi təhsil müəssisəsinin inkişafının və aşağıdakı məqsədlərin həyata keçirilməsinin təmin edilməsidir.

Açar sözlər: Təlim-tərbiyə prosesi, pedaqoji proses, təhsildə monitorinq, qiymətləndirmə vasitəsi, təlim üsulları

Summary

In the education system, it is precisely the quality indicators of education that should be accepted as an objective criterion of the effectiveness of the pedagogical process and its individual areas, the activities of the educational institution and the training and education process. When we say quality in education, we should understand the level at which the goal set before it is achieved. In other words, quality in the training and education process is the main tool that determines the level of compliance of the knowledge, skills and habits given to the students with the relevant state standards and the needs of society and serves development. In order to achieve quality in the training and education process and education, first of all, the work to be done at each stage should be planned, managed, monitored and evaluated.

As can be seen, monitoring and evaluation in the educational process and education should have the function of controlling the progress of development and creating feedback. That is, through monitoring and evaluation, positive trends in the process should be monitored at each stage and development should be recorded, the results should be analyzed comparatively and used in planning the next stage of the process.

During pedagogical monitoring, information received from various sources about the activities of an educational institution is organized, systematized, forecasts are made, and appropriate corrective work is carried out.

The main purpose of pedagogical monitoring of an educational institution is to compare the levels of planned and real results of training, assess the level of compliance of the results obtained and training objectives, and obtain accurate, objective and comparative information about the strengths and weaknesses of its activities.

Evaluation should be a mechanism that ensures the improvement of the educational process. Evaluation is also a way to reflect on the value of the activity, identify and diagnose development directions, and find ways to achieve the goal. Evaluation is not a verification of the result, but an analysis carried out for this. In this case, references to the initial state are set, changes are made, and results are obtained. The main purpose of evaluation is to ensure the development of the educational institution and the implementation of the following goals.

Keywords: Educational process, pedagogical process, monitoring in education, evaluation tool, training methods

TAM MƏTN

Təhsil sistemində pedaqoji proses və onun ayrı-ayrı sahələrinin, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin və təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyinin obyektiv meyarı kimi məhz təhsilin keyfiyyət göstəriciləri qəbul edilməlidir. Təhsildə keyfiyyət dedikdə onun qarşısında qoyulan məqsədə hansı səviyyədə nail olunması başa düşülməlidir. Başqa sözlə, təlim- tərbiyə prosesində keyfiyyət, təhsil alanlara verilən bilik, bacarıq və vərdişlərin müvafiq dövlət standartlarına və cəmiyyətin tələbatına hansı səviyyədə uyğunluğununu müəyyənləşdirən və inkişafa xidmət edən başlıca vasitədir. Təlim-tərbiyə prosesində və təhsildə keyfiyyətə nail olmaq üçün birinci növbədə hər bir mərhələdə görüləcək işlər planlaşdırılmalı, idarə olunmalı, onun monitorinqi və qiymətləndirilməsi aparılmalıdır [1, s.70]. Göründüyü kimi, təlim-tərbiyə prosesində və təhsildə monitorinq və qiymətləndirmə inkişafın gedişinə nəzarət etmə və əks əlaqə yaratma funksiyasını daşmalıdır. Yəni monitorinq və qiymətləndirmə vasitəsi ilə hər bir mərhələdə, prosesdə gedən müsbət tendensiyalar izlənilməli və inkişaf qeydə alınmalı, nəticələr müqayisəli təhlil edilməli və prosesin növbəti mərhələsinin planlaşdırılmasında istifadə olunmalıdır. Bu baxımdan, monitorinq və qiymətləndirmə anlayışlarının mahiyyətinin daha geniş və ardıcıl təhlil edilməsi üçün təlim prosesinin dörd mərhələdən ibarət olan aşağıdakı sadələşdirilmiş sxemini nəzərdən keçirək:

- təlimin məzmunu (təhsilin dövlət standartları, tədris planları, fənn proqramları, dərsliklər, dərs vəsaitləri və sair, başqa sözlə Kurrikulum) -uşağa nəyi, hansı həcmdə öyrədirik;
- təlim üsulları (pedaqoji prosesin təşkili və təlim texnoloqiyaları)- uşağı necə öyrədirik;
- övrədici mühit (tədris prosesinin təşkili və təlim-tərbiyə prosesinə təsir edən amillər) - uşağı hansı şəraitdə öyrədirik;
- monitorinq və qiymətləndirmə - (təlim-tərbiyə prosesinin və onun bütün komponentlərinin işi barədə məlumatlar əldə etmək və işin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün vasitə) - öyrətmə prosesinin durumu, onun nəticəsinin göstəriciləri və proqnoz.

Təlim-tərbiyə prosesinin və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi müasir pedaqogikanın ən aktual problemlərindən biri olduğundan, prosesin əsas iştirakçıları olan “təhsil alanların-öyrədənlərin”, prosesin digər iştirakçılarının, həmçinin bütövlükdə müəssisənin işinin necə və hansı meyarlara görə qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi onun səmərəli fəaliyyətinin əsas göstəricisidir. Bu prosesdə təhsil alanda idraki və praktik bacarıq və vərdişlər yaranır, inkişaf edir, formalaşır. İdrak prosesinə obyektiv gerçəkliyin təhsil alanın beynində subyektiv inikas kimi, təlimə isə “təhsil alan - təhsil verən” fəaliyyətini özündə cəmləşdirən və bu iki prosesin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində gerçəkliyin dərk olunmasını təmin edən proses kimi baxmaq lazımdır. Deməli, təhsil müəssisəsində təlim - təhsil alanın şəxsiyyət kimi inkişafı və cəmiyyətdə gedən proseslərin öyrənilməsi məqsədi ilə “təhsil alan - öyrədən” (şagird - müəllim) fəaliyyətinin qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusi qaydada təşkil olunduğu prosesdir [1, s.35].

Təhsil müəssisəsinin pedaqoji monitorinqi - onun fəaliyyətinin təmin edilməsi, vəziyyətinin müntəzəm izlənməsi, vaxtlı - vaxtında nizamlanması və inkişafının proqnozlaşdırılması məqsədi ilə məlumatların toplanılması, təhlili və saxlanması sistemidir.

Pedaqoji monitorinq zamanı təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti haqqında müxtəlif mənbələrdən daxil olan məlumatlar nizamlanır, sistemləşdirilir, proqnozlar verilib müvafiq korreksiya işləri aparılır [3].

Təhsil müəssisəsinin pedaqoji monitorinqinin əsas məqsədi təlimin planlaşdırılan və real nəticələrinin səviyyələrinin müqayisəsi, alınan nəticələrin və təlim məqsədlərinin uyğunluq səviyyəsini qiymətləndirmək, onun fəaliyyətinin güclü və zəif cəhətləri barədə dəqiq, obyektiv və müqayisəli məlumatlar əldə etməkdir .

Qiymətləndirmə təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsini təmin edən mexanizm olmalıdır. Qiymətləndirmə eyni zamanda – fəaliyyətin dəyəri haqqında fikir yürütmək və inkişaf istiqamətlərini müəyyən edib diaqnoz qoymaq, məqsədə nail olmaq yollarını tapmaqdır. Qiymətləndirmə nəticənin yoxlanması deyil, bunun üçün aparılan təhlildir. Bu zaman ilkin vəziyyətin istinadları təyin edilir, dəyişikliklər aparılır, nəticə alınır. Qiymətləndirmənin əsas məqsədi təhsil müəssisəsinin inkişafının və aşağıdakı məqsədlərin həyata keçirilməsinin təmin edilməsidir:

- təhsil müəssisəsinin inkişafını təhlil prosesi vasitəsi ilə təmin etmək;
- təhsil müəssisəsinin vəziyyətini diaqnozlaşdırmaq və proqnozlaşdırmaq;
- təhsil müəssisəsinin necə işləməsinə öyrənmək;
- təhsil müəssisəsinin çevik idarə olunmasını təmin etmək;
- təhsil müəssisəsində aparılan islahatlar haqqında informasiya toplamaq ;
- demokratik prinsiplərə uyğun hesabat təqdim etmək.

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün təhsil müəssisəsinin vəziyyəti araşdırılır, ona və ictimaiyyətə bu haqda məlumat verilir, nəticədə təhsil müəssisəsinin inkişaf proqramı hazırlanır [2].

Yuxarıda qeyd olunmuş məsələlərin həyata keçirilməsi, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün möhkəm zəmin yaratmaqla yanaşı, həm də Respublikanın təhsil sistemində idarəetmədə yeni yanaşmaya doğru böyük bir addım atılmış olur və əldə edilmiş nəticələrin digər sahələrə tətbiqi üçün geniş perspektivlər açılır.

Ədəbiyyat:

1. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monotorinq və qiymətləndirmə. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 416 s.
2. Mehrabov A. Təhsilin demokratikləşdirilməsi: problemlər, vəzifələr. Təhsil. mədəniyyət, incəsənət, Bakı, № 94, 2001.
3. Mehrabov A. Təhsil sisteminin idarə olunmasının müasir problemləri. Təhsil. mədəniyyət və incəsənət, Bakı, 2002.

Full text

In the education system, it is precisely the quality indicators of education that should be accepted as an objective criterion of the effectiveness of the pedagogical process and its individual areas, the activities of the educational institution and the training and education process. When we say quality in education, we should understand the level at which the goal set before it is achieved. In other words, quality in the training and education process is the main tool that determines the level of compliance of the knowledge, skills and habits given to the students with the relevant state standards and the needs of society and serves development. In order to achieve quality in the training and education process and education, first of all, the work to be done at each stage should be planned, managed, monitored and evaluated.

As can be seen, monitoring and evaluation in the educational process and education should have the function of controlling the progress of development and creating feedback. That is, through monitoring and evaluation, positive trends in the process should be monitored at each stage and development should be recorded, the results should be analyzed comparatively and used in planning the next stage of the process.

In this regard, for a more comprehensive and consistent analysis of the essence of the concepts of monitoring and evaluation, let us consider the following simplified scheme of the educational process, consisting of four stages:

- content of education (state educational standards, curricula, subject programs, textbooks, teaching aids, etc., in other words, Curriculum) - what and in what volume we teach the child;
- teaching methods (organization of the pedagogical process and teaching technologies) - how we teach the child;
- educational environment (organization of the educational process and factors affecting the educational process) - in what conditions we teach the child;
- monitoring and evaluation - (a means of obtaining information about the work of the educational process and all its components and determining the effectiveness of the work) - the state of the educational process, indicators of its results and forecast.

Since the assessment of the educational process and its results is one of the most urgent problems of modern pedagogy, determining how and by what criteria the work of the main participants of the process, “students-teachers”, other participants of the process, as well as the institution as a whole, is the main indicator of its effective activity. In this process, cognitive and practical skills and habits are created, developed, and formed during education. The cognitive process should be viewed as a subjective reflection of objective reality in the brain of the student, and training should be viewed as a process that combines the activities of “student - educator” and ensures the understanding of reality as a result of the interaction of these two processes. Therefore, training in an educational institution is a process in which the mutual relations of the activities of “student - educator” (student - teacher) are organized in a special way for the purpose of developing the student as a personality and studying the processes taking place in society. Pedagogical monitoring of an educational institution is a system of collecting, analyzing and storing information in order to ensure its activities, regularly monitor its condition, timely adjust and forecast its development.

During pedagogical monitoring, information received from various sources about the activities of an educational institution is organized, systematized, forecasts are made and appropriate corrective work is carried out.

The main purpose of pedagogical monitoring of an educational institution is to compare the levels of planned and real results of training, to assess the level of compliance of the results obtained and the goals of training, to obtain accurate, objective and comparative information about the strengths and weaknesses of its activities.

Evaluation should be a mechanism that ensures the improvement of the educational process. Evaluation is also a way to think about the value of the activity, identify and diagnose development directions, and find ways to achieve the goal. Evaluation is not a verification of the result, but an analysis carried out for this. At this time, references to the initial state are set, changes are made, and a result is obtained. The main purpose of evaluation is to ensure the development of the educational institution and the implementation of the following goals:

- to ensure the development of the educational institution through the analysis process;
- to diagnose and predict the state of the educational institution;
- to learn how the educational institution works;
- to ensure flexible management of the educational institution;
- to collect information about the reforms carried out in the educational institution;
- to submit a report in accordance with democratic principles.

To implement these goals, the state of the educational institution is investigated, it and the public are informed about it, and as a result, a development program for the educational institution is prepared.

The implementation of the above-mentioned issues not only creates a solid foundation for achieving the set goals, but also takes a major step towards a new approach to management in the Republic's education system and opens up broad prospects for applying the results achieved to other areas.

Literature:

1. Mardanov M., Aghamaliyev R., Mehrabov A., Gardashov T. Monitoring and evaluation in the education system. Baku: Chasioglu, 2003, 416 p.
2. Mehrabov A. Democratization of education: problems, tasks. Education. culture, art, Baku, No. 94, 2001.
3. Mehrabov A. Modern problems of education system management. Education. culture and art, Baku, 2002.

TEACHING ORTHOEPY IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORFOEPIYANIN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Səfərəliyeva Fəridə Akif qızı

**Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Azərbaycan Respublikası**

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

Xülasə

Açar sözlər: Orfoepiya, ibtidai sinif, ədəbi tələffüz

XIX əsrdə ədəbi dilin normalarının təkmilləşdirilməsi məsələsi çox ciddi şəkildə meydana çıxmışdır. Bu sahədə M.F.Axundzadənin böyük rolu olmuşdur. O, ədəbi dilin tələffüz normalarını şifahi dil üzərində qurmağa və bunun da əsasında yazı ilə tələffüzü yaxınlaşdırmağa çalışmışdır. Orfoepiya sahəsində Axundzadənin bu prinsipi indi də ən aktual və faydalı prinsipdir. Orfoepiya anlayışı ilə ədəbi tələffüz məfhumu heç də bir-birinin tam eyni deyildir. Orfoepiya dar mənada başa düşülür. Lakin ədəbi tələffüz bilirik ki, çox geniş anlayışdır. Buna görə də ədəbi tələffüz anlayışına orfoepiyaya aid olan qaydalardan əlavə, vurğu və intonasiya da daxildir. Zahirən, istərsə də, məzmun cəhətdən düzgün olan nitq fikrinin təsirli ifadə olunmasına xidmət edir. Orfoepiyanın böyük və ictimai əhəmiyyəti var. Təməli ibtidai sinifdən qoyulan orfoepiyanı müəllim özü ilk növbədə dərinlən bilməlidir. Orfoepiya qaydaları poeziya üçün də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Orfoepiya qaydalarının heç kəs tərəfindən pozulmasına yol verilmir. Bu qayda hamı üçün məcburidir. Buna baxmayaraq, bəzən bu qaydalar pozulur: a) danışanın öz dialektinin; b) klassik ədəbi dilin; c) alınma sözlərin; ç) orfoqrafiyanın təsiri nəticəsində.

Hal-hazırda orfoepiya və orfoqrafiya arasında yaxınlaşma prosesi sürətlə gedir. Orfoepiyada ümumxalq danışq dilinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq orfoepik normalara diqqət yetirilir. Orfoqrafiyada isə ümumxalq danışq dilinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. İbtidai sinifdə təhsil alan şagirdlər üçün tələffüz mədəniyyətinə yiyələnmək praktik baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Buradan aydın görünür ki, orfoepik normalara yiyələnməklə şagirdlər öz fikrini hamının anlayacağı bir şəkildə ifadə edir, şivə ilə bağlı tələffüzə öz nitqində yol vermir. Məqalədə ibtidai siniflərdə orfoepiya ilə bağlı məsələlər araşdırılıb, təhlilə cəlb edilmişdir.

Summary

Keywords: Orthoepy, elementary school, literary pronunciation

In the XIX century, the question of improving the norms of the literary language arose very seriously. In this area M.F.Akhundzade played a big role. He tried to build the norms of pronunciation of the literary language on the oral language, and on the basis of this he tried to bring pronunciation closer to writing. This principle of Akhundzadeh in the field of orthoepy is still the most relevant and useful principle. The concept of orthoepy and the concept of literary pronunciation are not exactly the same. Orthoepy is understood in a narrow sense. But literary pronunciation is a very broad concept that we know. Therefore, in addition to the rules that apply to orthoepy, the concept of literary pronunciation also includes emphasis and intonation. Speech, both outwardly and in terms of content, serves to effectively express a thought. Orthoepy has great and social significance. The teacher himself must first of all know in depth the orthoepy, the foundation of which is laid from elementary school. The rules of orthoepy are also of particular importance for poetry. Violations of orthoepy rules are not allowed by anyone. This rule is mandatory for all. Nevertheless, sometimes these rules are violated: a) the speaker's own dialect; b) classical literary language; c) borrowed words; ç) as a result of the influence of spelling.

Currently, the process of rapprochement between orthoepy and spelling is in full swing. In orthoepy, attention is paid to orthoepic norms, taking into account the peculiarities of the nationwide spoken language. And in spelling, the features of the nationwide spoken language are not taken into account. For students studying in primary school, mastering the culture of pronunciation is very important from a practical point of view. It is clear from this that by mastering orthoepic norms, students express their opinion in a way that everyone understands, and do not allow pronunciation in their speech in relation to dialect. The article examined the issues related to orthoepy in primary grades, was involved in the analysis.

GİRİŞ. İbtidai siniflərdə ədəbi tələffüz təliminin əsas tərkib hissəsi kimi, orfoepiya təlimində məqsəd şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının ədəbi dil normalarına uyğun inkişaf etdirilməsi və nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına nail olmaqdır. Məlumdur ki, tətbiqi dilçilikdə ədəbi tələffüzlə yanaşı, orfoepik tələffüz termini də işlədilir. Azərbaycan dili orfoepiyasının tətbiqi tarixi o qədər də qədim deyildir. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq tətbiqi dilçiliyin bu sahəsində araşdırmalar aparılmış, orfoepik məsələlərə müəyyən dərəcədə yer verilmişdir. Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, M.Şirəliyev, Ə.Əfəndizadə, N.Abdullayevin apardığı tədqiqatlar orfoepik normaların müəyyənləşdirilməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Orfoqrafiya qaydaları əgər düzgün yazı təlimi üçün nə qədər zərurdirsə, orfoepik normalar da aydın, səlis, şifahi nitq üçün bir o qədər də əhəmiyyətlidir. İbtidai siniflərdə orfoepiya təliminin qarşısında bir sıra vəzifələr durur:

- şagirdlərdə müxtəlif və eyni zamanda bir-birinə keyfiyyətə və əmələgəlmə yerinə görə yaxın olan səslərin fərqlənməsinin izah edilməsi;
- müəyyən səslərin yanlış tələffüz edilməməsi üçün həmin səslərin tələffüz məxrəcinin izah olunması, kiçik yaşlı məktəblilərdə bu səslərə diqqətlə yanaşmaq bacarığının formalaşdırılması;
- şagirdlərə söz daxilində müəyyən səsləri və onların birləşməsini tez hiss edə bilmək (fonematik eşitmə) bacarığının aşılması;
- şagirdin öz nitqinə diqqət etməsi, səslərin bu və ya digər tələffüz normalarını bilməklə, özünün həmçinin başqasının nitqini dinləməyi bacarması;

- ibtidai siniflərdə şagirdin səslərin düzgün tələffüzünə praktik yiyələnməsi;
- şagirdlərdə öz fikrini şifahi şəkildə məzmunlu, rəbitəli, məntiqi, ifadə edə bilməyi formalaşdırmaq;
- orfoepiya təlimi zamanı ibtidai sinif şagirdlərinin təfəkkür, idrak və təlim fəallığının formalaşdırılması;

Məlumdur ki, orfoepik qaydaları öyrətməyin əsası orta məktəbdə qoyulur. Deməli, müəllim ilk olaraq, bu qaydaları dərindən bilməli, öz nitqində ləhcə və şivələrə yol verməməlidir. Orfoepiya və orfoqrafiya arasında bir çox fərqli xüsusiyyətlər var: Orfoepiyada sözlərin düzgün tələffüzü, orfoqrafiyada düzgün yazılış qaydaları əks olunur. Bu o deməkdir ki, dildə olan sözlərin çoxunun yazılışı ilə tələffüzü fərqlənir. Məsələn, ola idi, yazsa idi sözləri orfoepiyada olaydı, yazsaydı kimi tələffüz edilir. Ancaq bu zaman dialekt xüsusiyyətlər nəzərə alınmamalıdır. Lakin orfoqrafiyada ümumxalq danışmaq dilinin keyfiyyətləri nəzərə alınır. Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarında saitlər adi, uzun, yaxud qısa tələffüz oluna bilər. Məsələn, kitab sözündəki a saiti adi, saat sözündəki a saiti uzun tələffüz olunur. Yazı qaydalarında şəkilçilərin ahəng qanununa tabe olması əsas şərtlərdən biridir. Lakin tələffüz qaydalarında görürük ki, bir çox şəkilçilər həm ahəng qanununa tabedir, həm də tabe deyil. Yazı təlimindən fərqli olaraq orfoepiyada fonetik hadisələr, yəni assimilyasiya və dissimilyasiya, səsartımı və səsdeşümü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İbtidai sinifdə üç dərslük komplekti var: dərslük, iş dəftəri, müəllim üçün metodik vəsait. III sinif Azərbaycan dili dərslüyü üçün yazılmış iş dəftərindəki tapşırıqlara nəzər salaq.

Dördündən biri səhv yazılıb [3, s.5].

- a) yovşan   b) şakalad   c) xahiş   ç) sual
a) qəhrəman   b) mubahisə   c) müşahidə   ç) nəqərat
a) müəllif   b) saat   c) təccüb   ç) ailə

Orfoqrafiya və orfoepiya üzrə aparılan işlərin təşkili zamanı aşağıda sadalanan məqamlara diqqət yönəldilməsi zəruridir:

1. Kiçikyaşlı məktəblilərə lüğətdən istifadə yollarını öyrətmək;
2. Lüğət vasitəsilə ibtidai sinif şagirdlərinin söz ehtiyatını zənginləşdirmək;
3. Şagirdlərə sözün leksik mənasını başa salmaq, məzmununu müəyyənləşdirmək bacarığının aşılması;
4. Şagirdlərin yaş səviyyələrinə uyğun onlara müxtəlif anlayışları səsləndirmək və yazmaq vərdişini mənimsətmək;
5. Kiçikyaşlı məktəblilərə səhvlərini görmək və düzəltmək bacarığını qazandırmaq;
6. Məktəblilərlə birgə sözün mənə çalarlarını və antonim, omonim, eyniköklülük terminlərini araşdırmaq;
7. Şagirdlərin sözü təklidə, birləşmələrin tərkibində və cümlə daxilində işlətməyə həvəsləndirilməsi;
8. Öyrənilmiş sözdən müstəqil formada istifadə etmək bacarığı formalaşdırmaq.

II sinif Azərbaycan dili dərslüyündə şagirddən nöqtələrin yerinə uyğun gələn samitləri əlavə edərək cümlələləri köçürmək tapşırılır.

Pələn...(g, k) qüvvətli, cəld heyvandır.

Pandanın qəşən...(k, g) yumşaq dərisi var.

Balina nəhən...(k, g) su heyvanıdır.

Professor Nadir Abdullayev və Qabil Tahirov “Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri” adlı kitabında sözlərin düzgün yazılışı və deyilişi ilə bağlı çalışmaları öz əksini tapmışdır. Belə düşünürəm ki, ibtidai sinif müəllimləri bu tapşırıqlardan dərs prosesində yararlanı bilərlər.

Məsələn, bit i, əs ər, m tor, übrə, iç i, hüquq nas və s.

I sinif üçün yazılmış Azərbaycan dili dərsliyinə nəzər salmaq. Dərsliyin 12-ci səhifəsində “K” hərfinin iki səsi bildirdiyi qeyd olunmuşdur. Şəkillərin vasitəsilə şagirdlərdən tələb olunur ki, hansı sözdə “k” fərqli səslənir?

Kələm, kirpi, kartof, kitab, konfet, kök

Səslərlə tanışlıq zamanı şagirdlərin ən böyük çətinliyi odur ki, k səsinin iki funksiyasının başa salınmasıdır. Başqa bir çalışmada sözlərin yazılışı ilə bağlı tapşırıq vermişdir.

<u>Doğru</u>	<u>yanlış</u>
Təəccüb	təcüb
Müəllim	məllim
Ailə	ayilə
Saat	sahat

II sinif dərsliyində sözlərin yazılışı və deyilişi ilə bağlı kifayət qədər sözlər verilib:

<u>Doğru</u>	<u>yanlış</u>
ümid	ümüd
qürur	qurur
mübahisə	mubahisə
nümunə	numunə [4;58].

Bilirik ki, orfoepiyanın orfoqrafiya ilə bağlı tədrisinin əlverişli məqamlarından biri də yazıda buraxılmış səhvlərin düzəlişi üzərində aparılan işlərdir. Ədəbi tələffüzlə yazının əlaqəsi baxımından yazıdakı qüsurları iki yerə ayırmaq olar:

1) Düzgün tələffüzün təsiri ilə baş verən orfoqrafik səhvlər. Burada sözlər ədəbi tələffüz normalarına uyğun tələffüz olunur və düzgün tələffüz yazı prosesində orfoqrafik normalardan uzaqlaşmağın səbəbi kimi çıxış edir. məs. __müsdəqil (müstəqil), səkgiz (səkkiz), təşəkgür(təşəkkür), şayir (şair), şəfək (şəfəq), ayilə (ailə), pəblem (problem) və s.

2) Qüsurlu tələffüzdən irəli gələn orfoepik səhvlər. Bu səhvlər adi danışmaq dilinə məxsus tələffüzün təsiri ilə yaranır (ehtibar, istəkan, haçar, qurup, zülüm, hasan) və yerli dialektlə bağlı orfoqrafik səhvlər (aton, mışar, dəyil, manıt) də meydana çıxır. Düzgün tələffüzün təsiri ilə yazıda buraxılan orfoqrafik səhvlər üzərində iş aparılarkən həmin orfoqramın tələffüz qaydası aydınlaşdırılmalı və sözlərin səs, hərflər tərkibi fonetik təhlil yolu ilə uyğunsuzluq müəyyənləşdirilməlidir. Adi danışmaq dili və dialekt tələffüzündən irəli gələn orfoqrafik səhvlərin təshihə zamanı həmin sözləri fonetik təhlil etmək, səslərlə hərflərin uyğunsuzluğunu göstərmək lazımdır. Bu gün ibtidai sinif müəllimi bilməlidir ki, dil və oxu dərsliyinin əlaqəli tədrisində ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılınması üzrə iş üç yolla aparılır:

1. Şagird öyrəndiyi tələffüz qaydaları əsasında danışmaq və müəllim ifadəli oxu bacarığını şagirdlərdə tam şəkildə fəallaşdırmaq;

2. Düzgün tələffüzlə şivə və adi danışq tələffüzü arasındakı fərqi tapmaq, nitq prosesində baş verən qüsurları təhlil etmək;

3. İfadəli oxunun tələbi ilə şagirdləri tanış etmək və düzgünlük, şüurluluq, ifadəlilik, optimal sürət kimi keyfiyyətləri qoruyub saxlamaq.

Orfoepik normaların mənimsədilməsi üçün şeirlər daha məqsədəuyğundur. Şeirlərdə yığcamlıq, obrazlılıq və bədiilik orfoepik normaların qabarıq şəkildə verilməsinə şərait yaradır. Şeir oxumağın sirlərini şagirdlərə öyrətmək məqsədilə müəllim ifadəli oxu nümunəsi göstərməlidir. İfadəli oxu zaman şeirin ölçüləri (heca,vəzn, ritm) daha aydın və qabarıq şəkildə öyrədilir. Müəllim ifadəli oxusu ilə şagirdləri özü kimi oxumağa deyil, məhz fasiləni, sürəti, tembri, məntiqi vurğunu, intonasiyanı, ədəbi tələffüzü və s. gözləməyə dəvət etməlidir. Dərslinin I hissəsində söz ortasında k, t, p, q samitlərinin yazılışı haqqında qayda verilib [2, s. 61]. Sözlərdə k, t, p, g samitləri bəzən fərqli səslənir. Ona görə də bu cür sözlərin yazılışına xüsusi diqqət etməliyik.

Qoşa işləndikdə

Başqa samitlə yanaşı gəldikdə

doğru	yanlış
<i>tappılı</i>	<i>tapbılı</i>
<i>səkkiz</i>	<i>səkgiz</i>
<i>əlbəttə</i>	<i>əlbətdə</i>
<i>toqqa</i>	<i>tokqa</i>

doğru	yanlış
<i>bitki</i>	<i>bitgi</i>
<i>isti</i>	<i>isdi</i>
<i>məqsəd</i>	<i>məksəd</i>

Dilimizin vahid orfoepik normalarını dərinlən öyrənməklə şagirdlərin gündəlik nitq fəaliyyətində ona riayət olunmasına nəzarət müəllimin borcudur. Müəllim hər şeydən əvvəl, tələffüz zamanı və oxu prosesində şagirdlərin sözləri yazıldığı kimi, orfoqrafik tərkibinə görə ("kitab tələffüzü" üzrə) oxumalarına yol verməməlidir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, bir çox hallarda orfoqrafiya ədəbi tələffüzə və heç bir yerli şivəyə uyğun gəlmir. Ona görə də bir tərəfdən "orfoqrafik" tələffüz, digər tərəfdən yerli şivə tələffüzünə qarşı mübarizə aparılmalıdır, lakin bu zaman şagirdlərin canlı dilinə, yerli şivə xüsusiyyətlərinə kinayə ilə yanaşmaq olmaz. Belə bir fikir formalaşır ki, uşaqların nitqinin inkişafı üzrə işin düzgün təşkili müəllimin dilçilik elminə necə bələd olmasından asılıdır. Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır. Düzgün olmayan tələffüz-səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunə, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir.

Şifahi və yazılı nitq arasında fərq nədən ibarətdir? Şagirdlərin şifahi nitqdə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yazılı nitqin lüğətində də özünəməxsus yer tutur. Şifahi nitqdə düzgün cümlə qurmaq vərdislərinin verilməsi yazıda məhz üslub səhvlərinin qarşısını alır. Həmçinin savadlı, yazılı nitqin bir sıra xüsusiyyətləri şifahi nitqə təsir edir. Bir sıra cəhətlərinə görə şifahi və yazılı nitq bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Müəllim bu fərqi bilmədən nitq inkişafı üzrə işi düzgün qura bilməz. Şifahi nitq iki və daha artıq şəxs arasında müəyyən bir şəraitdə qarşı-qarşıya gedən bir prosesdir. Şifahi nitq dialoji olur, amma yazılı nitqin kimə aid olduğunu müəyyən etmək çox zaman çətindir. Leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən cilalanmış nitq yazılı nitq sayılır. Şifahi

nitq yazılı nitqi inkişaf etdirdiyi kimi, yazılı nitq də öz növbəsində şifahi nitqi təkmilləşdirir. Nitqin düzgünlüyündən yalnız o vaxt danışmaq olar ki, o, dil normalarını korlamasın.

Nəticə. Azərbaycan dili dərslərində fənlərarası əlaqə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təminat verən vacib üsullardan biri kimi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də, Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin, lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşunun daha dərinədən qavranmasına, yaratdığı poetizmin açıqlanmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N., Tahirov Q. Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri. Bakı, 2003.
2. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Cəlilova K. Azərbaycan dili III sinif. Bakı, 2022 (I-II hissə).
3. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Cəlilova K. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərsləyin iş dəftəri. Bakı, 2023.
4. Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslək. I hissə. Bakı, 2020.

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN YARADICILIĞINDA İLAHİ EŞQİN BƏDİİ TƏCCƏSSÜMÜNƏ FƏLSƏFİ BAXIŞ

Rəhilə Hümmətova

f.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Filologiya fakültəsi Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası bölümü,

ORCID 0000-0003-2521-6361

ÖZET

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, dini-fəlsəfi görüşlər, ilahi eşq, poeziya

İmadəddin Nəsimi ərəb, fars, Azərbaycan dillərində mükəmməl söz xəzinəsi yaratmış orta çağların dahi söz ustasıdır. Uşaqlıqdan elmlərin dərinliyinə varan, ərəb, fars dilini də öz doğma ana dili kimi mənimsəyən şair islam dininin aliliyini, “vəhdəti-vücut” un mahiyyətini, varlığın sirrinin hərflərdə gizləndiyini, bütün kainatın Allahın qüdrəti ilə yarandığı fəlsəfəsini, kamil insanın üzündə Allah nurunun, həqqin təcəlli etdiyini bədii dillə ifadə edir. Nəsimi öz zərif üslubu, dərin biliyi və istedadı, fəlsəfi və dini görüşləri ilə bütün Şərq aləmində tanınır, sevilir. İlahi eşq ilə qəlbi nurlanan dahi şairimizin misralarındakı dini-fəlsəfi görüşləri, cəmi məxluqatın yaradıcısına sonsuz sevgisi, islam peyğəmbərinə və əhli-beytə vurğunluğu poetik tülə bürünərək çatdırılır. Nəsiminin islam dininə bağlılığı, “Quran” a dərinləndirən bələdliyi ilə bədii təfəkkürünün harmoniyası insanları haqqın buyurduğu yola dəvəti özündə ehtiva edir. Onun bir insan kimi könlünü, bir şair kimi poetik təfəkkürünü işıqlandıran, əqidə və məslək döyüşlərində dəyanətini qüvvətləndirən, yolunu aydınlaşdıran hər şeyə qadir Allaha təmənnəsiz, sonsuz, şəriksiz məhəbbəti idi. Bu, elə bir eşqdır ki, onun tərifli sözlə ifadə edilə bilməz, onu yaşamaq, hiss etmək, özünü Allaha təslim etməkdir. Bu ilahi sevgini qeyri-adi, bənzərsiz, bəlkə də, ruhi vəziyyətinin tam olaraq Allaha təslimi nəticəsində şairin könlündən süzülərək dodaqlarında ilahilərə çevrilən, oradan vərəqlərə inci dənələri kimi düzülən möcüzəli misraları, sufi, hürufi təriqətinin əsl mahiyyətini, kamil insan fəlsəfəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirən əsərləri sübut edir. Nəsimi bu ilahi eşqlə yola çıxır, Allah, “Quran” və əhli-beyt sevgisi ilə diyərbədiyar gəzir, dinlə xurafat arasındakı fərqi, yalançı din tüccarlarını “möcüzəyə oxşayan bəyan şeirləri” ilə əks etdirməkdən çəkinmir. Nəsimi insanın həyat yolunu aydınlandıran, könlünə, ruhuna nur saçan, mənəvi dünyasını zənginləşdirən və pisliklərdən arındıran ali bir eşq günəşini vəsf edərkən insanın üzünün nurunda təcəlla tapan allahı yeganə varlıq qəbul edir. Zərrədə günəş axtaran şair “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsinin mahiyyətini bu cür şərh edir: İnsan (zərrə) günəşdən (allah) qopan bir zərrədir. Allah eşqini ən ali eşq sayan, ona tapınan kamil insanın üzünün nurunda “vəhdəti-vücut” u görmək mümkündür: *Mən vücudi-mütləqəm, mütləq dedim, Həq tanıqdır, həq bilir ki, həq dedim. Küntü kənzən sirrini mütləq dedim, Eylədi barmağım ayı şəq dedim.* Beytin mənası: Mən mütləq surətdə mütləq varlığam. Haqq da bilir, haqq da şahiddir ki, gerçək söylədim. Mən bir gizli xəzinədəki sirri mütləq dedim, barmağım ayı ikiyə böldü, dedim. Nəsimi bu tuyuqda hürufi təriqətindən irəli gələn fikirlərini irəli sürmüşdür. Vücudi-mütləqin – Allahın insanda təcəllasını, gizli xəzinə olan Allahın insanı yaratmaqla özünü tanıtmasını bildirməsi də bunu göstərmirmi? “Nəsiminin lirik qəhrəmanı düşünən və duyan bir aşiqdir. Saf, yüksək bir sevgi onu kamala çatdırır, əqli-ürfani gözəlliklər onun başlıca xüsusiyyətləridir. Bu aşiq nəfs yolunu deyil, ali bir eşq yolunu tutan aşiqdir. ... Həllac Mənsur kimi “ənəlhəqq” deyərək nəfsi öldürüb ruhən öz idealına qovuşmağı, böyük insan adının təsdiqi kimi başa düşür, “haqqa, gerçəkliyə uyğun mənəm, puç deyiləm, haqqam” deməklə özünü tanrısı ilə vəhdətdə

sayırdı. Buna görə də bu ifadəni “mənəm allah” şəklində başa düşmək doğru deyildir”. Şairin “ənəlhəq” deyilən fəlsəfi baxışlarının əsl mahiyyətini “Qurani-Kərim” in “Sad” surəsinin 84-cü ayəsində açıq şəkildə görürük: Allah buyurdu: *Haqq məndəndir və mən haqq danışanam*. İ.Nəsimi isə bu müqəddəs bəyanı inci dənələri kimi sapa düzərək, poetik üslubun tələbi ilə söyləyir: *Bulmuşam həqqi, ənəlhəq söylərəm, Həqq mənəm, həq məndədir, həq söylərəm. Başqa bir beytində: “Zikrim ənəlhəqdir mənim, doğru sözüm həqdir mənim, Darın içində qeyrihü həm leysə-fiddar olmuşam, - söyləyir. Beytin mənası: Mənim zikrim ənəlhəqdir (haqq məndədir), doğru sözüm həqdır. Evin içində “evdə ondan başqa ev sahibi yoxdur” sirrinə çatmışam. Vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə görə bu ifadə “vücut evində ondan başqa ev sahibi yoxdur” anlamını daşıyır.*

Nəsiminin poeziyasından nümunə kimi verdiyimiz beytlərdən onun bütün varlığı ilə Allaha bağlı olduğunu görməmək mümkün deyildir. Şair varlığın sirrini hərflərdə axtaran hurufi təriqətinin fəlsəfi görüşlərini “kaf” və “nun” hərfləri ilə bütün kainata həyat verən Allaha olan ali, hüduzsuz və təmənnəsiz sevgisi ilə ifadə edir. Şairin poeziyasını oxuduqca onun ən ali məqsədinin Allahın sonsuz qüdrətini, intəhasız böyüklüyünü və bütün varlığı, maddi və mənəvi dünyanı özündə ehtiva etdiyini poetik cizgilərlə verməkdən ibarət olduğunu müşahidə edirik: *Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam, Gövhəri-laməkan mənəm, kövni-məkəne sığmazam. Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün, Kəs sözünüvü əbsəm ol, şərhü bəyanə sığmazam. Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş, Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümanə sığmazam.* Şair iki cahan deyəndə, şübhəsiz ki, maddi və mənəvi aləmi nəzərdə tutur. Maddi və mənəvi dünya nə qədər böyük olsa da, Allahın heç bir dünyaya sığmayacağını bildirir. Allah məkanı bilinməyən gövhərdir, varlığa və məkəna sığmaz. Yer və göy, kaf və nun hamısı məndə (Allahda) tapıldı. “Quran” ın “Nuh” surəsinin 19-cu və 20-ci ayələrində deyilir: *“Və Allah bu yeri sizin üçün döşənmiş bir xalça etdi ki, orada geniş səhra və dağ arası yollarında (öz yaşayış məqsədləriniz üçün) gəzəsiniz”.* Sözüni kəs və lal ol, şərh və bəyanə sığmaram. Ərəb hərflərindən olan “kaf”, “nun” *gün* (var ol, yaran) sözünü əmələ gətirir. Yəni Allah həmin hərflərlə, *ol, yaran* deməklə kainatı yaratmışdır.

Nəsiminin külliyatını böyük bir evə bənzətsək, o evin bütün qapılarının açarının Allah kəlməsi olduğu şübhə doğurmaz: *Gözlərim baxdıqca, ey şah, alnına, Göydən endi sanıram mah alnına. Gördüm anda əhsənə ilah ayətin, Oxudum mən bərəkallah, alnına.* Ey gözəllər şahı, gözlərim alnına baxdıqca sanıram ki, alnına göydən ay endi. Alnında “allah işin ən gözəlini işlədi” ayətini gördüm və “Allah mübarək etsin”, -dedim. *Şol şəmi gör ki, narına pərvanəyəm yenə, Baş oynamaqda gör necə mərdanəyəm yenə.* O şəmi (Allahı) gör ki, yenə oduna pərvanəyəm, onun oduna özümü fəda etməkdə, başımı yaxmaqda gör necə mərdəm. Şübhəsiz, bu cür beytlərin sayı yüzlərcədir. Fikrimizcə, hər bir misrasında xalığın adını zikr edən, gur işıq selində özünü tapan dahi Nəsiminin poeziyasından gətirdiyimiz nümunələr bəs edər ki, onun necə Allah, Quran aşiqi olduğu bilinsin. Şair poeziyasının hər kəlməsi ilə Allahın bütün kainatı, kainatın əşrəfi sayılan ali varlığı–insanı, yeri, göyü, cəmi məxluqatı yaratdığını, Quranın Allah kəlamı, həzrət Məhəmmədin (s.ə.s.) onun rəsulu olduğunu, yolunu azmış insanları düz yola hidayət etmək üçün göndərildiyini tərəddüdsüz, qəlbən inanaraq qəbul etmiş, əsrarəngiz poetik kateqoriyalarla, orijinal poetik təsvir və ifadə vasitələri ilə könüllərə yazmışdır.

THE KARABAKH THEME IN THE CREATIVE WORK OF ALTAY HAJIYEV
ALTAY HACIYEV YARADICILIĞINDA “QARABAĞ” MÖVZUSU

Emil Raul oğlu Ağayev

**Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the
Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University**

Xülasə. Bu məqalə Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Xalq rəssamı Altay Hacıyevin yaradıcılığında Qarabağ mövzusunun bədii-estetik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Qarabağ mövzusu Azərbaycan incəsənətində milli yaddaşın, tarixi faciələrin və mədəni irsin qorunması baxımından mühüm yer tutur. Altay Hacıyev bu mövzunu yalnız tarixi hadisələrin təsviri kimi deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin bədii ifadəsi kimi təqdim edir. Rəssamın Qarabağa həsr etdiyi əsərlərdə Şuşa mühiti, bu diyarın təbiəti, mədəniyyət xadimləri və xalqın həyat tərzini dərin emosional çalarlarla əks olunmuşdur.

Məqalədə xüsusi olaraq Xurşudbanu Natəvan obrazının Altay Hacıyevin yaradıcılığında tutduğu mövqeyə diqqət yetirilir. Rəssam Natəvanı Qarabağ mədəniyyətinin simvolu kimi təqdim edir, onun daxili aləmini, poetik düşüncəsini və taleyinin faciəvi məqamlarını zəngin bədii detallar vasitəsilə canlandırır. “Quşlarla söhbət”, “Xarıbülbul”, “Məclisi-Üns”, “Natəvan və Düma” kimi əsərlər həm tarixi-etnoqrafik, həm də fəlsəfi məzmun daşıyır.

Altay Hacıyevin Qarabağ silsiləsinə daxil olan mənzərə və məişət mövzulu kompozisiyaları da milli adət-ənənələrin, toy mərasimlərinin və xalq həyatının canlı təsviri ilə seçilir. Rəssamın rəng həlli, işıq-kölgə münasibətləri və kompozisiya quruluşu Qarabağın zəngin mədəni irsini və tarixi yaddaşını tamaşaçıya təsirli şəkildə çatdırır. Nəticə etibarilə, Altay Hacıyevin Qarabağ mövzulu əsərləri Azərbaycan təsviri sənətində milli kimliyin və tarixi yaddaşın qorunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Altay Hacıyev, təsviri incəsənət, obraz

Abstract. This article is devoted to the study of the artistic and aesthetic characteristics of the Karabakh theme in the creative work of Altay Hacıyev, one of the prominent representatives of Azerbaijani fine art. The Karabakh theme occupies an important place in Azerbaijani art as a means of preserving national memory, historical tragedy, and cultural heritage. Altay Hacıyev approaches this subject not merely as a depiction of historical events, but as an artistic expression of national and spiritual values. In his works dedicated to Karabakh, the cultural environment of Shusha, the natural beauty of the region, prominent cultural figures, and elements of everyday life are portrayed with deep emotional intensity.

The article pays special attention to the image of Khurshudbanu Natavan, which holds a central place in Hacıyev's artistic vision. The artist presents Natavan as a symbol of Karabakh's cultural identity, conveying her inner world, poetic sensitivity, and the tragic aspects of her fate through rich artistic details. Works such as “Conversation with Birds,” “Khari Bulbul,” “Majlisi-Uns,” and “Natavan and Dumas” carry not only historical and ethnographic significance, but also philosophical meaning.

Landscape and genre compositions within Hacıyev's Karabakh series also play an important role, reflecting national traditions, wedding ceremonies, and the daily life of the people.

Through his masterful use of color, light and shadow, and compositional structure, the artist vividly conveys the rich cultural heritage and historical memory of Karabakh. As a result, Altay Hacıyev's works dedicated to the Karabakh theme hold significant value in Azerbaijani fine art, serving as an important artistic medium for the preservation of national identity and historical consciousness.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Altay Hacıyev, fine art, image

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqları yadelli işğalçılar tərəfindən işğal olunmağa başlandı. Artıq təsviri sənətimizdə də Qarabağ mövzusu müxtəlif rəssamlar tərəfindən işlənməyə və rənglər vasitəsilə bu faciənin reallığı çatdırılırdı. Asif Azərelli, Xanlar Əhmədov, Ağaəli İbrahimov, Ucal Haqverdiyev və başqa sənətkarlar öz kompozisiyalarında bu mövzuya müraciət edirdilər. Qarabağın və onun gözəlliklərini öz fırçasıyla əks etdirən sənətkarlardan biridə Azərbaycanın xalq rəssamı Altay Hacıyevdir.

Altay Hacıyev 1931-ci ildə tanınmış rəssam Əmir Hacıyevin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Əmir Hacıyev (1899-1972) XX əsr Azərbaycan təsviri sənətində xüsusi yer tutur. O, Qafqazın əhəmiyyətli mədəni və bədii mərkəzini təmsil edən Şuşada göz açıb və böyümüşdü. Azərbaycanın qədim torpağı, Qarabağ istedadları ilə zəngin olmuşdu. Bu dövrdə erməni terroruna baxmayaraq, burada unikal bir mədəniyyət inkişaf etmişdir: əfsanəvi Natəvan, Cabbar Qaryağdı, Mir Movsüm Nəvvab və b. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində burada xüsusi yaradıcılıq aurası yaranmışdı və gənc olan Əmir Hacıyev bu auranın təsirinə düşmüşdü. Altay Hacıyevin rəssam kimi formalaşmasında tanınmış teatr rəssamı xalası Bədurə Əfqanlında böyük rolu vardır. Teatr hər bir xalqın mədəni həyatının əsasını təşkil edir. Azərbaycan səhnə sənətinin inkişafında görkəmli Azərbaycan aktyorları, rejissorları ilə yanaşı, yaradıcılığı həmişə demokratik və humanizm ideyaları ilə seçilən, xalq həyatına dərinləndən bələd olan teatr rəssamlarının da rolu danılmazdır. Altay Hacıyev müxtəlif janr, texnika, üslublarda işləməyə qadir bir rəssamdır. Onun yaradıcılığı özündə kitab və dəzgah qrafikasını, monumental və dəzgah rəngkarlığını üzvi şəkildə birləşdirir.

Altay Hacıyevin Qarabağa həsr etdiyi kompozisiyalarının mərkəzi obrazı Xurşudbanu Natəvanıdır. 1991-ci ildə isə rəssam tamaşaçılara bir neçə illik yaradıcılıq axtarıqlarının nəticəsi olan, Azərbaycan tarixinə şair, rəssam və dövlət xadimi kimi daxil olmuş Xurşudbanu Natəvana həsr etdiyi silsilə rəngkarlıq və qrafika əsərlərini təqdim etdi. Xeyirxah əməllər sahibi olan xan qızının həyat yolunu, mənəvi dünyasını müxtəlif tarixi-mədəni hadisələrlə vəhdətdə əks etdirən bu lövhələrin bədii dəyəri ilə yanaşı, tarixi-etnoqrafik mahiyyət daşıdığını qeyd etmək lazımdır. "Quşlarla söhbət", "Xarı bülbül", "Məclisi-Üns", "Natəvan və Düma", "Şuşaya su kəmərinin çəkilməsi" və s. kompozisiyaları bu qəbildəndir. "Quşlarla söhbət" kompozisiyasında rəssamın şənəpiyi müjdə rəmzi kimi kompozisiyanın məna-məzmun yükü daşıyıcısı seçməsi təsadüfi deyil. Belə ki, insan ömrünün bütün çağlarında müjdə soraqlıdır. Elə taleyinə çox təzadlı ömür payı düşmüş Natəvan da rəssam təqdimatında öz payının həsrətindədir.

"Ailə" kompozisiyası üçün bəyaz kolorit, bəlkə də təsadüfi seçilməyib. Natəvanın poetik ilhamının tarıma çəkilməsi, bədiilik notlarına köklənməsi çox vaxt keçirdiyi ailə sarsıntıları, onu izləyən itkilər ilə bağlı olub. Elə əsərdə də oğul-qız əhatəsi belə şairənin varlığını isitmir, onu bələndiyi ağırlı yaşantılarının əsirliyində saxlayır. [1, səh 7]

Xurşudbanu Natəvana həsr olunan kətan üzərində yağlı boya ilə işlənən triptixdə Altay Hacıyevin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Rəssam klassik üslubda işlədiyi bu əsərdə Azərbaycanın gözəl bir xanımını təsvir etməklə yanaşı, həmçinin bu obrazın timsalında milli geyimlərimizi, hətta geyimin üzərində istifadə edilmiş xırda ornamentləri belə çox dəqiqliklə

tamaşaçıya çatdırmışdır. Qarabağ hakimi Mehdiqulu xanın qızı olan Natəvanı rəssam öz xəyal dünyasında, şeirlər aləmində təsvir edir. Əlində kitab təsvir olunmuş şairə sanki şeirlər dünyasına qərq olub və nə isə düşünür. Triptix formasında işlənən bu əsərdə şairənin sol tərəfində yanar şam və ətrafında dövr edən pərvanələr, sağ tərəfdə isə gül üzərində əyləşmiş quş təsvir olunub. "Xan qızı" yanar şamın ətrafında dövr edərək özlərini oda vuran pərvanələri xəyallara qərq olaraq seyr edir və o, sanki bu zavallı pərvanələrə həsəd aparır. Rəssam Natəvan obrazını tamaşaçıya çatdırmaq üçün onu yaşadığı mühitin, Şuşanın füsunkar təbiətinə xas olan "xarı bülbül" ilə vəhdət şəklində təsvir etmişdir. Yaradıcılığında lirik mövzulara daha çox müraciət edən şairə bu əsərdə də lirik notlar üzərində əks olunur.[1,səh8-9]

Altay Hacıyev Natəvan dünyasını bütün əlvanlığı ilə göstərmək üçün onu həm də yaşadığı mühitlə vəhdətdə göstərib. Bunun üçün rəssam Şuşanın füsunkar təbiəti ilə yanaşı, şairənin müasirlərinin obrazlarından da geniş istifadə etmişdir. Sənətkarın yaratdığı "Mir Möhsün Nəvvab" və "Qasım bəy Zakir" əsərlərinin onun "Natəvan-Şuşa" adlı sərgisinə daxil edilməsi də XIX əsr Şuşa mədəni mühitini miqyaslı göstərmək istəyindən irəli gəlmişdi. Xurşudbanu Natəvanın keçirdiyi hisslər rəssamın hər bir kompozisiyasında təsvir olunur. Qasım bəy Zakir daima onun yanına gəlib, hər görüşündə şeirlər oxuyurdu. Aleksandr Düma ilə şahmat oynaması və həmin şahmatı Natəvana bağışlaması süjetini də Altay Hacıyev rənglər vasitəsilə təsvir etmişdir.

Sənətkar yaradıcılığında Şuşaya həsr etdiyi mənzərələri də mühüm yer tutur hansı ki, kompozisiyalarda rənglər vasitəsilə Qarabağın beşiyi sayılan diyarın təbiəti, dağları, küçələri və məscidi təsvir olunmuşdur. Altay Hacıyev bu kompozisiyalarında ölkəmizin tarixən haqsızlıqlara məruz qalmasını öz fırçası vasitəsilə tamaşaçıya çatdırır. Rəssamın Qarabağın əsrarəngiz təbiəti fonunda bir neçə kompozisiyalar yaratmışdır. "Bahar ovqatı" adlı rəngkarlıq nümunəsində isə tərəvətli yaz fəslə, təbiətin gözəli olan ceyran və gənc xanım obrazı bir-birini tamamlayır. Rəssam arxa fonda uca dağların dumanlı vəziyyətini, günəşin çıxmasını təsvir etmişdir. Ön hissədə isə gənc, bahar ovqatlı xanımın təbiətə baxaraq kitabı vərəqləməsi və qarşısındakı elementlərlə bəzənmiş su qabından bulaq suyu içməsi isti rənglər vasitəsilə obrazlı şəkildə tamaşaçının qarşısında səhnə kimi əks etdirilir. "Bulaq başında" adlı kompozisiyasında Altay Hacıyev kəndlərdə olan bulaqdan su götürmə səhnəsini öz fırçasıyla canlandırmışdır. Rəssam xanımların arxa fonunda onların daxili aləmi kimi gözəl olan təbiət təsvir etmişdir.

Milli adət-ənənələrimizi əks etdirdiyi əsərləri arasında "Qız evində toy" adlı tablosu da xüsusi yer tutur. Kompozisiyada sandıq üstündə oturan gənc qız və onun ətrafındakı, əllərində xonça, güzgü tutan xanımlar tamaşaçının diqqətini cəlb edir. "Oğlan evində toy" adlı kompozisiyasında isə sanki çal-çağırılı toy gözümlərin önündə canlanır, arxa fonda ifa edən musiqiçilər, ön tərəfdə isə gənc bəy, qırmızı lenti olan qoç və toyu maraqla izləyən balaca oğlan təsvir olmuşdur. Rəssam hər iki rəngkarlıq nümunəsində işıq-kölgədən, məkan həllindən, isti rənglərdən məharətlə istifadə etmişdir, Şuşada olan toy məclisini tamaşaçılara rənglər vasitəsilə çatdırmışdır.

Rəssamın əsərləri bütünlüklə Qarabağın mədəni ab-havasını tamaşaçılara təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Z. Azərbaycanın Xalq Rəssamı Altay Hacıyev, Bakı, 2011, 143s.
2. Наджафов М. Алтай Гаджиев, Баку, Ишыг, 1974

**METHODS OF ORGANIZING AND CONDUCTING LABORATORY AND
PRACTICAL CLASSES IN BIOLOGICAL DISCIPLINES**

**BİOLOGİYA FƏNLƏRİNDƏ LABORATORİYA VƏ PRAKTİKİ MƏŞĞƏLƏ
DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ APARILMASI METODLARI**

Həsənova Amaliya Murad qızı

ORCID: 0000-0002-2196-3215

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə. Biologiya fənləri üzrə laboratoriya dərsləri tədrisdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Laboratoriya dərsləri mücərrəd terminləri və anlayışları praktik müşahidələr və təcrübələr vasitəsilə reallığa çevirir, nəzəriyyəni möhkəmləndirir, elmi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirir və dəqiq terminologiyayı və təbiətdəki əlaqələri anlamağı formalaşdırır ki, bu da mürəkkəb bioloji anlayışların mənimsənilməsi üçün vacibdir. Laboratoriya və praktiki məşğələ dərsləri biologiyanın öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Laboratoriya işinin mahiyyəti yeni bilik və praktik bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün praktik tədris metodlarından istifadə etməkdir. Praktiki dərslər adətən tələbələr müəllimin izahatından, dərsləkdən və ya müşahidə yolu ilə bilik əldə etdikdən sonra aparılır. Praktiki iş, zəruri bacarıqları inkişaf etdirərkən nəzəri bilikləri möhkəmləndirmək, dərinləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün praktik tədris metodlarından istifadə etməkdir. Laboratoriya məşğələsi bütün dərsləri və ya dərslərin bir hissəsini əhatə edə bilər. Məsələn, "Quşların xarici quruluşu və lələklərin quruluşu" mövzusunda laboratoriya məşğələsi 15 dəqiqə, "Akvariumda balıqların xarici quruluşu və hərəkətinin öyrənilməsi" mövzusunda laboratoriya məşğələsi isə 10 dəqiqə çəkə bilər. Laboratoriya məşğələləri iki formatda aparıla bilər: üzbəüz (müəllim təlimatları ilə) və ilkin tapşırıqla.

Üzbəüz laboratoriya məşğələlərində iş bölmələrə bölünür, müəllim hər bölmə üçün ayrıca təlimatlar verir və tələbələr onları eyni vaxtda yerinə yetirirlər. Birbaşa müəllim təlimatları ilə laboratoriya məşğələləri əhəmiyyətlidir, çünki onları təşkil etmək daha asandır və bütün tələbələr işi eyni vaxtda yerinə yetirirlər. İş vaxtında başa çatır; tələbələr materialı asanlıqla öyrənirlər; müəllim dərslərin gedişini asanlıqla izləyə və dərhal kömək göstərə bilər; yaxınlıqda işləyən tələbələr həmişə geridə qalan və ya tapşırığı başa düşməyən tələbəyə kömək edə bilərlər. Bu cür dərslərdə intizam ümumiyyətlə yaxşıdır, çünki müəllim bütün sinfi aydın şəkildə görür. Bu tip dərslərin mənfi cəhəti tələbələrin məhdud müstəqilliyidir.

Əvvəlcədən verilən tapşırıq əsasında laboratoriya və ya praktiki məşğələ dərslərində tələbələrin yerinə yetirməli olduqları mövzu dərhal tələbələrə çatdırılır. Tələbələrə işlərində müstəqillik və təşəbbüskarlıq üçün geniş imkanlar verilir. Bu dərsləri təşkil etmək daha çətindir və bəzi tələbələr işlərində geri qalır, bəzən işi tam yerinə yetirə bilmirlər və intizam pozuntularına daha çox rast gəlinir. Lakin bu çatışmazlıqlar adətən bu tip dərslərdə sistemli şəkildə aradan qaldırılır. Müəllimin birbaşa nəzarəti altında laboratoriya dərsləri ilə başlamaq və tədriscən əvvəlcədən tapşırıq dərslərinə keçmək tövsiyə olunur.

Açar sözlər: biologiya fənləri, praktiki məşğələ dərsləri, laboratoriya dərsləri, verilən tapşırıqlar, müəllim nəzarəti

Abstract. Biology laboratory classes are particularly important in the learning process. Laboratory classes transform abstract terms and concepts into reality through practical observations and experiments, reinforce theory, develop scientific thinking skills, and form an understanding of precise terminology and interrelationships in nature, which is important for mastering complex biological concepts. Laboratory and practical classes play an important role in the study of biology. The essence of laboratory work is to use practical teaching methods to develop new knowledge and practical skills. Practical classes are usually held after students have acquired knowledge from a teacher's explanation, a textbook, or observation. Practical work involves using practical teaching methods to reinforce, deepen, and develop theoretical knowledge while developing the necessary skills and abilities. A laboratory exercise can cover the entire lesson or part of the lesson. For example, a laboratory class on “the external structure of birds and the structure of feathers” can take 15 minutes, and a laboratory class on “studying the external structure and movement of fish in an aquarium” can take 10 minutes. Laboratory classes can be conducted in two formats: in person (with instructions from the teacher) and with a preliminary assignment.

In face-to-face laboratory classes, the work is divided into sections, the teacher gives separate instructions for each section, and the students complete them simultaneously. Laboratory classes with direct instructions from the teacher are important because they are easier to organize and all students complete the work at the same time. The work is completed on time; students easily absorb the material; the teacher can easily monitor the progress of the lesson and provide immediate assistance; students working nearby can always help a student who is lagging behind or does not understand the task. Discipline in such lessons is usually good because the teacher has a clear view of the entire class. The disadvantage of this type of lesson is the limited independence of the students. In laboratory or practical lessons based on a pre-set task, students are immediately given the topic they are to work on. Students are given ample opportunity for independence and initiative in their work. These classes are more difficult to organize, and some students fall behind in their work, sometimes unable to complete the work in full, and disciplinary violations are more common. However, these shortcomings are usually systematically eliminated in classes of this type. Teachers directly supervise laboratory classes, which begin with a pre-set task, and it is not recommended to skip lessons.

Key words: biology subjects, practical classes, laboratory classes, assignments, teacher supervision

МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ЛАБОРАТОРНО-ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО БИОЛОГИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ

Резюме: Биология по предметам лабораторные занятия в процессе обучения приобретает особое значение. Лабораторные занятия превращают абстрактные термины и понятия в реальность посредством практических наблюдений и экспериментов, закрепляют теорию, развивают навыки научного мышления и формируют понимание точной терминологии и взаимосвязей в природе, что важно для усвоения сложных биологических понятий. Лабораторные и практические занятия играют важную роль в изучении биологии. Суть лабораторной работы заключается в использовании практических методов обучения для выработки новых знаний и практических навыков. Практические занятия обычно проводятся после того, как учащиеся получают знания из объяснения учителя, учебника или наблюдения. Практическая работа заключается в использовании практических методов обучения для закрепления, углубления и развития теоретических знаний при выработке необходимых умений и навыков. Лабораторное упражнение может охватывать весь урок или часть урока. Например, лабораторное занятие на тему "внешнее строение птиц и строение перьев" может занимать 15 минут, а лабораторное занятие на тему "изучение внешнего строения и движения рыб в аквариуме" - 10 минут. Лабораторные занятия могут проводиться в двух форматах: очно (с инструкциями учителя) и с предварительным заданием.

При очных лабораторных занятиях работа делится на разделы, преподаватель дает отдельные инструкции для каждого раздела, а учащиеся выполняют их одновременно. Лабораторные занятия с прямыми инструкциями учителя важны, потому что их легче организовать, и все ученики выполняют работу одновременно. Работа выполняется вовремя; учащиеся легко усваивают материал; учитель может легко следить за ходом урока и оказывать немедленную помощь; учащиеся, работающие поблизости, всегда могут помочь ученику, который отстает или не понимает задание. Дисциплина на таких уроках обычно хорошая, потому что учитель четко видит весь класс. Недостатком занятий такого типа является ограниченная самостоятельность учащихся. На уроках лабораторных или практических занятий на основе заранее поставленной задачи учащимся сразу доводится тема, которую они должны выполнить. Студентам предоставляются широкие возможности для самостоятельности и инициативы в своей работе. Эти занятия сложнее организовать, и некоторые студенты отстают в своей работе, иногда не могут выполнять работу в полной мере, а дисциплинарные нарушения встречаются чаще. Однако эти недостатки обычно систематически устраняются на уроках этого типа. Учителя непосредственно под контролем лабораторные занятия начинаются с и, постепенно, заранее задание, уроки пройти, не рекомендуется.

Ключевые слова: предметы биологии, практические занятия, лабораторные занятия, задания, контроль учителя

TEACHING PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE CONTEXT OF LITERARY PRONUNCIATION

FRAZEOLOJİK BİRİMLERİN EDEBİ TELAFFUZ BAĞLAMINDA ÖĞRETİMİ

Lale MUSAYEVA

Ü. Hacıbeyli 68, Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Azərbaycan dili və öyrətım
teknolojisi bölümü, ORCID: 0000-0002-7701-5716

ÖZET

Frazeolojik birimlerin (deyimlerin) edebi telaffuz bağlamında öğretimi, Türkçenin (Azərbaycan Türkçesinin) dil eğitimi alanında güncel sorunlardan biridir. Deyimlerin doğru telaffuzu yalnız dil kültürünün deyil, aynı zamanda ulusal–manevi değerlerin aktarılmasının da önemli bir unsurudur. Bu proses, öğrencilerde hem telaffuz kültürünün formalaşmasına hem de frazeolojik birliklərin anlam ve stilistik özelliklərinin kavranmasına xidmət etməkdədir. Frazeolojik birimlerin öğretimindəki temel güçlük, onların fonetik, intonasyon ve ritim özelliklərinin karmaşıklığından qaynaqlanır. Edebi telaffuz normlarına göre deyimlerin telaffuzu, tek tek kelimelerin toplamından fərqlidir. Bu ifadələrdə vurgu yeri, kelimelerin birleşme sırasında geçirdiyi ses deęişiklikləri ve duraklamaların (pauzaların) doğru paylaşılması xüsusi diqqət tələb edir. Örneğın, “atını dört nala sürmek” deyiminde “dört” sözcüğüne verilen vurgunun şiddeti ifadenin duygusal tonunu belirler. Frazeolojik birimlerin telaffuzunun öğretiminde yenilikçi yaklaşımlar oldukça etkilidir. İnteraktif yöntemler, görsel-işitsel materyaller, deyimlerin drammatizasyonu, diyalogların kurulması gibi etkinlikler öğrencilerin diqqətini artırır. Örneğın, “kozunu paylaşmak” gibi deyimlerin kısa sahne canlandırmaları biçiminde təqdim edilməsi hem telaffuzun hem de anlamın daha yaxşı anlaşılmasına yardımcı olur. Deyimlerin telaffuzunun öğrenilmesi sürecinde metinle çalışmanın rolü büyüktür. Edebi metinlerden deyimlerin seçilmesi, onların belirli ritim və intonasyonla okunması, anlam vurgularının yerleştirilmesi öğretimin etkinliğini yükseldir. Halk masalları, atasözleri ve deyimler frazeolojik birimlerin öğretimi üçün zəngin bir materyal təşkil edir.

Frazeolojik birimlərin telaffuz öğretiminde bölgesel ağız (lehçe) etkisinin aradan kaldırılması da önemli məsələdir. Öğretmen, öğrencinin konuşmasındaki deyim telaffuzunu izlemeli, hataları zamanında düzeltmeli ve edebi normları örnek göstermelidir. Telaffuz hataları çoğu zaman deyim anlamının deęişmesine neden ola bilər. Eğitime teknolojinin entegrasyonu deyimlerin telaffuz öğretiminde yeni imkanlar yaratmaktadır. Ses kayıtları, video dersler, interaktif alıştırmalar öğrencilere standart telaffuz örneklerini defalarca dinleme və təkrarlama imkânı verir. Profesyonel spikerlərin deyimleri səsləndirdiyi audio materyaller ritmin, tonun və intonasyonun mənimsənilməsinə böyük töhfə verir. Sonuç olaraq, frazeolojik birimlerin edebi telaffuz bağlamında öğretimi çok yönlü yanaşma gerektiren karmaşık bir süreçtir. Geleneksel ve yenilikçi yöntemlerin bir araya getirilmesi, öğrencilerin bireysel özelliklərinin diqqate alınması və düzenli tekrar ve uygulamalarla telaffuz becerilerinin geliştirilmesi başarımın başlıca şartlarından dır. Deyimlerin doğru telaffuzu öğrencilerin iletişim kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gəlmelidir.

Anahtar Kelimeler: frazeolojik birimler, edebi telaffuz, dil kültürü, fonetik özellikler, telaffuz normları, teknoloji entegrasyonu, iletişim kültürü.

Lala MUSAYEVA

ABSTRACT

The teaching of phraseological units (idioms) within the context of literary pronunciation is one of the current challenges in Azerbaijani language education. The correct pronunciation of idioms is not only an essential indicator of linguistic culture but also a key element in the transmission of national and moral values. This process contributes both to the development of pronunciation culture among learners and to the comprehension of the semantic and stylistic features of phraseological combinations. The main difficulty in teaching phraseological units stems from the complexity of their phonetic, intonational, and rhythmic characteristics. According to literary pronunciation norms, the pronunciation of idioms differs from a simple sum of individual words. The placement of stress, phonetic shifts occurring during word combination, and the proper distribution of pauses require special attention. For instance, in the idiom “to run full speed” (literally “to ride one's horse at full gallop”), the emphasis placed on the word “four” reinforces the emotional nuance of the expression.

Innovative approaches prove highly effective in teaching the pronunciation of idioms. Interactive techniques such as audiovisual materials, dramatization, and dialogue construction increase learners' engagement. Presenting idioms like “to figure something out” or “to crack the nut” through short dramatized scenes facilitates both pronunciation practice and deeper semantic understanding.

Working with texts plays a crucial role in mastering idiom pronunciation. Selecting idioms from literary texts, reading them aloud with appropriate rhythm and intonation, and emphasizing semantic stress points enhance the efficiency of instruction. Folk tales, proverbs, and aphorisms provide rich material for teaching phraseological pronunciation. Addressing the influence of regional dialects is another important aspect of teaching idiom pronunciation. Teachers must monitor learners' speech, correct errors promptly, and model literary pronunciation norms. Pronunciation mistakes may often lead to changes in the meaning of idioms. The integration of technology into instruction creates new opportunities for teaching idiom pronunciation. Audio recordings, video lessons, and interactive exercises allow learners to repeatedly hear and reproduce standard pronunciation patterns. Professionally recorded audio materials enable accurate acquisition of tone, rhythm, and intonation.

In conclusion, teaching phraseological units within the context of literary pronunciation is a complex process that requires a multifaceted approach. Combining traditional and innovative methods, considering learners' individual characteristics, and providing continuous practice and reinforcement are key to achieving success. The correct pronunciation of idioms must become an integral part of students' communicative competence.

Keywords: phraseological units, literary pronunciation, linguistic culture, phonetic features, pronunciation norms, technological integration, communicative culture.

CLASSROOM MANAGEMENT TIPS FOR ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

Qasımova Nigar Azad

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim Azərbaycan, Bakı

<https://orcid.org//0000-0002-2458-2469>

Key words: classroom management, productive classroom environment, bad behavior patterns of students, to establish a routine, award system, chants, countdowns, clear lesson plan

There are practical classroom management strategies that will help English language teachers to create a productive and engaging classroom environment. Teachers worldwide face few common bad behavior patterns of students that are the same regardless where they are from or where they teach. Students may talk out of turn, make noise, or engage in off-topic conversations, which can disrupt the flow of the lesson and distract other students. Some students may struggle to stay focused and attentive during lessons. They might daydream, fidget, or not participate in class activities. Certain students may consistently avoid participating in class activities, discussions or assignments. Some students do not have respect at all towards the teachers, classmates, or classroom rules. It may include talking back, rudeness, or not following instructions. Some students may become disengaged or unmotivated, leading to a lack of effort in their studies. This behavior can result in incomplete assignments and general lack of enthusiasm for learning English. In this thesis we will explain what teachers can do to avoid or address these behavior patterns.

First tip is establishing a routine. One of the first steps in effective classroom management is to establish a routine. This includes setting clear class rules and implementing warm-up routine. We will break it down for our teachers: 1. Start by creating a list of class rules. These rules should be simple, easy to understand and consistently enforced. They help to create helpful and respectful learning environment. Teachers must be sure to discuss these rules with their students at the beginning of the school year or semester. 2. Next, incorporate a warm-up routine into your class schedule. This could be a quick English language activity or simple game that gets your students focused and ready to learn. The familiarity of a routine can help students feel more comfortable and settled in your classroom.

Second tip is using a point system or award system. Another great strategy for English language teachers is to implement a point system or award system. This can be fun and effective way to motivate your students and reinforce positive behavior. You can assign points for various achievements, such as participation, completing assignments, or displaying good behavior. Teachers can create a visual chart in their classroom to track students' progress. Teachers can also offer rewards like small prizes, certificates or special privileges for reaching specific point goals. This not only encourages participation but also fosters a sense of accomplishment.

Third tip is using chants and countdowns. Adding chants and countdowns to our classroom management toolbox can make our English language classes more engaging and dynamic. Chants can be a fun way to transition between activities or refocus the class. For example, teachers can use a call-and-response chant to get their students' attention. It is simple, but very effective technique that can help maintain a positive atmosphere in our classrooms. Teachers can use them as soon as their students get a bit rowdy. Countdowns are another handy tool.

Teachers can use countdown timer to signal transitions between activities. It helps students understand how much time they have to complete a task and keeps class running smoothly.

Fourth tip is structuring our lessons well. Well-structured lessons are effective for classroom management. Teachers should start lesson with clear lesson plan that outlines what they aim to teach, their target language, and how they will do it. Teachers should make it sure that their lesson plans and materials are ready ahead of time. This includes knowing the content, having all necessary materials on hand, and anticipating potential challenges. When teachers are well-prepared, they feel more confident and in control, and their students will benefit from a structured and organized learning environment.

Fifth tip is using non-verbal cues. Communication is 20% verbal and 80% non-verbal. It is your body language, your eyes, your clothes and your presence. Non-verbal cues are powerful tools for English language teachers. They help teachers to communicate with their students without disrupting the flow of the lesson. Simple gestures, facial expressions, or hand signals can be used to a redirect behavior or emphasize important points. Teachers should move around the classroom, should not stay at one place. Teachers should stop teaching when the students start becoming noisy. They can cross arms in front of them, look at their students, and wait for everyone to be quiet. The facial expression of the teacher, her look serves as a non-verbal signal to a child that you see that they are talking or doing something they are not supposed to be doing. If done correctly, the look silently conveys a serious warning, and it is an excellent tactic for managing without calling a student in front of the class.

Sixth tip is differentiated instruction. Students have diverse needs and abilities. Some students can misbehave because the teacher's class is too easy or too difficult for them. To effectively manage our classroom, teachers should practice differentiated instruction. This means tailoring our lessons to accommodate various learning styles and proficiency levels within the same class. Teachers should provide enrichment activities for advanced students and additional support for those needing it.

Seventh tip is about physical environment. Physical environment means the external surroundings where we work, study, interact that influence our health, social life, and well-being. Teachers should come to class early, organize everything in the classroom. There should be common place where we keep our materials such as scissors, magnets, flashcards, or other school supplies. This helps teachers to save time. Looking for school supplies during the class leads to misbehavior. If possible find the best seating arrangement in your classroom because seating arrangements play a significant role in classroom management. Experiment with various seating options, such as group seating, individual desks, or a U-shaped configuration. Teachers should choose arrangements that best supports their teaching style and their students' learning needs.

Eighth tip is using technology wisely. Technology can be a valuable asset in English language classrooms. Teachers should use technology wisely engage their students and manage their classes. Smart boards, educational apps, and online resources can enhance your lessons, making learning more interactive and enjoyable. Teachers can use Power Point Presentations which makes English classes more interesting. It is visual aid that works wonders in your classes if used properly. It also helps with time management, especially if you are a newbie teacher. All you need to follow your slides. It is your map.

Ninth tip is encouraging peer interaction. Teachers should promote pair and group work. This allows students to interact, learn from each other, and practices their English in a less intimidating setting. Encouraging students to help each other can reuse disruptions and create a cooperative atmosphere.

Tenth tip is that as teachers we should be patient and empathetic. We should remember that English is not first language of our students and learning new language is hard. Teachers should create ample opportunities for practice and celebrate students' progress, no matter how small. We should shape a special and enjoyable learning space for our students.

**METHODS OF ENRICHING THE SPEECH OF ELEMENTARY SCHOOL
STUDENTS WITH THE HELP OF FIGURATIVE EXPRESSIONS**

**İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ ŞAĞIRDLƏRİN NİTQİNİN OBRAZLI İFADƏLƏRLƏ
ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI**

Qasımova Maya Rəhim qızı

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0001-9116-4331>

Xülasə. Müasir təhsil sistemində şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu inkişafın mühüm göstəricilərindən biri şagirdin şifahi və yazılı nitqə yiyələnmə səviyyəsidir. Nitqin obrazlılığı isə onun ifadəliliyini, emosional təsir gücünü və kommunikativ dəyərini artırır.

İbtidai məktəb dövrü nitqin əsaslı şəkildə formalaşdığı mərhələdir. Məhz bu mərhələdə şagirdlər sözün yalnız birbaşa mənasını deyil, həm də məcazi və obrazlı çağırışlarını dərk etməyə başlayırlar. Buna görə də obrazlı ifadələrin məqsədyönlü şəkildə öyrədilməsi pedaqoji zərurət kimi çıxış edir.

Obrazlı ifadələr – məcazlar, bənzətmələr, epitetlər, frazeoloji birləşmələr şagirdlərin nitqini emosional, təsirli və məzmun baxımından zənginləşdirən əsas dil vasitələri olmaqla, dilin estetik və ekspressiv imkanlarını əks etdirir. Obrazlı ifadələr:

- fikrin daha aydın və təsirli ifadə olunmasına;
- şagirdlərin emosional-intellektual inkişafına;
- mətnin məzmununun daha dərinə qavranılmasına;
- yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına şərait yaradır.

İbtidai sinif şagirdləri obrazlı ifadələri öyrənməklə söz ehtiyatlarını zənginləşdirir, eyni zamanda dilin bədii imkanlarını dərk etməyə başlayırlar. Bu, sonrakı təhsil pillələrində bədii mətnlərin onlar tərəfindən qavranılmasına da zəmin yaradır.

Məlumdur ki, ibtidai sinif şagirdlərində əyani-obrazlı təfəkkür üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyət, müəyyən mənada, obrazlı ifadələrin mənimsənilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Belə ki, şagirdlər: müqayisə və bənzətmələri asanlıqla qavrayır; vizual təsvirlərə daha həssas və emosional yanaşır; məcazi ifadələri real həyat müşahidələri ilə əlaqələndirirlər. Bu baxımdan müəllim obrazlı ifadələrin izahında mücərrəd yanaşmadan qaçmalı, onları real həyat nümunələri və təsvirlərlə əlaqələndirməlidir.

Şagirdlərin nitqini obrazlı ifadələrlə zənginləşdirmək üçün aşağıdakı yolları təklif edə bilərik:

1. Bədii mətnlər üzərində iş. Nağıl, hekayə, şeir və tapmacalar obrazlı ifadələrin əsas mənbəyidir. Müasir ibtidai sinif dərslərindəki oxu mətnlərində çoxsaylı bənzətmələr, epitetlər və s. bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı nümunələr yer alır. Məsələn, III sinif dərslərində təbii fəlakətlərlə bağlı tapmacalarda güllə kimi yayılan külək, çox vaxt quzuté mışıl-mışıl yatan vulkan; “Dənizdə fırtına” mətnində fırtına kimi yerində fırlanan qayıq; IV sinif dərslərində “Dənizin gözəli” mətnində şüşə kimi şəffaf dəniz və s.

ifadələrə rast gəlmək olur. İbtidai siniflərdə şagirdlərə bədii ifadə və vasitələri ilə bağlı dərin biliklərin verilməsi nəzərdə tutulmasa da, müəllim şagirdlərin diqqətini oxu mətnlərindəki obrazlı söz və ifadələrə yönəltməli, orada bu və ya digər əşya, hadisənin hansı bədii ifadələrlə və necə təsvir edilməsi üzərində iş aparmalıdır. Oxu mətnləri üzərində iş zamanı mətndən obrazlı söz və ifadələri seçmək; onların məna çarələrini izah etmək; şagirdlərdən həmin ifadələrlə cümlə qurmağı tələb etmək olar.

2. Leksik-semantik məşğələlər. Bu məşğələlər aşağıdakı istiqamətlərdə aparıla bilər:

a) Sözüün həqiqi və məcazi mənasının müqayisəsi. Bədii ifadə vasitələrinin məhiyyəyətini anlamaqları üçün, şagirdlər, hər şeydən əvvəl, sözüün həqiqi və məcazi mənalarda işlənməsi ilə bağlı aydın təsəvvürlərə sahib olmalıdırlar. Çünki bədii ifadə vasitələrinin yaranmasının kökündə sözüün məcazlaşma hadisəsi durur. Sözüün məcazi mənada işlədilməsi bədii əsərə emosionallıq; hədisə, əhvalatla bağlı danışığa poetik itirlik gətirir, fikrin bədii təsir gücünü artırır. Bu səbəbdən, şagirdləri öncə sözlərin həqiqi və məcazi mənada işlədilməsi, yaranan mənanın izah edilməsi üzrə məşq etdirmək lazımdır (yumşaq yastıq - yumşaq xasiyyət).

b) Obrazlılıq yaratma baxımından mətndən (şeyrdən) sinonim və antonimlərin seçilməsi. Dilimizə xas məna qrupları onun zənginliyindən və ifadəlilik imkanlarından xəbər verir. Sinonimlər, antonimlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələridir. Onların sayəsində fikri daha təsirli və obrazlı ifadə etmək mümkün olur. Bəzən bədii mətnlərdə eyni cümlədə sinonim və ya antonimlərin qoşa işlənməsi və ya sadalanması üsulu ilə fikir daha qüvvətli və emosional ifadə olunur (Balaca balta ilə böyük ağac da yıxılır; Sanki dünyanı bütün dərdi, qəmi, kədəri gəlib onu tapmışdı). Şagirdlərin diqqətinin həmin məqamlara cəlb edilməsi vacibdir.

c) Frazeoloji birləşmələrin izahı və tətbiqi. Frazeoloji vahidlər dilimizin son dərəcə zəngin olan bədii və obrazlı fondunu təşkil edir. Frazeoloji birləşmələr üzrə iş aparması da şagirdlərdə di-lə, sözə həssas münasibətin tərbiyə olunmasına kömək edir. Məsələn, I sinif dərslərində şagirdlər fikrə dalmaq, ömür sürmək, səbri tükənmək, göz oxşamaq; II sinifdə yaxası əlində qalmaq, rəhmi gəlmək, sinə gərmək, bəxtindən küsmək, bağı yarımaq, daşı daş üstə qoymamaq; III sinifdə göz işlədikcə, gözə dəymək, ya-sa batmaq, hasil olmaq, qurşaq tutmaq, pənah gətirmək, lərzəyə gətirmək, boynunu vurmaq, didərgin düşmək, duyuyq düşmək, pərənpərən düşmək, baş əymək, əl açmaq, aludə olmaq, əl çəkmək, qulp qoymaq, əlacı kəsilmək; IV sinifdə özünü o yerə qoymamaq, çulunu sudan çıxarmaq, göz-qaş eləmək, götür-qoy eləmək, fikrə getmək, ayağına getmək, xələl gəlmək, ərsəyə gəlmək, yuxusuna haram qatmaq ifadələri ilə rastlaşırlar. Bu zaman müəllim müxtəlif səpgili çalışma növlərindən – oxuduqları mətnlərdən frazeoloji birləşmələri seçib dəftərə köçürmək, mənasını izah etmək, mətndə onları sinonimi, ekvivalenti olan söz və ya söz birləşməsi ilə əvəz etmək, başqa bir cümlədə (mətndə) işlətmək və s. istifadə edə bilərlər.

3. Yaradıcılıq yönümlü tapşırıqlar. Yaradıcılıq tapşırıqları obrazlı nitq inkişafında mühüm rol oynayır. Müəllim şagirdləri verilmiş sözləri məcazi mənada işlətməklə cümlələr qurmaq; bənzəryən və bənzədiləni uyğunlaşdırmaqla cümlələri tamamlaşdırmaq; fərqləndirilmiş (və ya altından xətt çəkmiş) sözləri uyğun bənzətmələrlə əvəz etmək; verilmiş mətni obrazlı ifadələrlə zənginləşdirmək; obrazlı ifadələrdən istifadə etməklə mətn qurmaq və s. tapşırıqlar vasitəsilə yaradıcı fəaliyyətlə cəlb edə bilərlər.

4. Şifahi nitq məşqləri. Şifahi məşqlər zamanı şagird sinonimlərdən, epitet və müqayisələrdən, frazeoloji birləşmələrdən təkrar-təkrar istifadə edir ki, bu da həmin ifadələrin fəal lüğətdə yer almasına kömək edir. Dialog və monoloq xarakterli tapşırıqlar da obrazlı ifadələri şagirdlərin nitq praktikasına gətirməsinə imkan yaradır. Bunlara müxtəlif tipli rollu oyunları,

bədii əsərlərin səhnələşdirilməsini nümunə gətirmək olar. Həmçinin oxunmuş mətn ətrafında müzakirənin təşkili də şagirdləri müqayisələr aparmağa, məcazi ifadələrdən istifadə etməyə, əsərlə (qəhrəmanla) bağlı fikir və duyğularını emosional çalarlarla ifadə etməyə təşviq edir (Səncə, qəhrəman niyə belə davrandı? Onu hansı sözlərlə təsvir edərdin?).

Şagirdlərdə obrazlı nitqin formalaşdırılması üçün müəllim də nümunəvi nitq nümayiş etdirməli; obrazlı ifadələrdən yerində və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməli; şagirdlərin nitqində müşa-hidə edilən obrazlılıq elementlərini təqdir etməli, onları hekayə və inşalarında bu ifadələrdən istifadə etməyə təşviq etməlidir

Müəllimin sistemli və ardıcıl fəaliyyəti sayəsində şagirdlərin obrazlı ifadələrdən istifadə vərdişlərini inkişaf etdirmək olar. Bu proses məqsədyönlü metod və üsul-lar-la həyata keçirilərsə, şagirdlərin nitqi daha ifadəli, emosional və cazibədar olar.

Açar sözlər: ibtidai məktəb, nitqin inkişafı, obrazlı ifadələr, məcazi mənə, dil tədrisi, şifahi və yazılı nitq.

Resume. In the modern education system, comprehensive development of the student's personality is defined as one of the main goals. One of the important indicators of this development is the level of mastery of the student's oral and written speech. Imagery speech increases its expressiveness, emotional impact and communicative value. Elementary school is a stage when speech is formed fundamentally. It is at this stage that students begin to understand not only the direct meaning of the word, but also its figurative and figurative shades. Therefore, purposeful teaching of figurative expressions is a pedagogical necessity.

Figurative expressions — metaphors, similes, epithets, phraseological combinations — are the main language tools that enrich the speech of students emotionally, effectively and meaningfully, reflecting the aesthetic and expressive possibilities of the language. Figurative expressions:

- express thoughts more clearly and effectively;
- contribute to the emotional and intellectual development of students;
- deepen the understanding of the content of the text;
- they form creative thinking.

By studying figurative expressions, elementary school students enrich their vocabulary and at the same time begin to understand the artistic possibilities of the language. This also lays the foundation for their perception of artistic texts at later stages of learning. It is known that the primary school students have visual-image thinking. This feature in a certain sense creates favorable conditions for the assimilation of figurative expressions. So, students: easily perceive comparisons and analogies; more sensitive to visual and emotional images; connect figurative expressions with observations from real life. In this regard, the teacher should avoid an abstract approach when explaining figurative expressions and connect them with examples and descriptions from real life.

We can offer the following ways of enriching students' speech with figurative expressions:

1. Work with literary texts. Fairy tales, stories, poems and riddles are the main sources of figurative expressions. Texts for reading in modern elementary school textbooks contain numerous examples of metaphors, epithets, etc. d., as well as artistic means of expression. Although teaching students in-depth knowledge related to artistic means of expression is not the goal in primary school, the teacher should draw students' attention to figurative words and expressions in reading texts, and work should be carried out on what artistic expressions are used and how this or that object or event is described. When working with texts for reading, you can choose figurative words and expressions from the text; explain their shades of meaning; and asks students to make sentences using these expressions.

2. Lexico-semantic exercises. These exercises can be performed in the following directions:

a) Comparison of direct and figurative meaning of the word. To understand the essence of the means of artistic expression, students, first of all, must have a clear idea of the use of the word in its direct and figurative meanings. Because the phenomenon of metaphorization of the word is at the root of the emergence of means of artistic expression. The use of the word in a figurative sense gives the work of art emotionality; poetic sharpness and enhances the artistic effect of thought. For this reason, students must first learn the direct and figurative use of words and the explanation of the resulting meaning (soft mattress - soft character).

b) Selection of synonyms and antonyms from the text (verse) with the aim of creating imagery. Specific semantic groups for our language indicate its richness and expressive possibilities. Synonyms and antonyms are means of artistic expression widely used in literary and artistic

creativity. Thanks to them, you can express your thoughts more effectively and figuratively. Sometimes in artistic texts, the thought is expressed more strongly and emotionally due to the use of synonyms or antonyms in one sentence or by listing them

c) Explanation and application of phraseological units. Phraseological units make up an extremely rich artistic and figurative fund of our language. Work on phraseological units also promotes the development of students' sensitive attitude to language and words. Numerous phraseological units can be found in textbooks for elementary school. In this case, the teacher can use various types of work: selecting phraseological units from the read text and rewriting them in a notebook, explaining their meaning, replacing them in the text with a synonym, equivalent word or word combination, using them in another sentence (text), etc. d.

3. Creative tasks. Creative tasks play an important role in the development of figurative language. The teacher can involve students in creative activities by means of tasks such as building sentences using given words in a figurative sense; enrichment of the given text with figurative expressions; creating text using figurative expressions, etc. d.

4. Exercises based on oral speech. During exercises based on oral speech, the student repeatedly uses synonyms, epithets and comparisons, as well as phraseological units, which helps to include these expressions in the active vocabulary. Dialogue and monologue tasks also allow students to use figurative expressions in oral practice. Examples of such tasks are various types of role-playing games and staging works of art. In addition, organizing a discussion around the read text encourages students to make comparisons, use figurative expressions and express their thoughts and feelings about the work (hero) in an emotional form (How do you think, why did the hero behave exactly like that? What words would you describe him?).

To form students' figurative speech, the teacher must also demonstrate a model speech; use figurative expressions appropriately and purposefully; appreciate the elements of imagery observed in the speech of students, and encourage them to use these expressions in their stories and essays.

Thanks to the systematic and consistent work of the teacher, it is possible to develop students' skills in using figurative expressions. If this process is carried out with purposeful methods and techniques, the students' speech will become more expressive, emotional and meaningful.

Key words: elementary school, speech development, figurative expressions, figurative meaning, language learning, oral and written speech.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU

Dosent Vaqif İsrailov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID 0009-0004-1302-4850

Açar sözlər: süni intellekt, Azərbaycan dili, dil öyrənilməsi, rəqəmsal təhsil, süni intellekt əsaslı təhsil adaptiv öyrənmə.

Key words: artificial intelligence, learning the Azerbaijani language, language teaching, digital technologies, AI-based education adaptive learning

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı təhsil sahəsində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə süni intellekt (SI) texnologiyaları dil öyrənmənin metod və vasitələrini yenidən formalaşdıraraq daha çevik, fərdiləşdirilmiş və interaktiv öyrənmə imkanları yaratmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin öyrənilməsində süni intellektin tətbiqi həm ana dili kimi, həm də xarici və ya ikinci dil kimi tədrisdə mühüm rol oynamaqdadır. Adaptiv öyrənmə sistemləri vasitəsilə dil öyrənənlərin bilik səviyyəsi, öyrənmə sürəti və fərdi ehtiyacları analiz edilir, nəticədə hər bir öyrənən üçün fərdiləşdirilmiş tədris məzmunu təqdim olunur. Bu yanaşma Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarının, söz ehtiyatının və cümlə quruluşunun daha asan və mərhələli şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Süni intellekt əsaslı tətbiqlər dil öyrənənlərin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq adaptiv öyrənmə mühiti yaradır. Məsələn, SI alqoritmləri istifadəçinin dil səviyyəsini təhlil edir, səhvlərini müəyyənləşdirir və buna uyğun tapşırıqlar təqdim edir. Bu yanaşma Azərbaycan dilinin qrammatik strukturlarının, leksikasının və fonetik xüsusiyyətlərinin mərhələli və sistemli şəkildə mənimsənilməsinə imkan verir.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsində süni intellektin mühüm üstünlüklərindən biri də tələffüz və dinləmə bacarıqlarının inkişafıdır. Səs tanıma texnologiyaları vasitəsilə öyrənənlərin tələffüzü analiz olunur, düzgün və yanlış səslənmələr müqayisə edilir və dərhal geribildirim verilir. Bu xüsusilə Azərbaycan dilindəki sait və samitlərin düzgün tələffüzünün öyrədilməsində effektivdir.

Bundan əlavə, süni intellekt əsaslı çatbotlar və virtual köməkçilər Azərbaycan dilində ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Bu sistemlər öyrənənlərlə real dialoq mühiti yaradır, gündəlik ünsiyyət modellərini təqlid edir və dilin praktik istifadəsini stimullaşdırır. Beləliklə, öyrənənlər dili yalnız nəzəri deyil, funksional səviyyədə də mənimsəyirlər.

Eyni zamanda, süni intellekt inklüziv təhsilin inkişafına da töhfə verir. Xüsusi təhsil ehtiyacları olan öyrənənlər üçün uyğunlaşdırılmış proqramlar, səsli mətnlər, avtomatik tərcümə və sadələşdirilmiş dil modelləri Azərbaycan dilinin daha geniş auditoriya tərəfindən əlçatan olmasını təmin edir.

Süni intellekt həmçinin müəllimlərin işini asanlaşdıraraq tədris prosesinin keyfiyyətini artırır. Avtomatik qiymətləndirmə, yazı və testlərin analizi, fərdi inkişaf hesabatlarının hazırlanması müəllimlərə daha çox pedaqoji fəaliyyətə fokuslanmağa imkan verir. Bu isə Azərbaycan dilinin tədrisində daha effektiv və məqsədyönlü yanaşmanın formalaşmasına səbəb olur.

Nəticə etibarilə, süni intellekt texnologiyaları Azərbaycan dilinin öyrənilməsində innovativ imkanlar yaradır və dil tədrisinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Gələcəkdə bu texnologiyaların daha da inkişafı Azərbaycan dilinin həm yerli, həm də beynəlxalq müstəvidə öyrədilməsini daha əlçatan və səmərəli edəcəkdir.

Xülasə

Müasir dövrdə süni intellekt texnologiyalarının təhsil sahəsində tətbiqi dil öyrənmə prosesinə yeni imkanlar qazandırmışdır. Məqalədə Azərbaycan dilinin öyrənilməsində süni intellektin rolu, onun tədris prosesinə verdiyi töhfələr və yaratdığı innovativ imkanlar araşdırılır. Süni intellekt əsaslı adaptiv öyrənmə sistemləri, səs tanıma texnologiyaları, virtual köməkçilər və avtomatik qiymətləndirmə vasitələrinin dil bacarıqlarının inkişafına təsiri təhlil olunur. Eyni zamanda, bu texnologiyaların fərdiləşdirilmiş təlimin təşkili, ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması və inklüziv təhsilin dəstəklənməsindəki rolu vurğulanır. Məqalədə süni intellektin Azərbaycan dilinin həm ana dili, həm də ikinci və ya xarici dil kimi öyrədilməsində səmərəliliyi əsaslandırılır və gələcək perspektivlər müəyyənləşdirilir.

Summary

In the modern era, the integration of artificial intelligence technologies into education has created new opportunities for language learning. This article examines the role of artificial intelligence in learning the Azerbaijani language and analyzes its contribution to the teaching process and innovative potential. The impact of AI-based adaptive learning systems, speech recognition technologies, virtual assistants, and automated assessment tools on the development of language skills is discussed. Additionally, the article highlights the role of artificial intelligence in personalized instruction, the enhancement of communication skills, and the support of inclusive education. The effectiveness of artificial intelligence in teaching Azerbaijani as a native, second, or foreign language is substantiated, and future prospects are outlined.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev, F. A. (2021). *Təhsildə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi*. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Hüseynov, R. M. (2020). Dil tədrisində innovativ yanaşmalar və süni intellekt texnologiyaları. *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri*, 3, 45–52.
3. Məmmədova, S. Ə. (2019). Azərbaycan dilinin tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolu. *Pedaqoji Universitet Xəbərləri*, 2, 78–84.
4. Anderson, T., & Dron, J. (2017). *Teaching crowds: Learning and social media*. Edmonton: AU Press.
5. Fullan, M. (2021). *The new meaning of educational change* (5th ed.). New York: Teachers College Press.
6. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence unleashed: An argument for AI in education*. London: Pearson.
7. Warschauer, M., & Healey, D. (1998). Computers and language learning: An overview. *Language Teaching*, 31(2), 57–71.
8. Godwin-Jones, R. (2018). Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding. *Language Learning & Technology*, 22(3), 1–17.

ALISHER NAVOIY “SADDI ISKANDARIY” DOSTONI SO‘Z BOYLIGIDAGI ZONIMLARNING MAVZUVIY GURUHLARI

Egamova Shoxida Djalilovna

Oriental universiteti dotsenti, filologiya fanalri nomzodi

ANNOTATSIYA

Hammamizga ma'lumki, zoologik terminlar tilning boshqa qatlamlari kabi xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniy-ma'naviy taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlangan, o'zgargan va boyigan. Zamonaviy turkiy tillar lug'at tarkibidan o'rin olgan hayvonlar, jumladan qushlar, hasharotlar, yovvoyi va uy hayvonlarining nomlari umumturkiy leksikaning qadimiy qatlamlariga borib taqaladi. Ushbu maqolada Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni so'z boyligida qo'llanilgan zoonimlarning mavzuviy guruhlari tadqiq etildi.

Kalit so'zlar: zoonim, sut emizuvchi hayvon, yirtqich sut emizuvchi hayvonlar, tuyoqli sut emizuvchi hayvonlar, tuyoqli yovvoyi hayvonlar nomi, mayda shohli hayvonlar nomi, yirik shohli hayvonlar nomi, yirik shoxli hayvonlar nomi, kemiruvchi sut emizuvchi hayvonlar nomi, qo'lqanotli sut emizuvchi hayvonlar, dengizda yashovchi sut emizuvchi hayvonlar nomi, primatlar, sudralib yuruvchi hayvonlar.

KIRISH

Turkiy (eski o'zbek) tilning boyligi va jozibasi, unga xos keng imkoniyatlarning Navoiy ijodi misolida yaqqol ro'yobga chiqishi lingvistlarni adib merosi til xususiyatlarining chuqur ilmiy asosda tadqiq etish, buning natijasida eski o'zbek adabiy tilining fonetik-fonologik, morfem-morfologik, leksik-semantik va sintaktik sathlari haqida nazariy to'xtamlarga kelishgiga turtki bo'ldi.

Mazkur yo'nalishda turkologiya hamda o'zbek tilshunosligida ko'pdan -ko'p izlanishlar olib borildi, ilmiy asarlar, lug'atlar, risolalar, maqolalar chop etildi, anjumanlar chaqirildi. Navoiy asarlari til xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'lami va miqdorining ko'pligi ularni alohida-alohida zikr etish imkonini bermaydi. Ammo navoiyshunoslikka salmoqli ulush qo'shgan A.K.Borovkov, A.N.Kononov, A.M.Shcherbak, G.Abdurahmonov, A.Rustamov, E.Fozilov, O.Usmonov, B.Bafoyev, K.Eraslan, Ya.Ekmann, E.Umarov, B.Hasanov, M.Rahmatullayeva, A.Karimov, H.Dadaboyev, I.Nosirov, Z.Hamidov, S.O'zo'nder singari tilshunoslarning mehnatini e'tirof etish maqsadga muvofiq.

Navoiy asarlari tili leksikasi navoiyshunoslikda ancha ko'p o'rganilgan sath hisoblanadi. Shoir asarlari matnida qo'llangan leksemalar statistik metod nuqtai nazaridan aniqlangan[2], ularning leksik-semantik, stilistik, lingvopoetik xususiyatlari tadqiq etilgan[12], sinonimlar qatori[9] va ba'zi terminlar tizimi[4] ustida izlanishlar amalga oshirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Keyingi yillarda tadqiqotchilarimiz tomonidan Alisher Navoiy asarlari leksikasi, lisoniy xususiyatlari tadqiqiga bag'ishlangan bir necha ilmiy ishlar tadqiq etildi. Jumladan, M.Tojiboyeva Alisher Navoiyning "Ilk devon"idagi arabcha so'zlarni leksik-semantik talqini ustida izlanish olib bordi [11], D.Abduvaliyeva Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" hamda "Tarixi muluku ajam" asarlarining so'z boyligini tarixiy-etimologik, funksional-semantik va semantik-stilistik nuqtai nazardan o'rgandi[1], Sh.Xo'janioyova Alisher Navoiyning "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlari leksikasi tadqiqi ustida ish olib bordi [16], X.Muxammadiyev Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlaridagi maishiy leksika tadqiqini olib bordi [7], N.Umarovning ilmiy ishi Alisher Navoiy asarlarida faol lug'aviy konseptlarning olamni lisoniy idrok etishdagi o'rnini aniqlashga bag'ishlangan bo'lib, unda eski o'zbek tilidagi konsept va kategoriyalarning milliy-lisoniy manzaradagi o'rnini ochib berilgan [13].

TAHLIL VA NATIJALAR

Tarixdan ma'lumki tabiatda mavjud bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosi, ya'ni fauna va florasi rang-barang va xilma-xildir. Bu rang-baranglik tilda ham ma'lum darajada o'z aksini topgan. Shuni aytish kerakki, qadim zamonlardan boshlab turkiy xalqlar uchun chorvachilik hayot kechirishning asosiy manbalaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Chorvachilikning katta hayotiy ahamiyati va uni yuritish shakli boy terminologiyaning rivojlanishiga sabab bo'lgan [17].

Ushbu maqolada Alisher Navoiy "Saddi Islkandariy" dostoni so'z boyligidagi hayvonlar nomini ifodalovchi terminlar tizimini o'rganar ekanmiz, ularni quyidagi mavzuviy guruhlarga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb bildik.

I. Sut emizuvchi hayvonlar [2]. Sut emizuvchi hayvonlar nomini bildiruvchi terminlar leksik-semantik jihatdan quyidagi kichik guruhlarga ajratiladi:

1.Yirtqich sut emizuvchi hayvonlar[2]: she'r (29-bet), tulku (29-bet), bijin (88-bet), arslon (104-bet), kiyik (104-bet), karkadan (105-bet), bo'ri (174-bet), ayig' (88-bet), it (174-bet), mushuk (174-bet), yumron (193-bet), qoplon (297-bet), go'r (288-bet), go'rdav (326-bet), karktan (381-bet), to'ng'uz (401-bet), kunguru (409-bet), kish (89-bet) kabi.

SHER [f. شير – arslon; botir, jasur; asad] Mushuksimonlar oilasiga mansub, kalta va sarg'ish yungli (erkaklari esa qalin yolli) yirik sutemizuvchi yirtqich hayvon; arslon. (O'TIL, VI, 617)

Qochib sher yetgan zamon ul daler,-

Qari tulku ul nav'kim yetsa sher. (SI, 29-bet)

TULKU- bo'risimonlar oilasiga mansub, tumshug'i uzun, dumi mayin uzun junli, o'ta sezgir va ayyor yirtqich sutemizuvchi hayvon (O'TIL, V, 414).

بجين – [MAYMUN. Tana tuzilishi va qiyofasi odamga o'xshash sutemizuvchilarning yuksak rivojlangan turkumiga mansub hayvon] (O'TIL, III, 143).

Bijin topsa yer, to ichig'a sig'ar,

Ne qolsa ovurtig'a borin yig'ar.

(SI, 88-bet)

ARSLON-sher; arslon: Mushuksimonlar oilasiga mansub bahaybat yirtqich sutemizuvchi hayvon; sher. (O'TIL, I, 140)

Kim istar qorin birla arslonni to'q,

Yorar topsa fursat aning qornin-o‘q.

(SI, 174-bet)

KIYIK(KIYK)-ohu, kiyik:[Quvushshoxli sutemizuvchilar oilasining ohu, bug‘u va h. kabi katta bir guruhning umumiy nomi] (O‘TIL, II, 859)

Adolat qo‘lin tutti andoq biyik,

Ki topti amon arslondin kiyik.

(SI, 104-bet)

KENGURU [ingl. Kangaroo<Avstraliya aboriginlari tilida “gapingizga tushunmadim” degan ibora] Avstraliya tarqalgan, sakrab yuradigan xaltali sutemizuvchi hayvon (O‘TIL,II,811)

Yana kunguru burj etib qa‘lavor,

Temurlar bila aylabon ustuvor.

(SI, 409-bet)

KARKIDON [f. کرگدن -karkidon] Toq tuyoqli sutemizuvchilarga mansub, Afrika va Janubi-sharqiy Osiyoda tarqalgan, burni ustida bitta yoki ikkita shohi bor, terisi qalin, bahaybat hayvon. (O‘TIL, III, 318)

کرگدن - f. Karkidon (govmish va filga o‘xshash hayvon).

Ham ul pilzo‘r erdi, ham piltan,

Takovar anga, o‘ylakim, karkadan.

(SI, 162-bet)

BABR ببر a.Yo‘lbars .(NAL, 78).

KARK// Karkidon [f. کرگدن -karkidon] Toq tuyoqli sutemizuvchilarga mansub, Afrika va Janubi-sharqiy Osiyoda tarqalgan, burni ustida bitta yoki ikkita shohi bor, terisi qalin, bahaybat hayvon. (O‘TIL, III, 318)

کرگدن - f. KARKIDON (govmish va filga o‘xshash hayvon).

Gahi babr urub, goh sher o‘lturub,

Va gar pilu kark-ul daler o‘lturub.

(SI, 287-bet)

BO‘RI [Sutemizuvchilarning itsimonlar oilasiga mansub yirtqich hayvon; qashqir] .(O‘TIL, I, 695)

Eshik it yeridur, gar olsun bo‘ri,

Mushukka maqom o‘ldi uyning to‘ri.

(174-bet)

AYIQ//AYIG‘ [Paxmoq yungli, beso‘naqay, katta, sutemizuvchi yirtqich hayvon]. (O‘TIL, I, 192).

IT 1 Uy-ro‘zg‘orni qo‘riqlash uchun, ov ovlash va sh.k. maqsadlar uchun saqlanadigan to‘rt oyoqli sutemizuvchi uy hayvoni. (O‘TIL, II, 564)

Ayig‘ la‘bidin jatqakim non erur,

Ani itga solmoq ne imkon erur.

(SI, 88-bet)

MUSHUK -Mushuksimonlar oilasiga mansub yirtqich sutemizuvchi (O‘TIL, III, 311)

Eshik it yeridur, gar olsun bo‘ri,

Mushukka maqom o‘ldi uyning to‘ri.

(SI, 174-bet)

GAVAZN –[f.گوزن-katta sigir] (O‘TIL, II, 198)

GAVAZN/GOVVOS [f.گوزن ohu, shohdor kiyik; bug‘u] (O‘TIL, II, 198)

GAVAZN [Tog‘ yovvoyi buqasi]

GO‘RTAK f.گورتک Chopqir yovvoyi eshak.

Gavazn o‘lturub, chun surub g o‘rtak,

Qilib may aro nayshakardin gazak.

(SI, 288-bet)

YUMRON-yumronqoziq Yer ostidagi inlarda yashab, ekinlarga zarar keltiruvchi, tiyinlar oilasiga mansub kemiruvchi sutemizuvchi hayvon. (O‘TIL, VI, 275)

SHERI JAYON- Yirtqich, g‘azabli sher(NTL,694)

BABRI YABON-sahro yo‘lbarsi (NTL,78)

Fusun birla yumronni sheri jayon,

Gavazni salobatda babri yabon.

(SI, 193-bet)

QOPLON- 1. Mushuksimonlar oilasiga mansub, mo‘ynasi qalin sarg‘ish tusli, qora halqa dog‘lari (xollari) bor yirik sutemizuvchi yirtqich hayvon. (O‘TIL, IV, 213)

“Ki bu nomvari komkori daler,

Yurak ichra qoplon, shukuh ichra sher.

(SI, 297-bet)

G O‘R f.گور - Yovvoyi eshak.

Gavazn o‘lturub, chun surub g o‘r tak,

Qilib may aro nayshakardin gazak.

(SI, 288-bet)

OT-1. Yakkatuyoqlilarga mansub o‘txo‘r, sutemizuvchi yirik ish-ulov hayvoni.

GO‘RTAK .گورتک - f. Chopqir yovvoyi eshak.

GO‘RDAV-گوردو f. Chopqir yovvoyi eshak.

OHU [f. آهو -jayron, g‘izol; yovvoyi echki] 1 Chiroyli qora ko‘zli kiyik.

Ming ot-borcha ohutaku go‘rdav,

Bori go‘ru ohudin eltib garav.

(SI, 326-bet)

QULON-قولان Tojik tilida “go‘r” atalgan hayvon, yovvoyi eshak.(NTL, 745)

QULON- Otdan kichikroq, eshakdan kattaroq, otdan ko‘ra ko‘proq eshakka o‘xshab ketadigan yovvoyi hayvon (O‘TIL, IV, 269)

Qulonu kiyik charmi-kisvatlari,

Alarning eti birla-quvvatlari.

(SI, 381-bet)

TO‘NG‘UZ 1 Yovvoyi cho‘chqa , qobon; umuman, cho‘chqa (O‘TIL, V, 507)

TO‘NG‘UZ- to‘ng‘iz, cho‘chqa (NTL, 269)

Og‘izdin to‘ng‘uzdek chiqib ikki tish,

Vale yerni qozmoq alar birla ish.

(SI, 401-bet)

KENGURU [ingl. Kangaroo<Avstraliya aborijenlari tilida “gapingizga tushunmadim” degan ibora] Avstraliya tarqalgan, sakrab yuradigan xaltali sutemizuvchi hayvon.

Yana kunguru burj etib qa‘lavor,

Temurlar bila aylabon ustuvor.

(SI, 409-bet)

KISH / KESH كيش f. Terisi po‘stin, yoqa va telpakka ishlatiladigan qora tusli hayvon (qunduzning bir turi):

Qizil tulku yoxud qaro kish kibi,

Ki bo‘lg‘ay tuki qatlining mujibi.

(SI, 89-bet)

2. Tuyoqli sut emizuvchi hayvon [2]: qo‘zi (174-bet), mol (342-bet), teva (404-bet), buroq (27-bet), ot (89-bet), samand (29-bet), markab (301-bet) kabi.

MOL II [مال -mol, chorva]1 Sutemizuvchilar oilasiga mansub asosiy guruh uy hayvonlari (qoramol, yilqi, qo‘y, echki, tuya va b.); chorva.

Qazon osturub, qildi qo‘ylar qatil,

Ki molin ziyofatqa qilg‘ay sabil.

(SI, 342-bet)

QO‘ZI [Qo‘yning yoshiga yetmagan to‘rt-besh oylik bolasi; umuman, qo‘yning bolasi].

Bo‘riga kishi tu‘ma qilsa qo‘zi,

O‘zig‘a balo hosil aylar o‘zi.

(SI, 174-bet)

3. Tuyoqli yovvoyi hayvonlar nomi [2]: kiyik (346-bet), gavazn (193-bet), qulon (381-bet), xachir (327-bet), eshak (174-bet), pil (411-bet), ohu (326-bet), go‘r (326-bet), go‘rdav (326-bet), go‘rtak (288-bet) kabi.

4. Mayda shoxli hayvonlar nomi [2]: qo‘y (281-bet), o‘chku (29-bet), qo‘zi (174-bet) kabi.

5. Yirik shoxli hayvonlar nomi [2]: go‘sola (364-bet) kabi.

GO'SOLA/ GO'SALA -shv.ayn.buzoq (O'TIL, II, 277).

Anga g'amza bo'lsa jahon sohiri,

Manga bo'ldi go'sola yuz somiri.

(SI, 364-bet)

6. Кемирувчи сут эмизувчи ҳайвонлар номи [2]: sichqon (89-bet), yumron (193-bet) kabi.

SICHQON- 1 Yer yuzida keng tarqalgan, xavfli kasalliklar tarqatadigan kichik kemiruvchi sutemizuvchi hayvon (O'TIL, IV, 682)

YUMRON ayn.YUMRONQOZIY- Yer ostidagi inlarda yashab, ekinlarga zarar keltiruvchi, tiyinlar oilasiga mansub kemiruvchi sutemizuvchi hayvon (O'TIL, VI, 275.

Fusun birla yumronni sheri jayon,

Gavazni salobatda babri yabon.

(SI, 193-bet)

7. Qo'lganotli sut emizuvchi hayvonlar[2]: shabpar (26-bet) kabi.

Maloyik inib Ravshan axtar kibi,

Uchub dahr davrida shabpar kibi.

(26-bet)

8. Dengizda yashovchi sut emizuvchi hayvonlar nomi[2]: kish (89-bet) kabi.

TIMSOH [a.تمساح timsoh] Issiq mamlakatlardagi suv havzalarida yashaydigan, terisi qalqonsimon qattiq va qalin, tanasi kaltakesakka o'xshash sudraluvchi yirik suv hayvoni.

Kema ilmida barcha mallohdek,

Tengiz g'avsi fannida timsোধdek.

(SI, 442-bet)

9. Приматлар (маймунлар) [2]: bijin (88-bet) kabi.

بجين -Maymun:

Bijin topsa yer, to ichig'a sig'ar,

Ne qolsa ovurtig'a borin yig'ar.

(SI, 88-bet)

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, zoonimlarning shakllanishi va rivojlanishi muayyan davrlarda bu soha doirasida yangi terminlarning paydo bo'lishi bilan bo'g'liq. Mazkur jarayon ichki va tashqi omillar asosida ro'y bergan. Zoologik terminlarning taraqqiy topishi, asosan, eski turkiy tilga xos bo'lgan ichki manbalar, ya'ni morfologik, sintaktik va semantik usullar bilan yangi terminlar yasash va leksik-semantik munosabatlar negizida amalga oshgan [2]. Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostoni so'z boyligidagi zoonimlarni mavzuviy guruhlariga ajratib tadqiq etish, ularda yuz bergan semantik-funksional hodisasini ochishda eng qulay usul ekanligini bir bor isbotladi. Zoologik terminlar ham tilning boshqa qatlamlari kabi xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniy-ma'naviy taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlangan, o'zgargan va boyigan.

SHARTLI QISQARTMALAR

1. ANATIL - Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I-IV. -Тошкент, 1983-1985.
2. NAL – Навоий асарлари луғати. Порсо Шамсиев таҳрири остида. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –782 б.
3. SI – “Садди Искандарий”. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 11-жилд. – Тошкент: Фан, 1993.
4. O‘TIL - O‘zbek tilining izohli lug‘ati. T.1-VI.-Toshkent, 2023.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдувалиева Д. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. -Тошкент, 2017. -159 б.
2. Abdushukurov V. XI-XIV asrlarga oid yozma manbalar tili. –Т., 2020.
3. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. -157 б.
4. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Фан, 1990.
5. Каримов А. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дисс. –Тошкент, 1974.
6. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1969.
7. Muhammadiyev X. Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlaridagi maishiy leksika. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. -Jizzax, 20222.
8. Насыров И. Лексика “Маджалис ан-нафаис” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1980.
9. Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в лирике Алишера Наваи (на материале “Наводир ан-нихоя”): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1965.
10. Санакулов У. Исследование языка памятника XV в. “Мухокамат-ул-лугатайн” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1971.
11. Тожибоева М. Алишер Навоийнинг “Йлк девон” идаги арабча сўзларнинг лексик семантик талқини. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001.
12. Умаров Э. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов “Хазойин-ул-маоний” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. -Л., 1968.
13. Умарова Н. Алишер Навоий асарларининг лисоний-концептуал тадқиқи: филол. фан. доктори (DSc) дисс... автореферати. -Фарғона, 2021.
14. Усмонова Ш. Олтой тилларида бош кийим номлари // International Journal of Central Asian Studies. Korea, 2008. № 12.
15. Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка “Лисан ат-тайр” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1982.
16. Хўжаниёзова Ш. Алишер Навоий манокіб асарлари лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. –Т., 2022.
17. Zoxidov T.Z. Zoologiya ensiklopediyasi. Baliqlar va tuban xordalilar. –Т.: fan, 1979.

Nizami Gəncəvinin “Sultan Səncər və qarı” hekayəsinin tədrisi məsələləri
Teaching issues of Nizami Ganjavi's story "Sultan Sanjar and gari"

Dr. Ülker Bahşiyeva

ADPU-nun Filoloji fakültesinin
Edebiyatın tədrisi texnologisi bölümünün baş ögretim üyesi
ORCID İD 0000-0002-5994-2356

GİRİŞ

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindən “Sultan Səncər və qarı” hekayəsi 8-ci sinifdə tədris olunur. Metadik vəsaitdə hekayənin tədrisinə 3 saat ayrılmışdır. Onun ikisi məzmun üzrə işə , biri təhlil üzrə işə ayrılmışdır. Əsərin məzmunu ilə bağlı alt standartlar və təlim nəticələri müəyyənləşdirilir (1.1.1; 1.1.5; 2.1.2; 2.2.1). Hekayənin motivasiya mərhələsini atalar sözü, şəkillər, videolar, suallar və s.dən istifadə edərək qurmaq mümkündür. Dərslərdəki “Yada salın” başlıqlı suallarla tədqiqat aparmaqla da tədqiqat sualını formalaşdırmaq olar. Tədqiqat sualı kimi “Haqsızlığın, ədalətsizliyin qurbanına çevrilən bir qarı sizcə necə hərəkət etməlidir?” sualını əsləndirə bilərik. Tədqiqatın aparılması mərhələsində əsərin birinci parçasının sinifdə oxusu müxtəlif metodların istifadəsi ilə aparılır. Bu- səssiz oxu, izahlı oxu, ikihissəli gündəliyin tətbiqi ilə mümkündür. Əsərin birinci parçasının oxusu bitdikdən sonra cütlər şəklində və ya kiçik qruplarla dərslərdəki suallara cavab hazırlanılır. Məlumat mübadiləsində şagirdlər təqdimatlarını edirlər. Müəllim dərs prosesində alt standartlarda tələb olunan bütün məsələləri yerinə yetirməlidir. Müzakirə prosesində müəllimin istiqamətləndirici sualları vasitəsi ilə oxunmuş parça ilə bağlı fikirlər ümumiləşdirilir. Qiymətləndirmə prosesi formativ qiymətləndirmə ilə aparılır. Sonda Ev tapşırığı verilir.

“Sultan Səncər və qarı” hekayəsinin məzmunu üzrə ikinci saatında 1.1.1 (Müxtəlif vəznli (heca,əruz) şeirlərdə və sadə süjetli əsərlərdə(dastan, hekayə, novella,dram, poema) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən ,sorgu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır) və 2.2.1(müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını nümayiş etdirir) alt standartlarından istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. Əvvəlcə müəllim sinifdə evdə oxunmuş parça ilə bağlı müzakirə aparır. Daha sonra əsərin digər hissəsinin oxusu həyata keçirilir. Tanış olmayan sözlərin mənası izah olunur. Cütlər iş formasından istifadə edərək müəllim uşaqlara əsərlə bağlı sual və onlara cavab hazırlamağı təklif edir. Şagirdlərin təqdimatı alınır. Müəllim istiqamətverici suallarla bütün sinifə müraciət edir. Əsərlə bağlı nəticə hissədə əldə olunmuş qənaətlər qeyd edilir. Formativ qiymətləndirmə ilə şagirdlər qiymətləndirilir.

Metodik vəsaitdə 3-cü saat hekayənin təhlili üzrə işlə bağlıdır. Təhlil dərslərində hekayənin növ və janr xüsusiyyətləri baxımından təhlili, obrazların xarakterinin araşdırılması, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolunun aydınlaşdırılması və s. məsələləri tədris etmək məqsədəuyğun olardı. Əsərin ideyasını , şairin oxucuya çatdırmaq istədiyi başlıca fikri şagird tam şəkildə mənimsəməlidir. Belə ki, “Sirlər xəzinəsi” əsərindəki “Qarı və Sultan Səncər dastanı” hekayətinin məzmun və ideya xəttində dövlət idarəçiliyində baş verən haqsızlığın tənqidi, türk dövlətçilik ənənələrinin, türk ədalətinin bəyan edilməsi məqamları səciyyəvidir. Nizami burada türk milli dəyərlərindən çıxış edərək fikirlərini canlandırmışdır. Əsərdə mübarizə aparmaqdan qorxmayan qarı obrazı türk qadınıdır.

Hekayədə sosial haqsızlıqlardan bezmiş bir qoca qarının Sultan Səncərin qarşısını kəsərək ona şikayətindən məlum olur ki, o, Sultan Səncərin təyin etdiyi darğanın sosial zülmünə məruz qalmışdır. Darğa qarının bir insan, vətəndaş və qadın kimi sosial haqlarını tapdamaqla kifayətlənməyib, onu alçaldaraq fiziki təhqirlərə məruz qoymuşdur. Səncərin darğası öz idarəçiliyində yaranmış problemi ədalətlə araşdırmaq əvəzinə, böhtan atanların, şər yaxanların tərəfini saxlayır:

Mən zülmün zindanında qansız gördüm yağını,
Ürəyimə, canıma basdı zülmün dağını.
Dedi: “Ey qozbel qarı, söylə, filan gecədə
Filankəsi öldürən kimdi sizin küçədə?”
Evimi çox axtardı, – qatil hardadır, – deyə,
Bu müsibət, həqarət sığarmı yerə, görə?
Darğan sərxoşluq edir, el-obada qan olur,
Bir günahsız qarıya dözülməz divan olur [5, s. 85].

Qarının burayaqədərki şikayəti iki nəfəri – darğa və qarını əhatə etməklə fərdi xarakter daşıyır. Lakin qarının sonrakı sözləri onun təkcə öz şəxsini deyil, bütün el-obanı, xalqı təmsil etdiyini göstərir. Ramiz Əkbər yazır ki, *“hekayədə Qarı və Sultan Səncər obrazlarının simasında xalq və hökmdar simvollaşdırılmışdır”*. Bu cəhətdən, biz yuxarıdakı bədii səhnədə türk sosial idarəçilik sisteminin poetik inikasını görürük. Qarının sultana yaxınlaşıb dərđini deməsi “türk ədalətini” nümayiş etdirən sosial-siyasi quruluşun mövcudluğu deməkdir. Belə ki, tarixən türk hökmdarları xalqın ən sadə nümayəndələri arasında olub onların dərđlərini, problemlərini dinləmişlər və həll etmişlər. Nizami burada “hökmdar və xalq” münasibətlərinin türklük ideologiyasına, türk ədalətinə əsaslanan modelini təqdim etmək istəmişdir.

Qarı Sultan Səncərə şikayət edərkən onu xalqın, el-obanın və şəxsən özünün bəd duasından – qarğışından qorxmağa çağırır. R.Əkbər bununla bağlı göstərir ki, *“qarının bu cəsarətində onun Tanrı ədalətinə inamı ifadə olunmuşdur”*. Qarğış elementi bilavasitə Oğuz-Türk epik folklor ənənələri ilə bağlıdır. Oğuzlar və ümumiyyətlə türk xalqları qarğışdan çox qorxur və çalışırdılar ki, insanların qarğışını qazanmasınlar. Alqış-qarğış mövzusu “Dədə Qorqud” dastanında, o cümlədən “Dirsə xan oğlu Buğac” adlı birinci boyda geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının orta məktəbdə tədrisi təkcə bunlarla bitmir. 10-cu sinifdə Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılıq yoluna 1 saat, “İskəndərnamə” poemasının tədrisinə isə 4 saat (2 saat məzmun üzrə iş, 2 saat təhlil üzrə iş) ayrılmışdır. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılıq yolu ilə bağlı dərstdə ilk olaraq dərsləkdəki məlumatla şagirdlər tanış olmalıdırlar. Müəllim şagirdlərə şairin yaşadığı dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin onun yaradıcılığına təsiri barədə, şairin dövrü və mühiti, onun həyat yolu, yaradıcılığına daxil olan əsərləri barədə, onun yaradıcılığının öz zamanında və eləcə də XII əsrdən sonrakı dönəm şairlərinə təsiri və s. ilə bağlı məlumat verməlidir.

Kaynaklar

1. Araslı, N. “Nizami Gəncəvi və qədim hind mədəniyyəti” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 612-626
2. Araslı, N. “Nizami Gəncəvi və Ərəb mədəniyyəti” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 660-680
- 3 . N.Gəncəvi .Xosrov və Şirin/ Tərcümə edən Rəsul Rza .İzahların müəllifi Məmmədağa Sultanov. Bakı:Lider nəşriyyatı,2004,391 s.
- 4 . Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun / Tərcümə edən S. Vurğun. İzahların müəllifi M. Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1983, 303 s.
- 5 . Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Şərəfnamə / Fars dilindən tərcümə edən Abdulla Şaiq. Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi prof. Q. Əliyev İqbalnamə. Fars dilindən tərc. ed. M. Rzaquluzadə. İzahlar Ə. Cəfərindir. Bakı: Yazıçı, 1982, 688 s.
- 6 . Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə / Tərcümə ed. A. Şaiq, M. Rzaquluzadə. İzahların müəll. Ə. Cəfər; ön söz müəll. Q. Əliyev, Z. Quluzadə; elmi red. X. Yusifli. Bakı: Adiloğlu, 2011, 662 s.

**THE IMPACT OF PEDAGOGICAL REFLECTION ON THE QUALITY OF
TEACHING IN HIGHER SCHOOL**

**ALİ MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ REFLEKSİYANIN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ
TƏSİRİ**

Gülər NURİYEVA

**Akademik Həsən Əliyev küçəsi 104, Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Ümumi
pedagoji bölümü, öğretmen**

ORCID: 0009-0001-3926-480X

Özet

Ali təhsilin modernləşdirilməsi kontekstində təhsilin keyfiyyətinin artırılması məsələsi xüsusilə aktualdır və universitet müəllimlərinin peşəkar fəaliyyətinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Təlim prosesinin effektivliyinə təsir edən əsas amillərdən biri pedaqoji refleksiyadır və müəllimin öz fəaliyyətinin, istifadə etdiyi tədris metodlarının, tələbələrlə qarşılıqlı əlaqəsinin və əldə etdiyi təlim nəticələrinin şüurlu təhlili kimi qəbul edilir. Bu məqalənin məqsədi pedaqoji refleksiyanın ali təhsildə təhsilin keyfiyyətinə təsirini nəzəri cəhətdən təhlil etməkdir.

Bu məqalədə pedaqoji refleksiya müəllimin peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyəti kimi araşdırılır, təhsil prosesinin davamlı təkmilləşdirilməsini və tədris fəaliyyətinin tələbələrin fərdi və qrup təhsil ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Pedaqoji refleksiyanın əsas növləri (təlimin məzmunu, metodları, təhsil prosesinin təşkili formaları və şəxslərarası qarşılıqlı əlaqə), eləcə də onların universitetdə effektiv təhsil mühitinin formalaşdırılmasındakı rolu təhlil edilir. Müəllimin refleksiv fəaliyyəti ilə tələbələrin tənqidi düşüncəsinin inkişafı, onların öyrənmə motivasiyası və təhsil prosesində iştirakı arasındakı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə vurğulanır ki, refleks reproduktiv öyrənmə modellərindən təlim fəaliyyətlərinin təşkilinin aktiv və interaktiv formalarına keçidi asanlaşdırır. Öz pedaqoji qərarlarının şüurlu təhlili müəllimlərə tədris strategiyalarını tənziqləməyə, qiymətləndirmənin obyektivliyini artırmağa və təlim məzmununun mövcud təhsil standartlarına və əmək bazarına uyğun olmasını təmin etməyə imkan verir. Eyni zamanda, məqalədə ali təhsil müəllimləri arasında refleksiv təcrübələrin tətbiqində əsas çətinliklər, o cümlədən vaxt çatışmazlığı, qeyri-kafi metodoloji hazırlıq və zəif institusional dəstək müəyyən edilir.

Məqalədə pedaqoji refleksiya ali təhsildə tədrisin keyfiyyətini təmin etmək üçün vacib şərt olduğu və universitet müəllimlərinin peşəkar inkişafının ayrılmaz hissəsi hesab edilməli olduğu qənaətinə gəlinir. Refleksiya bacarıqların sistemli inkişafı və dəstəklənməsi təhsil prosesinin effektivliyinin artmasına, təlim nəticələrinin yaxşılaşmasına və universitet mühitində akademik mədəniyyətin inkişafına kömək edir.

Açar sözlər: pedaqoji refleksiya, ali təhsil, tədrisin keyfiyyəti, müəllimin peşəkar fəaliyyəti, akademik mədəniyyət

Özet

In the context of the modernization of higher education, the issue of improving the quality of education is particularly pressing, requiring a rethinking of the professional activities of university teachers. One of the key factors influencing the effectiveness of the educational process is pedagogical reflection, considered as a teacher's conscious analysis of their own activities, the teaching methods they use, their interactions with students, and the educational outcomes they achieve. The purpose of this article is to theoretically analyze the impact of pedagogical reflection on the quality of education in higher education.

This article examines pedagogical reflection as a professionally significant quality of a teacher, ensuring the continuous improvement of the educational process and the adaptation of teaching activities to the individual and group educational needs of students. The main types of pedagogical reflection (reflection on the content of instruction, methods, forms of organization of the educational process, and interpersonal interaction) are analyzed, as well as their role in shaping an effective educational environment at the university. Particular attention is paid to the connection between the teacher's reflective activity and the development of students' critical thinking, their learning motivation, and their engagement in the educational process. The paper emphasizes that reflection facilitates the transition from reproductive learning models to active and interactive forms of organizing learning activities. A conscious analysis of one's own pedagogical decisions allows teachers to adjust teaching strategies, increase the objectivity of assessment, and ensure that learning content complies with current educational standards and the labor market. At the same time, the paper identifies key challenges in implementing reflective practices among higher education teachers, including a lack of time, insufficient methodological training, and weak institutional support.

The paper concludes that pedagogical reflection is an important condition for ensuring the quality of teaching in higher education and should be considered an integral component of university teacher professional development. Systematic development and support of reflective skills contributes to increased effectiveness of the educational process, improved educational outcomes, and the development of academic culture within the university environment.

Keywords: pedagogical reflection, higher education, quality of teaching, teacher professional activity, academic culture

AZERBAIJAN VE AB ARASINDA ENERJİ TRANSİT ALANINDA İŞBİRLİĞİNİN ULUSLARARASI HUKUKİ TEMELİ

INTERNATIONAL LEGAL BASIS OF COOPERATION BETWEEN AZERBAIJAN AND THE EU IN THE FIELD OF ENERGY TRANSIT

Sona TANRIVERDİYEVA¹

Özet

Enerji güvenliği kavramı, devletlerin ve uluslararası toplumların ekonomik kalkınması, ulusal güvenliği ve sosyal istikrarı için hayati önem taşıyan enerji kaynaklarının sürdürülebilir, güvenilir ve erişilebilir bir şekilde sağlanmasını ifade eder. Bu kavram, hem yurt içinde hem de yurt dışında çeşitli yönleri kapsar. İlk olarak, enerji güvenliği enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesini gerektirir. Yani devletler yalnızca tek bir kaynağa veya tek bir transit güzergaha bağlı kalmamalıdır.

İkinci olarak, enerji altyapısının korunması ve istikrarlı bir şekilde işletilmesi enerji güvenliğinin önemli bir parçasıdır. Boru hatlarının, elektrik hatlarının ve diğer tesislerin uluslararası hukuk normları uyarınca korunması ve siyasi baskı aracı haline getirilmemesi, uluslararası iş birliğinin temel koşullarıdır.

Üçüncü olarak, enerji güvenliği yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda jeopolitik niteliktedir. Bu kavram, devletler arasında karşılıklı bağımlılık yaratır, iş birliğini zorunlu kılar ve bazen de siyasi dengeyi korumaya hizmet eder.

Azerbaycan ve Avrupa Birliği arasında enerji transiti alanındaki iş birliği, uluslararası hukuk ilkelerine dayanmaktadır. Bu iş birliğinin hukuki çerçevesi, esas olarak Enerji Şartı Antlaşması, Azerbaycan-AB Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması ve Doğu Ortaklığı Programı kapsamında kabul edilen anlaşmalardan oluşmaktadır. Enerji güvenliği, transit geçiş serbestisi, yatırımların korunması, çevrenin korunması ve sürdürülebilir kalkınma gibi ilkeler, taraflar arasındaki ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır. Hukuki zemin, son zamanlarda daha da güçlendirilmiştir. Bu iş birliği sonucunda Azerbaycan, AB için stratejik bir enerji ortağı statüsü kazanmış ve Avrupa'nın enerji güvenliğine önemli katkı sağlayan bir transit ülke haline gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Enerji güvenliği, uluslararası işbirliği, transit.

¹ Yüksek lisans öğrencisi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, MBA fakültesi, sona.cerkezli@mail.ru , ORCID: 0009-0006-9095-7341

Summary

The concept of energy security refers to the sustainable, reliable, and accessible provision of energy resources, which are vital for the economic development, national security, and social stability of states and the international community. This concept encompasses various aspects, both domestically and internationally. First, energy security requires diversifying energy resources. This means that states should not rely solely on a single source or transit route.

Secondly, the protection and stable operation of energy infrastructure is an essential component of energy security. Protecting pipelines, power lines, and other facilities in accordance with international legal norms and preventing them from being used as tools of political pressure are fundamental conditions for international cooperation.

Thirdly, energy security is not only economic but also geopolitical. This concept creates interdependence among states, necessitates cooperation, and sometimes serves to maintain political balance.

Cooperation between Azerbaijan and the European Union in the field of energy transit is based on the principles of international law. The legal framework of this cooperation consists primarily of the Energy Charter Treaty, the Azerbaijan-EU Partnership and Cooperation Agreement, and agreements adopted under the Eastern Partnership Program. Principles such as energy security, freedom of transit, investment protection, environmental protection, and sustainable development play a significant role in relations between the parties. This legal basis has recently been further strengthened. As a result of this cooperation, Azerbaijan has gained the status of a strategic energy partner for the EU and has become a transit country that significantly contributes to Europe's energy security.

Keywords: Energy security, international cooperation, transit.

1. GİRİŞ

Avrupa Birliği ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki enerji iş birliği, Güney Kafkasya'daki değişen jeopolitik durum bağlamında son yıllarda giderek daha önemli hale gelmiştir. Bölge, geleneksel olarak Avrupa ve Asya arasında bir geçiş koridoru olarak stratejik bir rol oynamış ve ulaşım ve ekonomik iletişim engellerinin kaldırılması konularının acil hale geldiği İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra önemi daha da artmıştır. Enerji kaynakları için artan rekabet ve enerji güvenliğini sağlama ihtiyacının ortasında, Avrupa Birliği Azerbaycan'ı hidrokarbon kaynaklarını çeşitlendirebilecek kilit bir ortak olarak görmektedir.

Azerbaycan için AB ile enerji iş birliği de özel bir öneme sahiptir, çünkü ülkenin yalnızca uluslararası arenadaki konumunu güçlendirmesine değil, aynı zamanda enerji zengini Hazar bölgesi ile Avrupalı tüketiciler arasında bir bağ görevi görmesine de olanak tanır. Aynı zamanda, tarafların bu alandaki ilişkilerini düzenleyen yasal mekanizmaların kendine özgü özellikleri vardır: katı bir şekilde oluşturulmuş, bağlayıcı uluslararası anlaşmalar yerine, öncelikle çerçeve belgeler, mutabakat muhtıraları ve ortak açıklamalar üzerine kuruludurlar.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasından bu yana geçen otuz yıl boyunca, enerji kaynaklarının üretimi, taşınması ve ihracatında iş birliği alanlarını tanımlayan kapsamlı bir düzenleyici ve politika belgeleri seti geliştirilmiştir. Bu belgeler, ortaklığın stratejik yapısını yansıtırken, aynı zamanda tarafların yeni ekonomik ve politik koşullara uyum sağlamalarına olanak tanıyan esneklik de sağlamaktadır.

Bu konudaki arařtırmaların önemi çeřitli faktörler tarafından belirlenmektedir. İlk olarak, enerji sektörü Azerbaycan ekonomisinin temel bir unsuru ve uluslararası ilişkilerinin temeli olmaya devam etmektedir. İkinci olarak, enerji bağımlılığının getirdiği zorluklarla karşı karşıya kalan Avrupa Birliğı, güvenilir ihracatçılarla ortaklıklarını güçlendirmek ve genişletmekle ilgilenmektedir. Üçüncü olarak, bölgedeki olayların dinamikleri, değıřen siyasi dengeler ve ulaşım koridorlarının bütünleştirilmesi olasılığıyla ilişkili olarak, Avrasya'nın enerji mimarisini doğrudan etkilemektedir.

Bu çalışmanın amacı, AB-Azerbaycan enerji iş birliğinin hukuki yönlerini belirlemek, mevcut düzenleyici çerçeveyi analiz etmek ve temel gelişme eğilimlerini belirlemektir. Enerji konularını genel siyasi ve ekonomik ilişkiler bağlamında inceleyen birçok çalışmanın aksine, bu çalışma özellikle etkileşimin hukuki bileşenine odaklanmaktadır. Bu yaklaşım, ortaklığı yöneten mekanizmaların daha derinlemesine anlaşılmasını sağlamanın yanı sıra, taraflarca akdedilen anlaşma ve belgelerin özel hukuki niteliğini de ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, AB ve Azerbaycan arasındaki enerji iş birliğinin, katı yasal yükümlülüklerden uzak kalırken, karşılıklı yarar sağlayan projelerin uygulanmasına olanak tanıyan ve ilişkilerin sürdürülebilir gelişimini sağlayan esnek çerçeve anlaşmalarına dayandığını göstermeyi amaçlamaktadır.

2. ULUSLARARASI EKONOMİK HUKUK KAVRAMI

20. yüzyılın ortalarından bu yana, "uluslararası ekonomi hukuku" kavramı uluslararası hukuk bilimi ve pratiğinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu terim, yalnızca teorik tartışmalarda değil, aynı zamanda uluslararası hukuk belgelerinde de yansımaları bulmuştur.

Aslında, uluslararası ekonomi hukuku (UHH) çok yönlü bir kavramdır ve çeřitli anlamlarda kullanılmaktadır. Dört ana başlık altında sınıflandırılabilir:

Bilimsel anlamda. Bu durumda, uluslararası ekonomi hukuku dediğimizde, bu hukukla ilgili mevcut teorik görüşler, fikirler, kavramlar ve düşünceler bütününe kastediyoruz. Başka bir deyişle, bu alandaki arařtırmalar ve teorik fikirler uluslararası ekonomi hukuku biliminin konusu olarak kabul edilir. Bilimsel anlamda UHH, uluslararası ekonomik ilişkilerin özünü, konularını ve bu ilişkilerin hukuki düzenleme yollarını inceler.

Bir çalışma alanı anlamında. Burada, özel bir ders olarak UHH, öğrencilere ve diğere öğrenme kitlelerine uluslararası ekonomik ilişkiler ve hukuki düzenlemeleri hakkında sistematik bilgi sağlar. Bu anlamda, Uluslararası Hukuk, bir eğitim alanı olarak adlandırılır ve amacı, geleceğın uzmanlarına teorik ve pratik bilgi aktarmaktır.

Uluslararası ekonomi mevzuatı anlamında. Bu anlamda, uluslararası ekonomi hukuku, devletler arasındaki ekonomik ilişkileri düzenleyen bir dizi uluslararası antlaşma, sözleşme ve diğere yasal düzenlemeyi ifade eder. Bu, ticaret, emtia dolaşımı, ödemeler, vergiler, kredi, bilimsel ve teknik iş birliğı anlaşmalarını içerir. Yani, bu yaklaşımda Uluslararası Hukuk, belirli bir normatif ve hukuki belge kümesi olarak işlev görür.

Nesnel anlamda. Nesnel bir bakış açısıyla, uluslararası ekonomi hukuku, uluslararası ekonomik ilişkileri düzenleyen bir hukuki normlar sistemidir. Bu normların temel işlevi, devletler ve diğere uluslararası kuruluşlar arasındaki ekonomik iş birliğini yasal bir çerçeveye oturtmaktır. Dolayısıyla, nesnel anlamda Uluslararası Hukuk, bağımsız bir normatif sistem olarak işlev görür ve temel görevi uluslararası ekonomik ilişkileri düzenlemektir (Гусейнов, 2010:5).

2. AZERBAJCAN'IN KATILDIĐI ULUSLARARASI TRANSİT PROJELERİ VE BUNLARIN AZERBAJCAN AÇISINDAN SOSYO-EKONOMİK ÖNEMİ

"Tarihi İpek Yolu"nun yeniden hizmete açılması sürecindeki önemli anlardan biri, 3-7 Mayıs 1993 tarihlerinde Avrupa Birliği'nin desteğiyle Brüksel'de düzenlenen bir konferans olmuştur. Etkinliğe, 5 Orta Asya ülkesinin (Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan) ve 3 Güney Kafkasya cumhuriyetinin (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) ulaştırma ve ticaret bakanları katıldı. Bu ülkeler arasında varılan anlaşma sonucunda "TRACECA" programı kabul edildi ve "Brüksel Deklarasyonu" imzalandı. Programın temel öncelikleri şunlardı (Abbasov, 2018:50).

Bağımsız devletlerin alternatif bir ulaşım rotası aracılığıyla Avrupa ve uluslararası pazarlara erişim koşullarını oluşturmak ve onlara ekonomik ve siyasi destek sağlamak;

TRACECA programına katılan ülkelerin bölgesel iş birliğinin genişletilmesine yardımcı olmak;

Projelerin uygulanmasında uluslararası finans kuruluşlarının (Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, Dünya Bankası ve diğer kuruluşlar) üst düzeyde katılımını sağlamak. Brüksel Deklarasyonu, üye devletlerin taahhütlerini de yansıtmaktadır:

- Ticari ilişkilerin geliştirilmesi için ulaştırma sektörünün iyileştirilmesi;
- Uluslararası ulaştırma ve ticaret ilişkilerinin kurulmasına öncülük edilmesi;
- Katılımcı ülkelerin bu alandaki bilgi ve deneyimlerinin paylaşılması;
- Ulaştırma ve ticaret ilişkileriyle ilgili uluslararası sözleşme ve anlaşmalara katılım.

Ayrıca, Avrupa-Kafkasya-Asya ulaştırma koridorunda ticari ilişkileri geliştirmek için geliştirilen projelerden biri de TASIM'dir (Trans-Avrasya Bilgi Otoyolu). Proje iki aşamadan oluşmaktadır:

İlk aşama, Batı ve Doğu'yu birbirine bağlayan bir internet otoyolunun inşasıdır. Bu proje, Batı Avrupa'dan Doğu Asya'ya uzanan topraklarda ulusötesi fiber optik hatların birbirine bağlanmasına dayanmaktadır.

İkinci aşama, ulusal bir telekomünikasyon geçiş altyapısının oluşturulmasıdır. Bu aşamada, daha gelişmiş fiber optik hatların temelleri atılacak veya mevcut hatlar daha da geliştirilecektir.

"TASIM" projesinin üye ülkeler açısından geliştirilmesinin olumlu yönleri şunlardır:

- Bölgesel ve uluslararası bağlantıların kurulması;
- Telekomünikasyon geçiş hatlarının çeşitlendirilmesi;
- Afet kurtarma kabiliyetlerinin yoğunlaştırılması;
- Bölgesel yeniliklere katkı vb.

"TASIM" projesi, Frankfurt'tan Hong Kong'a kadar uzanan bir geçiş altyapısının oluşturulması temelinde Avrupa ve Asya arasında bilgi akışının sağlanmasını öngörmektedir. Proje, Azerbaycan Cumhuriyeti İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı tarafından 2008 yılında Bakü'de düzenlenen bir toplantıda önerilmiştir (Abbasov, 2018:51).

Azerbaycan Cumhuriyeti, 2010 yılında projeyi yönetmek üzere bir Yönetim Grubu kurmuş ve projenin uygulanması için bir iş konsepti geliştirmiştir.

21 Aralık 2012 tarihinde, BM tarafından "TASIM" projesi kapsamında yeni bir karar kabul edilmiştir. Söz konusu programın uygulanmasını teşvik etmek için atılan adımlardan biri, bölgelerdeki telekomünikasyon sisteminin iyileştirilmesi yönünde sivil toplum kuruluşları, sivil toplum kuruluşları, bilimsel araştırma kurumları ve hükümetler arası iş birliğinin

genişletilmesiydi. Ayrıca, söz konusu kararda Avrasya İletişim İttifakı ve Uluslararası Telekomünikasyon Enstitüsü'nün (EuraCA) kurulması fikri de ortaya atıldı.

Azerbaycan'ın katıldığı uluslararası projelerden biri de Kuzey-Güney ulaştırma koridorudur. Tarihsel olarak oluşturulmuş ulaştırma hatlarının yeniden canlandırılması, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin genişletilmesine, ticari ilişkilerin geliştirilmesine ve transit potansiyelinin artırılmasına hizmet etmektedir (Лалек, 2015:773).

Avrasya'da yer alan ülkeleri birbirine bağlayan uluslararası ulaştırma koridorlarından biri olan Kuzey-Güney koridoru stratejik öneme sahiptir. TRACECA projesine alternatif olarak değerlendirilen bu güzergahın işletilmesi, Süveyş Kanalı güzergahına göre transit yük taşımacılığının daha kısa sürede gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda, Güney Kafkasya, Orta Asya ve İran ülkeleri arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin gelişmesini teşvik etmekte ve daha geniş bölgesel iş birliği için elverişli bir ortam yaratmaktadır (Abbasov, 2018:53).

Azerbaycan, coğrafi olarak iki ana ulaştırma koridorunun kesiştiği noktada yer almaktadır. Ülkeden geçen Doğu-Batı ulaştırma koridoru - TRACECA - Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlamada önemli bir rol oynamaktadır. Bu güzergah şu anda kargo taşımacılığında önemli bir işleve sahip olup, gelecekte yolcu taşımacılığının artması beklenmektedir. Güzergah, İran ve Rusya üzerinden geçerek Güneydoğu Asya ve Orta Doğu'dan Avrupa'ya kargo taşımacılığının hızını birkaç kat artıracak.

Kuzey-Güney ulaşım koridoru, Süveyş Kanalı üzerinden yapılan Hindistan-Avrupa güzergahından üç kat daha kısadır. Koridorun faaliyete geçmesiyle birlikte yılda yaklaşık 15-20 milyon ton ürün taşınması öngörülmektedir (Притчин, 2021: 109).

Projenin başlatılması Rusya için daha büyük bir ilgi görüyor ve Rusya, bu programın uygulanmasını ulaşım stratejisinin temel hedeflerinden biri olarak görüyor. Projenin ilk aşamadaki maliyeti 600 milyon dolar. Stratejik öneminin yanı sıra, Kuzey-Güney koridorunun ülkeler arasında karşılıklı güveni güçlendirmesi ve siyasi getiri sağlaması bekleniyor. Bu nedenle Azerbaycan, projede kilit bir rol oynayacak ve uygulanmasını destekleyerek yüksek siyasi, sosyal ve ekonomik faydalar elde edecektir.

Kuzey-Güney güzergahının inşasına ilişkin karar, 12 Eylül 2000 tarihinde Hindistan, İran ve Rusya arasında St. Petersburg'da alınmış ve anlaşma 21 Mayıs 2002 tarihinde kabul edilmiştir.

Anlaşmaya göre, katılımcı ülkelerin ulaştırma bakanlarının ortak toplantısında Koordinasyon Konseyi'nin faaliyete başlamasına ilişkin bir Protokol imzalanmıştır. Kuzey-Güney Koridoru Sekreterliği Tahran'da bulunmaktadır.

Kuzey-Güney ulaşım hattı, faaliyete başladıktan sonra birçok ülkenin dikkatini çekmiş ve ilgi odağı olmuştur. İmzalanan anlaşmaya göre daha sonra Suriye, Kırgızistan, Umman, Tacikistan, Ermenistan, Belarus ve Kazakistan da programa katılmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, 21 Aralık 2001 tarihinde, bu anlaşmaya 2005 yılında katılmak üzere önerilen notayı kabul etmiş ve bunun sonucunda, 20 Eylül 2005 tarihinde onaylanan 984-II Q sayılı Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu uyarınca "Kuzey-Güney" ulaştırma güzergahı anlaşmasına katılmıştır (Гомулка, 2018:6).

"Kuzey-Güney" anlaşmasının ülkemiz açısından temel öncelikleri şunlardır:

- Uluslararası ulaştırma sektörünün transit yük ve yolcu taşımacılığının sağlanmasındaki verimliliğinin artırılması;
- Projeye katılan ülkeler arasında hava, deniz, demiryolu ve karayolu taşımacılığı hizmetlerinin dünya pazarına girmesi için uygun koşulların oluşturulması;

- Uluslararası transit taşımacılık hacminin artırılmasının desteklenmesi;
- Araç trafiğinin güvenliğinin sağlanması;
- Karşılıklı anlaşmalar temelinde belirlenen ulaştırma politikasının uygulanmasına uyulması.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanı tarafından bir süre önce imzalanan kararnameyle, "Kuzey-Güney" uluslararası ulaştırma güzergahının ülke topraklarından geçen bölümündeki faaliyetlerin operasyonel hale getirilmesi sağlanmıştır. Bu kararname, ulaştırma koridoru projesinin hayata geçirilmesi yolunda önemli bir adım olarak değerlendirilmekte ve faaliyetlerin hızlanmasını teşvik etmektedir.

Ekonomistlere göre, Azerbaycan'ın "Kuzey-Güney" projesine katılımı ve koridor üzerinden yük ve yolcu taşımacılığindeki aktif rolü, ülkemizin ekonomik çıkarları doğrultusunda aşağıdaki sonuçlara yol açmaktadır:

- Transit yükte daha fazla artış;
- Toplam yük hacminde artış ve gelirlerde artış;
- Ulaşım altyapısının iyileştirilmesi;
- Yeni iş olanaklarının yaratılması ve istihdam seviyelerinde artış;
- Toplumsal sorunların çözümü için fırsatların yaratılması.

Son zamanlarda Çin ve Hindistan'ın söz konusu programa daha fazla ilgi gösterdiği de belirtilmelidir. Özellikle, Hindistan'dan dünya pazarına yük ihraç etmek amacıyla Hindistan'ın Mumbai kentinden başlayıp İran'ın Bender Abbas limanından geçerek Rusya'nın Astrahan veya Bakü limanına kadar uzanan bir güzergâh hattının inşa edilmesi bekleniyor.

Böylece, Güneydoğu Asya ülkelerinden dünya pazarına ihraç edilen yüklerin İran'ın Bender Abbas limanından Bakü'ye Trans-Hazar güzergahı üzerinden taşınması, Azerbaycan'ın transit ülke olarak önemini artıracaktır. Öngörülere göre, gelecekte bu hat üzerinden dünya pazarına 10-15 milyon ton yük ulaştırılacak ve ülkemizin bu taşımadan elde edeceği gelir 250-300 milyon dolar olacaktır.

Güneydoğu Asya'dan Avrupa'ya koridorun Batı güzergahı üzerinden yük taşıma maliyetinin %10-15 daha ucuz olması ve aynı zamanda Kuzey-Güney koridoru üzerinden yük taşımacılığının Süveyş Kanalı'na kıyasla 800 km gibi daha kısa bir mesafede gerçekleştirilmesi planlanmaktadır.

Ülkemizin dünya standartlarında ulaşım altyapısının kullanımının artmasıyla elde edeceği ekonomik faydalar aşağıdaki faktörlerle açıklanmaktadır:

- Azerbaycan'ın dünya ülkeleri nezdindeki imajının iyileştirilmesi;
- Ülkenin ulaşım altyapısının mevcut potansiyelinin daha geniş çapta kullanılması için fırsatların yaratılması;
- Yeni istihdam yaratılması ve yatırımların çekilmesi;
- Ülkenin ulaşım altyapısının verimliliğinin artırılması;
- Ulaşım sektöründe yeni trendlerin oluşturulması.

3. AZERBAIJAN VE AB ARASINDA ENERJİ TRANSİT ALANINDA İŞBİRLİĞİNİN ULUSLARARASI HUKUKİ TEMELİ

Enerji politikaları uzun süredir ülkeyi stratejik öneme sahip bir enerji tedarikçisi haline getirmeye odaklanan AB ve Azerbaycan, enerji sektöründeki iş birliklerini teyit eden birkaç önemli anlaşma imzalamıştır.

Bunlardan ilki, 22 Nisan 1996'da Lizbon'da imzalanan Avrupa Birliği ile Azerbaycan arasında Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'dır (bundan sonra Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması olarak anılacaktır). Anlaşmanın giriş bölümünde, Azerbaycan'ın enerji sektörüne yatırım yapmanın kolaylaştırılmasının önemi vurgulanmaktadır. Bu anlaşmanın 10. maddesinde, taraflar transit geçiş serbestisi ilkesine bağlılıklarını beyan etmiş, ancak bunun enerji ürünleri için geçerli olup olmadığını açıkça belirtmemişlerdir. Ancak taraflar, GATT 1994'ün V. maddesine atıfta bulunarak, bu maddede yer alan hükümlerin karşılıklı olarak uygulandığını belirtmektedirler (Аббасов, 2019:116).

Bu maddenin enerji transit arzıyla ilgisi, 17 Haziran 1987 tarihli DTÖ Panel Kararı'nda, ABD-Süperfon davasında, Avrupa Adalet Divanı'nın SIOT - Ministero delle Finanze davasındaki kararında ve hukukçuların çalışmalarında teyit edilmiştir. Dolayısıyla, Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması hükümlerinin enerji transitini de kapsadığı söylenebilir.

Transit serbestisi verilmesinin istisnaları şunlardır: kamu güvenliğinin sağlanması; halkın sağlığının ve yaşamının korunması; tarihi eserlerin korunması; fikri, sınai veya diğer mülkiyet türlerinin korunması (Madde 16).

Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'nın 55. maddesi de enerji sektöründeki iş birliğini ele almaktadır. Taraflar, 1991 Enerji Şartı, 1994 Enerji Şartı Anlaşması ve 1994 Enerji Verimliliği ve İlgili Çevresel Hususlar Enerji Şartı Protokolü gibi belgelere dayalı olarak iş birliği geliştirmeyi kabul etmiştir.

Enerji sektöründeki iş birliği şunları kapsamalıdır: enerji geçiş kaynakları; gerekli altyapının modernizasyonu; enerji arz güvenliğinin sağlanması; yenilenebilir enerji kaynaklarında iş birliği vb. Bu belge ayrıca enerji boru hatlarının inşası, yeniden inşası ve işletilmesi hakkında bilgi alışverişini de öngörmektedir (Абдуллаев, 2021:2).

Söz konusu Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması, tarafların fesih bildiriminde bulunmaması halinde her yıl otomatik olarak yenilenmesini öngören bir hüküm içerdiğinden, süresiz bir uluslararası anlaşma olarak sınıflandırılmaktadır. Belge, tüm AB üye devletleri ve Azerbaycan tarafından onay belgelerinin sunulmasının ardından 1 Temmuz 1999 tarihinde yürürlüğe girmiş ve bugün de yürürlüktedir.

Anlaşma, 24 Haziran 1994 tarihli "AB ve Rusya Arasındaki Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması"nın metni, hazırlanması sırasında şablon olarak kullanıldığından, örnek bir anlaşma niteliğindedir.

Bir çerçeve anlaşma olması nedeniyle, yalnızca AB ve Azerbaycan arasında değil, aynı zamanda ulusal düzeyde de enerji de dahil olmak üzere çeşitli ekonomik sektörlerde iş birliği için yasal bir çerçevenin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur.

Öte yandan, bu belge formatı, tarafların enerji sektörü de dahil olmak üzere belirli iş birliği alanlarındaki anlaşmalarını yansıtan, birçok hükmünün ayrı, özel hukuki düzenlemelerde ayrıntılı olarak hazırlanmasını gerektirmektedir.

Avrupa Birliği ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin gelişmesinin temelini oluşturan anlaşma, genellikle AB'nin kıdemli ortak olarak hareket ettiği hiyerarşik bir etkileşim yapısına yol açmıştır. Bu durum, Rusya hariç, eski Sovyet ülkelerinin bağımsızlıklarının ilk yıllarında AB

ile eşit ortaklıklar geliştirme konusunda bir statüye sahip olmamaları ve Birlik'ten mali, teknik ve insani yardıma ihtiyaç duymalarından kaynaklanmaktadır (Абдуллаев, 2021:3).

Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması, Azerbaycan ile Avrupa Birliği arasında verimli ilişkilerin kurulmasını ve geliştirilmesini kolaylaştırmış, ekonomik işbirliği alanındaki birçok kısıtlamanın kaldırılmasını sağlayarak yatırımcılar için daha istikrarlı bir ortam yaratmıştır.

Ayrıca, anlaşmanın bu ilk formatta imzalanması, Avrupa Birliği ile Azerbaycan arasındaki gelecekteki ilişkilerin niteliğinin -iş birliği statüsünün stratejik ortaklık düzeyine yükseltilmesi, ortaklık anlaşmaları imzalanması veya ileri düzeyde iş birliği geliştirilmesi- belirlenmesine yardımcı olmuştur.

Avrupa Birliği ve Azerbaycan arasındaki işbirliğinin çerçevesini belirleyen bir diğer önemli belge ise 7 Kasım 2006 tarihinde Brüksel'de imzalanan "Enerji Sektöründe Stratejik Ortaklık Kurulmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası"dır. Belgede, enerji sektörünü öncelikli bir işbirliği alanı olarak kabul eden ve enerji tedarik yollarının çeşitlendirilmesine ve enerji altyapısının geliştirilmesine ve modernizasyonuna büyük önem veren taraflar, dört işbirliği alanı belirlemiştir:

Elektrik ve gaz sektörlerini yakınlaştırmak amacıyla tarafların enerji mevzuatlarının kademeli olarak uyumlu hale getirilmesine yönelik bir strateji ve programın geliştirilmesi. Azerbaycan Cumhuriyeti, bu alanda, taraflarca kararlaştırılan süre içinde mevzuatını kademeli olarak Avrupa Birliği'nde yürürlükte olan standartlara uyarlamayı kabul etmiş ve "Azerbaycan Cumhuriyeti Yakıt ve Enerji Kompleksinin Geliştirilmesine İlişkin Devlet Programı (2005-2015)" ve "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımına İlişkin Devlet Programı" uyarınca enerji sektöründe gerekli reformları uygulamaya hazır olduğunu ifade etmiştir.

Azerbaycan ve Hazar Havzası ülkelerinden AB'ye enerji arzının ve transit sistemlerinin güvenliğini ve emniyetini artırmak için önlemler alınacaktır. Taraflar, mevcut petrol ve doğalgaz boru hatlarının işletilmesini takdir etmiş ve yeni hidrokarbon ulaştırma altyapısının inşası, enerji şebekelerinin modernizasyonu ve güvenliğinin artırılması için ortak çabaların önemini vurgulamışlardır.

Azerbaycan'da, Kyoto Protokolü'nün ilgili mekanizmalarını kullanarak enerji tüketimini azaltmaya ve iklim değişikliğiyle mücadelede yönelik özel önlemler de dahil olmak üzere, yenilenebilir enerji kaynaklarına öncelik veren kapsamlı bir enerji talebi yönetimi politikasının geliştirilmesi.

Teknik iş birliği ve deneyim alışverişi. Bu alanda, AB eşleştirme programları da dikkate alınarak, enerji teknolojileri alanında iş birliğinin yoğunlaştırılması ve geliştirilmesi için ortak çabalar öngörülmüştür.

Tarafların siyasi niyetlerini ortaya koyan ve yasal yükümlülükler getirmeyen mutabakatın uygulanması, Azerbaycan enerji sektörünün gelişmesine ve Avrupa enerji piyasasına entegrasyonuna katkıda bulunabilir.

AB'nin Azerbaycan ile iş birliği, 16 ülkeyi bir araya getiren Avrupa Komşuluk Politikası çerçevesinde de gelişmektedir. Ayrıca, 14 Kasım 2006'da taraflar, mevcut iş birliği alanlarının yoğunlaştırılmasını ve AB ile Azerbaycan arasındaki etkileşim için stratejik hedeflerin belirlenmesini sağlayan bir Eylem Planı imzalamışlardır.

Öncelikli bir işbirliği alanı olan enerji konusunda taraflar, Azerbaycan enerji sektöründe yapısal reformlara yardımcı olmak, ülkeden AB'ye enerji geçiş güvenliğini artırmak için önlemler almak ve deneyim paylaşımında bulunmak amacıyla "Enerji Sektöründe Stratejik Ortaklık

Kurulmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası'nı uygulamaya koyma konusunda mutabık kalmışlardır.

İkili ilişkilerin geliştirilmesine, ülkelerin enerji sektöründeki etkileşimini düzenleyen INOGATE programı kapsamında 13 Kasım 2004 tarihinde kabul edilen Bakü Girişimi de katkıda bulunmuştur.

AB ve Azerbaycan arasındaki bir diğer işbirliği platformu ise, Avrupa ile enerji işbirliğine özel önem veren Doğu Ortaklığı programıdır. Azerbaycan, diğer katılımcılar gibi, 7 Mayıs 2009 tarihli Prag Deklarasyonu'nu imzalamış ve demokrasi, ekonomik entegrasyon, enerji ve halklar arası temaslar olmak üzere dört işbirliği alanında çeşitli faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Azerbaycan, programa katılımının en başından itibaren bunu, Birliğe daha fazla entegrasyonun temeli olarak değil, Avrupa Birliği ile ekonomik iş birliğini güçlendirme fırsatı olarak gördü.

Azerbaycan, 1996 yılında imzalanan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'nın yerine geçecek yeni bir belgenin oluşturulması için müzakerelere başlamayı önerdi. Ancak belgenin metni üzerinde anlaşmaya varılamadı ve AB ile Azerbaycan, ancak 28 Eylül 2018'de "Azerbaycan ve Avrupa Birliği Arasındaki Ortaklık Öncelikleri" başlıklı bir belgeye imza attı. Yasal olarak bağlayıcı bir belge olmayan bu belge, öncelikli iş birliği alanlarını dört gruba ayırıyor ve bunlardan biri enerji.

Belge, Azerbaycan'ın AB'nin enerji güvenliğini sağlamadaki rolüne büyük önem veriyor ve ülkenin enerji sektörüne yatırım çekme çabalarının yoğunlaştırılmasının, Güney Gaz Koridoru'nun hızla tamamlanmasının ve Avrupa'ya zamanında enerji tedarikinin sağlanmasının önemini vurguluyor. Bir çerçeve belge olarak, bu belge daha önce bahsedilen "Eylem Planı"nın yerini almış ve AB'nin Azerbaycan'a yardımı, iş birliği alanına bağlı olarak çeşitli dış politika araçları aracılığıyla sağlanmaya başlanmıştır.

18 Temmuz 2022'de taraflar, AB'ye doğal gaz arzının 2027 yılına kadar 20 milyar metreküpe çıkarılmasını öngören "AB ve Azerbaycan Arasında Enerji Alanında Stratejik Ortaklık Mutabakat Muhtırası" adlı bir başka iş birliği belgesini imzaladılar.

Birçok uzman, bu mutabakatı ve Azerbaycan ile AB arasındaki enerji ilişkilerinin geliştirilmesindeki aktif iş birliğini, Avrupa enerji pazarını çeşitlendirme ve Rusya da dahil olmak üzere bireysel tedarikçilere bağımlılığı azaltma yönünde atılmış adımlar olarak görüyor. 13 Mayıs 2019 tarihli "Rus Enerji Güvenliği Doktrini", dış ekonomik zorluklar arasında "yeni ihracatçıların ortaya çıkması da dahil olmak üzere enerji ihracatçıları arasındaki artan rekabeti" belirtmektedir.

Ancak, uzman topluluğu temsilcileri ve hükümet yetkililerinin resmi açıklamaları, Azerbaycan'ın enerji projelerinin Rusya'ya yönelik olmadığını vurgulamaktadır. Azerbaycan ve Rusya, AB'nin farklı bölgelerine gaz tedarik ettiği için, bu projeler Avrupa enerji güvenliğinin sağlanmasında ek bir araç görevi görmektedir (Мамедов, 2024: 198).

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Azerbaycan ile Avrupa Birliği arasında imzalanan anlaşmaların, bir yandan enerji, ulaştırma altyapısı ve enerji geçişi de dahil olmak üzere çeşitli alanlarda deklaratif iş birliğinden pratik ve derin bir iş birliğine geçişi sağladığı belirtilmelidir. Diğer yandan, AB'nin Azerbaycan ile hiyerarşik bir ilişki kurma arzusunu ortaya koyarak, ikili iş birliğinde kıdemli ortak rolünü pekiştirmiştir.

Bu anlaşmaların, katı yasal yükümlülükleri ortadan kaldıran ve yalnızca iş birliğinin genel hatlarını tanımlayan çerçeve niteliği, ikili ilişkilerin değişen siyasi ve ekonomik koşullara esnek

bir şekilde uyarlanmasına olanak sağlamıştır. Ancak aynı zamanda enerji, ulařtırma, yatırım ve diđer öncelikli alanlardaki hükümleri belirlemek için ek özel belgeler geliştirme ihtiyacını da doğurmuştur. Taraflar, daha ayrıntılı etkileşim mekanizmaları oluşturmayı ve eşit bir ortaklık kurmayı amaçlayan Kapsamlı Stratejik Ortaklık Anlaşması'nı hazırlamak için uzun yıllardır birlikte çalışmaktadır.

Bu anlaşmanın imzalanmasının önündeki en büyük engel, AB'nin Azerbaycan'a resmi stratejik ortak statüsü verme konusundaki isteksizliğidir. Oysa AB, birçok ülkeyle benzer anlaşmalar imzalamış ve Azerbaycan, AB'ye enerji tedarikinde güvenilir ve öngörülebilir bir ortak olduğunu kanıtlamıştır. Bu, çıkarlar dengesini yansıtmaktadır: AB, reformlar, demokratik kurumlar ve insan haklarına saygı gibi öncelikli iş birliği alanlarındaki kontrolünü güçlendirmeye çalışırken, Azerbaycan enerji ve ulařtırma projeleri, transit güzergahlarının modernizasyonu ve küresel tedarik zincirlerine entegrasyon gibi ekonomik ve altyapı ortaklığının pratik yönlerine odaklanmaktadır.

Uzun vadeli stratejik bir bakış açısıyla, gelecekte aşağıdakileri sağlayacak bir anlaşma imzalanması tavsiye edilir:

Enerji geçiři ve ulařtırma altyapısı da dahil olmak üzere öncelikli ekonomik iş birliği alanlarında ikili ilişkiler geliřtirmek;

Her iki tarafın çıkarlarının eşit şekilde dikkate alınmasını sağlayarak karşılıklı yarar sağlayan bir ortaklığın temellerini atmak;

Azerbaycan'ın Avrupa'ya istikrarlı ve güvenilir bir enerji tedarikçisi olarak rolünü güçlendirmek ve aynı zamanda AB'nin enerji güvenliğine katkıda bulunmak;

Enerji ve ulařtırma sektörlerinde yatırımların daha yakın koordinasyonu, altyapı modernizasyonu ve yenilikçi teknolojilerin uygulanması için mekanizmalar oluşturmak;

Deneyim paylaşımı, ortak araştırma ve sürdürülebilir kalkınma projeleri de dahil olmak üzere uluslararası programlar aracılığıyla iş birliğini genişletmek.

KAYNAKÇA

1. Abbasov Z.F. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığı // UNEC, Bakı, 2018. 76 s.
2. Аббасов З.Ф. Международно-правовое сотрудничество Азербайджанской Республики с Европейским союзом // Право. Общество. Государство. СПб., 2019. С. 115–118.
3. Абдуллаев Н.Н. Правовая основа сотрудничества между Азербайджанской Республикой и ЕС в энергетической сфере // Международное право. 2021. № 3. С. 1-14.
4. Гомулка К. Экономические контакты Азербайджана и Европейского Союза // Историческая и социально-образовательная мысль. 2018. Т. 10, № 6-2. С. 53–61.
5. Гусейнов Ф. Азербайджан в геополитической стратегии Европейского Союза // Кавказ и глобализация. 2010. Т. 4, № 3-4. С. 40–52.
6. Калиниченко П.А., Трубачева К.И. Европейский Союз на постсоветском пространстве: право, интеграция, геополитика. М., 2012. 208 с.
7. Лалек М. Роль Южного газового коридора в обеспечении энергетической безопасности Европы // Политика и общество. 2015. № 6 (126). С. 772–778.
8. Мамедов Л.Р. Международно-правовая основа сотрудничества Азербайджана и ЕС в сфере транзита энергоносителей // Теория и практика общественного развития. 2024. № 4. С. 197–203.
9. Потемкина О.Ю., Кавешникова Н.Ю., Кондратьева Н.Б. Европейский союз в XXI веке: время испытаний. М., 2012. 656 с.
10. Притчин С.А. Энергетический сектор как ключевой фактор регионального лидерства Азербайджана // Постсоветские исследования. 2021. Т. 4, № 2. С. 109–117.
11. Шабельникова О.В. Проблема обеспечения энергетической безопасности во взаимоотношениях Европейского союза и Азербайджана // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. 2014а. № 2. С. 130–138.

THE CURRENT STATUS OF THE SHADOW ECONOMY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

AZERBAIJAN CUMHURİYETİ'NDE GÖLGE EKONOMİNİN MEVCUT DURUMU

Nurane ESEDULLAYEVA

Özet

Gölge ekonomi, suç veya yasadışı ekonomik faaliyetlerden kaynaklanan ekonominin bir parçasıdır. Bu tür faaliyetlerin kapsamı, ülkenin ekonomik kalkınma düzeyine bağlıdır. Özünde, gölge ekonomi, toplumun kontrolü dışında olan ve ekonomik malların üretimi, dağıtımı, değişimi ve tüketimi ile girişimcilik becerisinin devlet yetkililerinden gizlenebildiği üreme sektörü başta olmak üzere tüm sosyoekonomik ilişkiler sistemini kapsayan oldukça karmaşık bir sosyoekonomik olgudur. Bu nedenle, bu olguyu incelemek ve gölge ekonomiyle mücadele yöntemlerini geliştirmek çok önemli ve gereklidir.

Makalede Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kayıt dışı ekonominin mevcut durumu, boyutu, nedenleri ve ülkenin sosyo-ekonomik kalkınması açısından sonuçları incelenmektedir. Gölge süreçlerinin istihdam, vergi gelirleri ve yatırım ortamı üzerindeki etkisine özellikle dikkat çekilmektedir. Kurumsal ortamdaki eksiklikler, vergi idaresi, devlet kurumlarına duyulan güven düzeyi ve kültürel ve ekonomik özellikler de dahil olmak üzere, kayıt dışı sektörün gelişimine katkıda bulunan temel faktörler analiz edilmektedir. Son yıllarda Azerbaycan'ın, kamu hizmetlerinin dijitalleştirilmesi, nakitsiz ödemelerin geliştirilmesi ve vergi ve çalışma ilişkileri üzerindeki kontrolün güçlendirilmesi gibi kapsamlı önlemler uyguladığı belirtilmektedir. Makale, gölge sektörün boyutunu küçültecek ve ulusal ekonominin sürdürülebilir kalkınmasını güçlendirecek sürekli yapısal reformlara, devlet düzenleme sisteminin iyileştirilmesine ve ekonomik şeffaflığın artırılmasına duyulan ihtiyacı vurgulayarak son bulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Gölge ekonomi, Azerbaycan, vergi, ekonomik kalkınma, devlet.

Abstract

The shadow economy is a part of the economy resulting from criminal or illegal economic activities. The extent of such activities depends on the country's level of economic development. Essentially, the shadow economy is a highly complex socioeconomic phenomenon encompassing the entire system of socioeconomic relations, particularly the reproductive sector, which is beyond the control of society and where entrepreneurial skills can be concealed from state authorities. Therefore, it is crucial and necessary to examine this phenomenon and develop methods to combat the shadow economy.

This article examines the current status, extent, causes, and consequences of the informal economy in the Republic of Azerbaijan for the country's socioeconomic development. Particular attention is paid to the impact of shadow processes on employment, tax revenues, and the investment climate. Key factors contributing to the development of the informal sector are analyzed, including deficiencies in the institutional environment, tax administration, the level of trust in government institutions, and cultural and economic characteristics. It is noted that Azerbaijan has implemented comprehensive measures in recent years, including the

digitalization of public services, the development of cashless payments, and the strengthening of control over tax and labor relations. The article concludes by emphasizing the need for continued structural reforms, improved state regulatory systems, and increased economic transparency to reduce the size of the shadow sector and strengthen the sustainable development of the national economy.

Keywords: Shadow economy, Azerbaijan, tax, economic development, state.

1. GİRİŞ

Gölge ekonomi, modern sosyoekonomik sistemdeki en kalıcı ve ölçülmesi en zor olgulardan biridir. Gizli istihdam ve vergi kaçakçılığından yasadışı ticaret ve yolsuzluk uygulamalarına kadar çok çeşitli yasadışı ve gayri resmi ekonomik süreçleri kapsar. Azerbaycan Cumhuriyeti de dahil olmak üzere gelişmekte olan ülkeler için, gölge ekonomi sorunu özellikle acildir, çünkü ölçeği kamu yönetiminin etkinliğini, bütçe gelirlerini ve sosyal adaleti doğrudan etkiler.

Azerbaycan, son yıllarda petrol ve gaz gelirleri, üretimi çeşitlendirmeye yönelik önlemler ve kamu yönetiminin kademeli olarak dijitalleşmesiyle desteklenen aktif bir ekonomik dönüşüm yaşamıştır. Ancak, olumlu gelişmelere rağmen, gölge ekonomi sürdürülebilir kalkınmayı engelleyen önemli bir faktör olmaya devam etmektedir. Yaygınlaşmasının arkasında vergi sistemindeki eksiklikler, yolsuzluk seviyeleri, küçük ve orta ölçekli işletmelerin yetersiz denetimi ve nüfusun düşük finansal okuryazarlığı gibi faktörler yatmaktadır.

Azerbaycan'da gölge ekonominin mevcut durumunu incelemek önemli teorik ve pratik çıkarımlara sahiptir. İlk olarak, gizli ekonomik faaliyetin gerçek ölçeğini ve yapısını belirlememizi sağlar. İkinci olarak, onu azaltmak ve ekonomik süreçleri yasalılaştırmak için daha etkili önlemlerin geliştirilmesini kolaylaştırır.

Bu makalenin amacı, Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki gölge ekonominin mevcut durumunu analiz etmek, temel biçimlerini ve nedenlerini belirlemek ve devletin ölçeğini azaltmak için aldığı önlemleri incelemektir.

2. GÖLGE EKONOMİNİN İNCELENMESİNİN TEORİK VE METODOLOJİK TEMELLERİ

Ekonomi teorisi, gölge ekonominin genel ekonomik sistemdeki rolüne dair tutarlı bir anlayıştan hâlâ yoksundur. Bir yandan, düzenlenmemiş olması ve vergilerinin ödenmemesi nedeniyle gölge ekonomi devlet için bir sorun teşkil etmektedir. Diğer yandan ise, vergiler tam olarak ödendiğinde iflas edecek olan işletmeleri (ve dolayısıyla işleri ve sosyal hakları) korumanın bir aracı olarak sıklıkla hizmet etmektedir. Bu durum, gölge ekonominin özünü, mevcut ortaya çıkış mekanizmalarını, gelişimini, değerlendirilmesini ve düzenlenmesini daha derinlemesine anlama ihtiyacını vurgulamaktadır. Bu nedenle, ekonominin resmi ve gölge sektörleri arasındaki temel ilişkiyi anlamak için, modern piyasa bağlamında gölge ekonomi olgusunun, yeniden üretim sürecindeki rolünün ve işleyiş mekanizmalarının temel bir incelemesi gereklidir. Bu, devletin ekonomik faaliyet düzenlemesinin etkinliğini artıracaktır. Ayrıca, gölge ekonominin ve türlerinin yeterli bir tanımı, sağlam bir araştırma metodolojisi geliştirmek için çok önemlidir (Byrov, 2020: 32).

Gölge ekonomiyi inceleyen çoğu yazar, onu tanımlamada zorlukla karşılaşır. Gölge ekonominin her yorumu, bir veya birden fazla bileşeni vurgular. Örneğin, F. Smith (Smith, 1994), gölge ekonomiyi "resmi GSYİH tahminlerinde tespit edilemeyen, yasal veya yasa dışı mal ve

hizmetlerin piyasa üretimi" olarak tanımlamıştır. Bu tanım, gölge ekonominin GSYİH'deki yansımaları vurgular (Худайназаров, 2019:213).

Modern bir ekonomi sözlüğü (Rayzberg, Lozovsky, Starodubtseva, 1997), gölge ekonomiyi "reklamları yapılmayan, katılımcıları tarafından gizlenen, devlet ve toplum tarafından kontrol edilmeyen ve resmi hükümet istatistikleri tarafından kaydedilmeyen bir dizi ekonomik süreç" olarak tanımlar. Bunlar, mal ve hizmetlerin üretimi, dağıtımı, değişimi ve tüketimi süreçleridir; bireylerin ve grupların payının olduğu ekonomik ilişkilerdir. Önceki tanımın aksine, bu tanım daha geniş bir yelpazedeki ekonomik aktörlerin faaliyetlerini kapsar, ancak bunların GSYİH'ye yansımaları için bir gereklilik getirmez. Akademik çevrelerde en yaygın kullanılan tanım J. Thomas'ın (Thomas, 1999) tanımıdır: "...gölge ekonomi, devlet düzenlemelerinden, vergilendirmeden ve kontrolünden kaçan ekonomik faaliyet ve bundan elde edilen gelirdir."

Örneğin Modern Ekonomi Sözlüğü'nde (Rayzberg, Lozovsky, Starodubtseva, 1997) alıntılanığı gibi, gölge ekonomi genellikle üç sektöre ayrılır:

- suç oluşturan, yasaklanmış, yasadışı;
- gizli, vergi kaçırmak veya ekonomik aktörlerin faaliyetlerini ve gelirlerini kamuoyuyla paylaşmak istememeleri nedeniyle gizlenmiş;
- gayri resmi, bireysel, kişisel veya ailevi niteliği veya ölçüm araçlarının bulunmaması nedeniyle muhasebeye tabi olmayan.

Ancak, bu sektörel tanımlar, gölge ekonominin sektörlere net bir şekilde ayrılmasına veya sınırlarının belirlenmesine izin vermez.

G. Sennholz (Sennholz, 1984), gölge ekonomiyi yalnızca iki sektöre ayırmıştır: gizli (yeraltı) ve suç. Yeraltı ekonomisi ile suç faaliyetleri arasında ayırım yaparak, devletin bunları tek bir varlık olarak görmesine rağmen (her iki grubun temsilcileri de bilinçli olarak yasaları ve düzenlemeleri ihlal eder ve siyasi otoriteyi görmezden gelir), toplumdaki rollerinin kökten farklı olduğunu vurgular. Ona göre, suç ekonomisi rüşvet, dolandırıcılık, haraççılık ve topluma kasıtlı zarar verme eylemlerinde bulunan suçlular tarafından desteklenmektedir. Gizli ekonomi ise, nüfusun devletten yalnızca gizlenen faaliyetlerini içerir. Bu durum genellikle, lisans veya izin olmadan hizmet sunan işverenler ve çalışanlar için geçerlidir (Мельков, 2016: 178).

Gölge ekonominin popüler bir yapılandırması F. Schneider ve D. Enste tarafından önerilmiştir (Schneider, Enste, 2002). Bunu, para kullanılarak ve para kullanılmadan yürütülen ekonomik faaliyetler olarak ikiye ayırırlar (Tablo 1). Yazarlar, gölge ekonomideki ilgisiz vergi yükümlülüklerini yasal olarak azaltma yöntemlerini de dahil etseler de, bu yapılandırma oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Худайназаров, 2019:214).

Yukarıdaki tanımlar hala birçok soruyu cevapsız bıraktığından, Tablo 1 gölge ekonomiyi tanımlamak için makul bir fikir birliği sunmaktadır. Tablo 1, gölge ekonominin geniş tanımının, yasal mal ve hizmet üretiminden elde edilen beyan edilmemiş geliri (hem parasal hem de takas işlemleri) içerdiğini ve dolayısıyla vergi makamlarına bildirildiğinde normalde vergilendirilecek her türlü ekonomik faaliyeti kapsadığını göstermektedir.

Tablo 1. Gölge ekonomik faaliyetin sınıflandırılması

Faaliyet Türü Nakit İşlemler Nakit Dışı İşlemler

Yasadışı faaliyet (suç ekonomisi) - Çalınmış malların ticareti

- Uyuşturucu ticareti ve üretimi

- Fuhuş

- Kumar

- Kaçakçılık
- Dolandırıcılık - Uyuşturucu, çalınmış veya kaçak mallarla takas işlemleri
- Kendi kullanımına yönelik uyuşturucu üretimi veya yetiştirilmesi
- Kendi ihtiyaçları için hırsızlık
- Yasal faaliyet (gizli ekonomi) - Kayıt dışı serbest meslek gelirleri
- Yasal mal ve hizmetlerden elde edilen, kayıtlara geçmeyen maaş ve gelirler - Resmî istatistiklere yansıtılmayan yasal mal ve hizmetlerle takas işlemleri

Gölge ekonomi, yasadışı (suç ekonomisi) ve yasal (gizli ekonomi) faaliyetler olarak ikiye ayrılır. Ayrıca nakit işlemler ve nakit dışı (takas) işlemler olarak da sınıflandırılabilir.

Bu nedenle, F. Schneider (Feld, Schneider, 2010) ve meslektaşları, sakinlerin gölge ekonomiye katılımının aşağıdaki nedenlerini belirlemiştir:

- Gelir vergisi, katma değer vergisi veya diğer vergilerden kaçınma;
- Sosyal güvenlik primlerinden kaçınma;
- Asgari ücret, azami çalışma saatleri ve güvenlik standartları gibi belirli yasal işgücü piyasası standartlarına uymaktan kaçınma;
- İstatistiksel anketleri veya diğer idari formları doldurmak gibi belirli idari prosedürlerden kaçınma.

Başka bir deyişle, gölge ekonomi, yukarıda belirtilen nedenlerle kamu yetkililerinden kasıtlı olarak gizlenen mal ve hizmetlerin yasal üretimini kapsar. Bu çalışmanın amaçları doğrultusunda, gölge ekonomi "kamu yetkililerinden kasıtlı olarak gizlenen yasal mal ve hizmetler için piyasa üretimi ve ödemesi" olarak tanımlanmaktadır (Слепов, 2017:56).

2.1. Gölge ekonominin temel faktörleri

Gölge ekonomi faktörlerine ilişkin bir çalışma örneği, F. Schneider'in (2012) çalışmasıdır. Schneider, 1999-2007 yılları arasında 162 ülkeye ait yıllık verilerin panel analizini kullanarak gölge ekonomide ele alınan her bir faktörün ağırlığını değerlendirmiştir. Sonuçlarına göre, vergiler ve sosyal güvenlik ödemeleri en büyük öneme sahip olup, gölge ekonominin toplam varyansının yaklaşık %50'sini oluşturmaktadır; kamu sektörü hizmetleri ve kamu kurumlarının kalitesi, gölge ekonominin varyansının %20'sini oluşturmaktadır; transferler ve işgücü piyasası düzenlemeleri, gölge ekonominin varyansının ortalama %8'ini oluşturmaktadır.

Azerbaycan da dahil olmak üzere çeşitli ülkelerde gölge ekonominin ortaya çıkışı, gayri resmi ekonomik faaliyet düzeyini etkileyen hem evrensel hem de özel faktörlerden kaynaklanmaktadır. Temel faktörler şunlardır:

- Vergi ve sosyal katkı oranları - yüksek vergi oranları ve zorunlu sosyal katkılar, girişimcileri ve bireyleri vergi kaçırma planlarına katılmaya teşvik ederek gelirlerinin bir kısmını gri bölgeye kaydırır.
- Devlet kurumlarının kalitesi - zayıf veya şeffaf olmayan kurumlar ve devlet kurumlarının düşük verimliliği, yasa ve yönetmelikleri atlatmak ve halkın devlete olan güvenini azaltmak için fırsatlar yaratır.
- Devlet aygıtında yolsuzluk - yüksek düzeyde yolsuzluk, denetimin etkinliğini azaltır, yasadışı iş uygulamalarını mümkün kılar ve vergi ve ücret kaçakçılığını kolaylaştırır.

- Devlet düzenlemelerinin yoğunluğu - aşırı düzenlemeler, bürokratik engeller ve karmaşık işletme kayıt prosedürleri, işlem maliyetlerini artırır ve girişimcileri resmi sistemin dışında faaliyet göstermeye teşvik eder.
- Gölge ekonomik faaliyet üzerindeki kontrolün yoğunluğu - yaptırımların, para cezalarının ve yaptırımların varlığı, piyasa katılımcılarının davranışlarını etkiler; Yetersiz denetim, gölge ekonominin genişlemesine katkıda bulunur.
- Sosyoekonomik gelişmişlik düzeyi (düşük gelirler, yüksek işsizlik ve yasal iş fırsatlarının sınırlı olması) kayıt dışı istihdamı teşvik eder.
- Serbest meslek oranı (özellikle küçük ve mikro işletmelerde) serbest meslek sahiplerinin önemli bir kısmı genellikle resmi kayıt olmadan faaliyet gösterir ve bu da gölge ekonominin istikrarlı kesimlerini oluşturur.
- Vergi ahlakı (vergi ödeme ve sosyal sorumluluk konusundaki tutumları, vatandaşların yasalara uyma isteklerini etkiler; düşük vergi ahlakı ise kayıt dışı işlem olasılığını artırır.

Bu faktörler etkileşime girerek, gölge ekonominin geliştiği karmaşık bir ortam yaratır. Bu faktörleri anlamak, vergi idaresini iyileştirmek, devlet kurumlarının şeffaflığını artırmak ve yasal ekonomik faaliyetleri teşvik etmek de dahil olmak üzere, gölge ekonomiyi azaltmak için etkili önlemler geliştirmek açısından önemlidir.

2. AZERBAJCAN'IN GÖLGE EKONOMİSİ

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, diğer birçok ülkede olduğu gibi, gölge ekonomi önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Yüksek vergi yükleri, karmaşık işletme kayıt prosedürlerine uyma zorunluluğu ve resmi iş yapmanın yüksek maliyeti, girişimcileri ve bireyleri resmi istatistiklere yansımayan ve vergiye tabi olmayan ekonomik faaliyetlerde bulunmaya teşvik etmektedir.

Benzer süreçler diğer eski Sovyet ülkelerinin de karakteristik özelliğidir. Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan'da da kayıt dışı işletmelerin büyümesi, yüksek yolsuzluk seviyeleri, zayıf demokratik kurumlar ve ekonomik sistemdeki düşük şeffaflıktan kaynaklanmaktadır. Bu, gölge ekonominin ulusal GSYİH'deki payının yalnızca küçük ve mikro işletmeler tarafından değil, aynı zamanda daha büyük ekonomik yapılar içindeki kayıt dışı işlemler yoluyla da oluştuğu anlamına gelir (Gezalov, 2024: 56).

Uygulamada, Azerbaycan'daki girişimciler vergi yükümlülüklerini optimize etmeye çalışmakta ve birçok birey ve küçük işletme, giderlerini en aza indirmek ve faaliyetlerini basitleştirmek için gölge ekonomiyi kullanmaktadır. Bu olgunun yalnızca olumsuz olmadığını vurgulamak önemlidir: gölge sektör genellikle bir tür "tampon" görevi görerek, az gelişmiş kurumlar ortamında ekonomik sistemin işleyişini sağlar.

Gölge ekonomi, çeşitli yönleri kapsayan karmaşık ve çok yönlü bir olgudur: gizli istihdam, kayıt altına alınmayan gelir, resmi düzenlemelerin dışında gerçekleştirilen işlemler ve devlet denetimi dışında kalan ekonomik faaliyetler üzerindeki kontrol unsurları (Ахмедуев, 2014).

Vergi kaçakçılığı, gölge ekonominin temel bir unsurudur. Vergi yükümlülüklerini azaltmayı amaçlayan eylemleri kapsar. Bu eylemler, hem bireylerin hem de tüzel kişilerin gelirlerini gizlemek veya vergi matrahını azaltmak için yapay planlar oluşturmak gibi kasıtlı eylemleri hem de yasal ancak şeffaf olmayan optimizasyon yöntemlerinin kullanımını içerir.

Azerbaycan'da vergi kaçakçılığının payı 2023 itibarıyla önemli olmaya devam etmektedir. Gölge ekonomi, devlet gelirinin istikrarlı bir bölümünü oluşturmakla birlikte, bunu azaltmayı amaçlayan bir dizi önlem de mevcuttur. Örneğin, vergi mevzuatı, hane halklarının ve işletmelerin gelirlerini kira gelirleri aracılığıyla kaydetmelerini ve belirlenen oranlara göre vergi

ödemelerini gerektirir. Bu, doğru gelir kayıtlarının tutulmasını, resmi belgelerin sağlanmasını ve vergi makamlarıyla düzenli olarak iletişim kurulmasını gerektirir.

Ancak uygulamada, vergi yüklerini azaltmak isteyen birçok hane halkı ve tüzel kişi, gelirlerin kısmen gizlenmesi, raporların sunulmasında gecikmeler veya vergileri optimize etmek için araçların kullanılması gibi çeşitli yöntemler kullanmaya devam etmektedir. Bu tür eylemler, kısmi gelirlerin resmi kayıtlardan çıkarılmasına olanak tanıyarak devlet bütçe planlaması için ek zorluklar yaratmaktadır.

Vergiler zamanında ödenmezse, mükellef otomatik olarak devlete borçlu hale gelir. Bu gibi durumlarda, tüm vatandaşlar, gizli işlemlerden elde edilen kârlar da dahil olmak üzere gelir vergisi ödemekle yükümlüdür. Azerbaycan Cumhuriyeti Vergi Kanunu'na göre, her mükellef otomatik olarak vergi dairesine kaydedilir ve gelirinin %14'ü oranında vergi ödemek zorundadır. Bu düzenlemeler, vergi ihlallerinin izlenmesi ve hesap verebilirliği için yasal olarak güvence altına alınmış mekanizmalar oluşturmakla birlikte, bunların etkinliği doğrudan devlet kurumlarının idari kapasitesine ve yasalara uyum derecesine bağlıdır. Aslında, ekonometrik çalışmalar ve uluslararası kuruluşların raporlarıyla da doğrulandığı üzere, vergi matrahının önemli bir kısmı hâlâ resmi kayıt dışında oluşmaktadır.

Kısmi gelir gizleme sistemlerini çoğunlukla kullanan küçük ve orta ölçekli işletmelere özellikle dikkat edilmelidir, çünkü faaliyetlerini resmileştirmek onlar için yüksek işlem maliyetleri gerektirir. Bu, çift taraflı kayıt tutma, gayri resmi ödeme kanallarının kullanımı veya devlet sistemine kaydedilmeyen sözleşmeleri içerebilir.

Sahte ürünler, yasaklı malların yasadışı satışı ve dağıtımı, korsan ürünler ve telif hakkıyla korunan materyallerin yasadışı çoğaltılması gibi yasadışı işlemler, gölge ekonomide önemli bir rol oynamaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, bu tür ihlalleri tespit etmek ve önlemek için yıllık baskınlar düzenlemektedir. Örneğin, Aralık 2023'te kolluk kuvvetleri, diğer düzenleyici kurumlarla birlikte Bakü'nün Garadağ bölgesinde Sadarak Operasyonu'nu gerçekleştirmiş ve bu operasyonda 60.000'den fazla korsan mal ele geçirilmiştir.

Ele geçirilen mallar arasında havai fişek, maytap, parti şekeri ve piyasaya kaçak olarak sokulan diğer ürünler yer almaktadır. Bu eylemler, yasadışı mal dolaşımının önemli bir yer tutmaya devam ettiğini ve devlet kurumları tarafından sürekli olarak izlenmesi gerektiğini göstermektedir.

Korsan mal dağıtımının idari sorumluluğa tabi olduğunu belirtmek önemlidir. Yasaya göre, bu tür işlemlere karışan kişiler sorumlu tutulabilir ve devlete zararlarını tazmin etmekle yükümlü tutulabilirler. Bakanlık, korsan malların tespit edilmesi ve dolaşımının önlenmesi amacıyla baskın denetimleri, perakende satış noktalarının izlenmesi ve kolluk kuvvetleriyle iş birliği gibi uzmanlaşmış, kapsamlı kontrol sistemleri kullanıyor.

Gölge ekonomi, kara para aklamada önemli bir rol oynar. Yasadışı yollarla elde edilen fonlar, meşru ekonomik süreçlere dahil edilerek onlara meşruiyet görünümü kazandırır. Bu süreç, gizli finansal akışları teşvik ederek ve ekonomik faaliyetin gerçek resmini çarpıtarak ulusal ekonomi için ciddi riskler yaratır.

Çarpıcı bir örnek, uluslararası McDonald's zincirinin Azerbaycan'daki faaliyetleridir. Javad Marandi'ye göre, şirketin yerel ekonomiye yaptığı yatırımlar yaklaşık 230 milyon dolardır. Ancak, yasadışı finansal düzenekleri tespit etme uygulaması, düzenli baskınlara ve denetimlere yol açmaktadır. Örneğin, 2017 yılında "Azerbaycan Çamaşırhanesi" olarak adlandırılan bir ağ aracılığıyla büyük ölçekli kara para aklama vakaları ortaya çıkarılmıştır. Bu planın bir parçası olarak, Azerbaycanlı "milyonerler" yaklaşık 3 milyon dolar nakit parayı ülke dışına çıkarmış ve bu da önemli bir gayriresmî sermaye akışının göstergesi olmuştur.

Bu para daha sonra ekonomide kullanılmış ve işletmelerin ve hanelerin gerçek ihtiyaçlarına yönlendirilerek meşru faaliyet yanılması yaratılmıştır. Ulusal Yolsuzlukla Mücadele Ajansı (NCA) tarafından yürütülen bir soruşturma sırasında, girişimcilerden biri Azerbaycan'dan sınır dışı edildi ve bu plan geniş yankı buldu (Gezalov, 2024: 57).

Yurt dışına aktarılan gelirlerin, Baktelecom ve devlet şirketi Aztelecom da dahil olmak üzere bankalar ve finans kuruluşları aracılığıyla kontrol edildiği ortaya çıktı. Devlet denetimine rağmen, finansal akışlar her zaman düzgün bir şekilde takip edilemedi ve bu durum, bankacılık ve telekomünikasyon sektörlerinde daha güçlü düzenleme ve şeffaflığa olan ihtiyacı vurguladı.

Kayıt dışı ekonomide, resmi kayıt olmadan ve sosyal ve çalışma mevzuatına aykırı olarak işlerin yürütüldüğü bir yeraltı işgücü piyasası aktif olarak gelişmektedir. Bu piyasa, ekonomik sömürü fırsatları yaratmakta ve kayıt dışı istihdam kanallarının gelişmesini teşvik etmektedir.

Örneğin, Azerbaycan Devlet Çalışma Müfettişliği tarafından 4 Temmuz 2023'te Bakü'nün Garadağ bölgesindeki iki taş ocağına düzenlenen bir baskın sırasında, iş kanunlarının ciddi şekilde ihlal edildiği ortaya çıkarılmıştır. Baskına İçişleri Bakanlığı ve Ekonomik Kalkınma Bakanlığı çalışanları katılmıştır.

Çalışma ve Nüfusun Sosyal Korunması Bakanlığı basın servisine göre, istihdam ilişkileri resmi olarak resmileştirilmemiş olan "Konul 10" ve "Sebuhi Assosiasiyasi" LLC adlı küçük işletmeye ait taş ocaklarında yaklaşık 30 kişi istihdam edilmektedir. Ayrıca, kaçak işgücü kullanımının işverenlerin ücretlerden, sosyal güvenlik primlerinden ve zorunlu vergilerden tasarruf etmelerine olanak sağladığı, ancak işçi sömürüsü ve haklarının ihlali riskleri yarattığı da tespit edilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Çalışma Kanunu'nun 229. maddesi uyarınca, ihlaller giderilene kadar taş kırma tesislerinin faaliyetleri durdurulmuş ve işverenler idari sorumluluğa tabi tutulmuştur. Bu durum, yeraltı işgücü piyasasının sadece kanuna aykırı olmakla kalmayıp, aynı zamanda gölge ekonomide sürdürülebilir işçi sömürüsü kalıpları yarattığını da açıkça ortaya koymaktadır.

2000-2023 yılları arasında 131 ülkedeki gölge ekonominin boyutunu değerlendiren 2025 Küresel Gölge Ekonomi Raporu yayınlamıştır.

Ernst & Young raporu, gölge ekonomideki düşüşün hem hükümetin vergi idaresini dijitalleştirme ve işletme kayıt prosedürlerini basitleştirme çabalarından hem de yasadışı faaliyetleri kontrol altına almaya yönelik mekanizmaların uygulanmasından kaynaklandığını vurguluyor. Uzmanlar ayrıca, özellikle küçük ve mikro işletmelerde, tarımda ve tüketici hizmetlerinde, kayıt dışı faaliyetlerin belirli bir kısmının istikrarlı kaldığını ve bu sektörlerde kayıt dışılığın yüksek işlem ve bürokratik maliyetlerle ilişkili olduğunu belirtiyor (<https://haqqin.az/news/350346>).

Araştırmaya göre, Azerbaycan ekonomisinde gölge sektörün büyüklüğü gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 17,7'si olarak tahmin ediliyor. Bu oran istikrarlı bir düşüş eğilimi gösteriyor. 2013 yılında aynı rakam yüzde 21,7 idi.

Çalışmanın ilk aşamasında, Ernst & Young ekonomistleri küresel gölge ekonomisinin toplam küresel GSYİH'nin yaklaşık %11,8'ini oluşturduğunu varsaymıştı. Ancak, nihai model kalibrasyonu ve ulusal verilere dayalı ağırlıklı ortalamaların hesaplanması sonrasında, nihai rakam önemli ölçüde daha yüksek çıktı: küresel GSYİH'nin %19,3'ü.

Bu durum, gölge ekonominin veya akademik literatürde yaygın olarak adlandırıldığı şekliyle "kayıt dışı işlemler sektörünün" yalnızca zayıf kurumsal çerçevelere sahip düşük gelirli gelişmekte olan ülkelerin değil, aynı zamanda birçok gelişmiş ekonominin de karakteristik bir özelliği olduğunu göstermektedir. Böyle bir sektör, tanımı gereği resmi istatistiklere

yansımadığından, tüm hesaplamalar para devir hızı, istihdam-çıkıtı uyumsuzlukları, gece uydu görüntüleri ve davranışsal ve kurumsal göstergeler gibi dolaylı yöntemlere dayanmaktadır.

Çalışma, gölge ekonominin olası belirleyicilerini geniş bir yelpazede kapsayan kapsamlı bir veritabanı oluşturmuştur. Analiz, bölgesel özellikler dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir: dünya 14 makro bölgeye ayrılmıştır. En düşük kayıt dışı sektör payı, Kuzey Amerika, Batı, Kuzey ve Güney Avrupa ile Orta Doğu'daki bazı ülkelerde (%5,0 ila %8,2) kaydedildi. En yüksek oran ise, kayıt dışı sektörün payının %24,1 ila %41,6 arasında değiştiği Afrika ve Güney Asya ülkelerinde görüldü.

2000 yılından bu yana, küresel olarak bildirilmeyen ekonomik işlemlerin payı, toplam GSYİH'nin ortalama %6,7'si oranında azaldı. Bu düşüşe katkıda bulunan başlıca faktörler, devlet ve finansal hizmetlerin dijitalleşmesi, daha güçlü vergi kontrolleri, iyileşen iş ortamı ve devlet kurumlarına duyulan güvenin artmasıydı (<https://haqqin.az/news/350346>).

İşletmelerin ve bireylerin gölge ekonomiye girme nedenleri çeşitlilik gösterse de çoğu durumda yetersiz devlet düzenlemeleri, yüksek yolsuzluk oranları, gayri resmi iş uygulamaları, yasal yatırımlara yönelik engeller ve mevzuatın seçici bir şekilde uygulanması gibi unsurların bir araya gelmesiyle ortaya çıkmaktadır.

Gölge ekonomiye bu kitlesel göç, aile ve aşiret vakıflarından hizmetler için gayri resmi ödemelere kadar kalıcı ekonomik ve kültürel uygulamalarla da desteklenmektedir.

Gölge ekonominin GSYİH'nin %20'sini oluşturduğu Çin ile karşılaştırıldığında, genel seviye olumlu dinamiklerle ılımlı olarak değerlendirilebilir. Azerbaycan'da, daha önce de belirtildiği gibi, mevcut rakam GSYİH'nin %17,7'si; İran'da %22,5 (2013'te %24,4); Kazakistan'da %11 (2013'te %14); Rusya'da %13,1 (2015'te %21,5) ve Türkmenistan'da %19,7'dir (2015'te %20). Dolayısıyla, dijital idari araçların genişletilmesinden vergi rejimlerinin basitleştirilmesine ve yatırım ortamının iyileştirilmesine kadar çeşitli önlemler, Azerbaycan'da kayıt dışı ekonominin sürdürülebilir bir şekilde azaltılmasına katkıda bulunmaktadır. Bu durum, Ernst & Young raporunda belgelenen küresel eğilimle tutarlı olup, olumlu bir kurumsal gidişata işaret etmektedir.

3. AZERBAJYCAN'DA KAYIT DIŞI EKONOMİYE KARŞI ALINAN ÖNLEMLER

Şeffaflığın sağlanması, sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın temel koşullarından biridir. Bu doğrultuda önemli faktörlerden biri de gölge ekonominin önlenmesidir. Gölge ekonomi, resmi istatistiklere yansımaya ve kamu kuralları dışında kurulan gayri resmi bir ekonomik ilişkidir. Gayri safi yurtiçi hasıladaki "gizli ekonomi" payının yüksek olmasının, dünyada ekonomik güvenliğin olumsuz göstergelerinden biri olarak görülmesi tesadüf değildir. Bunun, ülkelerin uluslararası ekonomik ilişkilerini de olumsuz etkilediği unutulmamalıdır (Джабиев, 2014: 84).

Azerbaycan'da gölge ekonomiyle mücadele, devlet politikasının önceliklerinden biridir (Rzayev, 2020: 59). Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, gölge ekonominin yol açtığı sonuçları ortadan kaldırmak, vergi kaçakçılığını önlemek ve piyasada sağlıklı rekabeti sağlamak için kapsamlı önlemler alınması konusunda ilgili talimatları yayınlamıştır. Bu yılın ilk altı ayının sonuçlarına adanmış bir toplantıda devlet başkanı, ekonomik kalkınmayı engelleyen gölge ekonomiyle mücadelede olumlu sonuçlar elde edilmesi gerektiğini belirterek, "Gölge ekonomi elbette her ülkede var, asıl mesele büyüklüğü, devletin ve hükümetin buna karşı tutumudur. Devletin ve hükümetin buna karşı tutumu, Azerbaycan'da olmaması gereken bir tutumdur." dedi.

Devlet başkanı, teknolojiler geliştikçe yeni kontrol fırsatlarının ortaya çıktığına inanıyor. Kurumsal önlemler - devlet kontrolü, kamu gözetimi ve doğru personel seçimi - gölge ekonomiyi engelliyor.

Ekonomistlere göre, alınan önlemler sonucunda ülkemizdeki kayıt dışı ekonominin hacmi önemli ölçüde azaldı.

Kayıt dışı ekonominin küçültülmesi, bütçeye giren fon hacminde artışa yol açtı. Son yıllarda bütçeye giren fonların öngörülenden 2 milyar manat fazla olması, kayıt dışı ekonominin hacmindeki azalmayla doğrudan ilişkili. Bu yönde alınan önlemlerin yoğunlaştırılması halinde, petrol dışı sektörden elde edilen bütçe gelirlerinde milyarlarca manatlık bir artış görülecek.

"Azerbaycan Cumhuriyeti 2022-2026 Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi"nin temel hedeflerinden biri olarak gölge ekonominin önlenmesi belirlenmiştir: "2018 yılından sonra bu alanda gerçekleştirilen reformlar, ölçülebilir ve daha gerçekçi sonuçlara ulaşmak için gerekli koşulları yaratmıştır. Özellikle son dönemde 200 binden fazla yeni iş sözleşmesinin imzalanması, gölge ekonominin gayri safi yurtiçi hasıladaki payının azaltılmasını sağlamıştır. Bu, ülkede uygulanan ekonomi politikasının genel hedefleriyle uyumludur. Gölge ekonominin hacminin azaltılmasının, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in belirlediği temel görev ve talimatlardan biri olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle, devlet başkanı son görüşmede "gizli ekonomi"nin önlenmesine yönelik çalışmaların sürdürülmesi gerektiğini de dile getirmiş ve bu konuda talimatlar vermiştir. Ülkede bu konudaki siyasi irade güçlüdür ve mevcuttur." <https://www.taxes.gov.az/az/post/2119>.

Ekonomi Bakanlığı'na bağlı Devlet Vergi Dairesi'ne göre, gölge ekonominin ölçeği küçüldükçe bütçe gelirleri artıyor. Şeffaf ekonomik ilişkiler kurma, gölge ekonominin ölçeğini küçültme ve ticari faaliyetleri ve gelirleri yasallaştırma bağlamında atılan adımlar, elde edilen mali sonuçlarda önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla, rekabetin sağlanması, yasadışı girişimciliğin önlenmesi ve yasal faaliyetlere vergi teşvikleri uygulanması bağlamında, işletmeler şeffaflık çağrılarına olumlu yanıt veriyor, yasal olarak faaliyet göstermeye ve sağlıklı rekabet koşullarında çalışmaya çalışıyor. Raporda, "Analizler, gölge ekonomide yoğunlaşan ciro "beyazlatma" sürecinin hızlandığını gösteriyor. Bu durum, beyan edilen ciro, yurt içi üretim ve ticaret göstergeleri, ticari işlemlerde dokümantasyon düzeyi, elektronik faturaların ciro içindeki payı ve akdedilen iş sözleşmelerinin sayısına yansıyor. Petrol dışı sektördeki cironun 2021 yılında bir önceki yıla göre %27,4, KDV cirosunun %27,8 ve elektronik fatura cirosunun %24 artması, bu sektördeki şeffaflığı gösteriyor" denildi (<https://www.taxes.gov.az/az/post/2119>).

Gölge ekonominin ölçeğini azaltmayı amaçlayan reformlar arasında, çalışma ilişkilerinin şeffaflığı özel bir yere sahiptir. 2019 yılında petrol dışı özel sektöre gelir vergisi üzerinden uygulanan vergi indirimleri, son dönemde önemli ilerlemeler kaydedilmesini sağlamıştır.

Ekonomi Bakanlığı'na bağlı Devlet Vergi Dairesi, indirim getirilmesi ve şeffaflık için oluşturulan mali teşvikler sonucunda, iş sözleşmesi sayısının ve ücret fonunun büyüklüğünün önemli ölçüde arttığını bildirmiştir. 2019 yılı başıyla karşılaştırıldığında, iş sözleşmesi sayısı yaklaşık 283 bin artmıştır. Reformların yürütüldüğü petrol dışı özel sektörde ise bu rakam 233 binin üzerinde olup, bu da son döneme göre %43,2'lik bir artış ifade etmektedir. 2021 yılında, petrol dışı özel sektördeki iş sözleşmesi sayısı, toplam iş sözleşmesi sayısının %45,9'unu oluşturmaktadır. Bu, 2019'un başına göre yüzde 7,4 daha fazla. Petrol dışı özel sektördeki ücret fonu, geçen yıla göre yüzde 11,5'ten fazla arttı. Gelir vergisi indiriminin getirilmesinin mali etkinliği, bütçe dışı kuruluşlarda zorunlu devlet sosyal sigorta primleri ve işsizlik sigortası primlerinden elde edilen gelirlerdeki istikrarlı yıllık artışa yansdı. Örneğin, 2021'de bu göstergelerdeki artış sırasıyla yüzde 15,3 ve yüzde 17,7 oldu

(<https://haqqin.az/news/350346>). Son yıllarda gerçekleştirilen reformların ana yönlerinden birinin, gölge ekonominin önlenmesi ve devlet-iş dünyası ilişkilerinde şeffaflığın sağlanması olduğu açıktır. Tüm bunlar nihayetinde devlet bütçe gelirlerinde artışa yol açtı. Bu gelirlerdeki artış, sürdürülebilir bir ekonomi, toplumsal refah ve müreffeh bir toplum anlamına gelir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sonuç olarak, bu makalenin Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki gölge ekonominin temel tezahürlerini vurgulamayı ve ölçeğini ve özelliklerini anlamaya yardımcı olacak belirli örnekler sunmayı amaçladığı vurgulanmalıdır. Gölge sektörün incelenmesi, vergi kaçakçılığı veya kaçak işgücü kullanımı vakalarını tespit etmekle sınırlı değildir. Aynı zamanda gölge sektörün ülkedeki sosyal, ekonomik ve politik süreçleri nasıl etkilediğinin analizini de içerir.

Elde edilen veriler, Azerbaycan'daki gölge ekonominin istikrarlı bir yapı olduğunu ve ulusal GSYİH'nın önemli bir bölümünü oluşturduğunu göstermektedir. Gölge ekonominin tezahürleri çeşitlidir: kayıt dışı istihdam ve gelir gizlemeden kaçakçılığa, yasadışı ticarete ve kaçak işgücü kullanımına kadar. Bu tür olgular yalnızca vergi sistemini zayıflatmakla kalmaz, aynı zamanda meşru işletmeler için riskler yaratarak devlet ekonomi politikasının etkinliğini azaltır.

Bu çalışma, sermaye ve emeğin gölge dolaşımının altında yatan kalıpları belirlemeye ve gölge ekonomi aktörlerinin faaliyetlerini resmi kontrol dışında sürdürmek için kullandıkları yöntem ve mekanizmaları anlamaya yardımcı olur. Analiz, özellikle gölge ekonominin idari baskı düzeyi, devlet kurumlarının kalitesi ve yasalara uyum derecesiyle yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir. Kontrol ve şeffaflık ne kadar zayıfsa, gizli ekonomik düzenler de o kadar gelişmiştir.

Gölge ekonomiyi incelemek, varlığının sosyal sonuçlarını değerlendirmemizi sağlar. Örneğin, yasadışı istihdam, çalışanların güvenliğini azaltır, kapsamlı bir sosyal korumanın geliştirilmesini engeller ve vatandaşların resmi hizmetlere ve sosyal yardımlara erişimini kısıtlar. Aynı zamanda, gölge sektör, az gelişmiş bir resmi ekonomi bağlamında, onu hayatta kalma ve maliyet azaltma aracı olarak kullanan ekonomik aktörler için belirli "tampon" fırsatlar yaratır.

Bu nedenle, Azerbaycan'da gölge ekonominin temel mekanizmalarını anlamak, yalnızca ekonomik stratejiler ve vergi politikaları geliştirmek için değil, aynı zamanda etkili bir sosyal ve işgücü düzenleme sistemi kurmak için de önemlidir. Gölge sektör üzerine yapılan araştırmalar, ekonomik şeffaflığı artırmak, yasadışı işlemler üzerindeki kontrolleri güçlendirmek ve uzun vadede devletin sürdürülebilir kalkınmasına katkıda bulunan ekonomik faaliyetlerin yasallaştırılmasını teşvik etmek için öneriler geliştirilmesine yardımcı olur.

KAYNAKÇA

1. Gezalov A.A. Теневая экономика в Азербайджанской Республике: понятие и современное состояние данных феномена // Государственная служба и кадры. – 2024. – № 1. – С. 56–59.
2. <https://haqqin.az/news/350346>
3. <https://www.taxes.gov.az/az/post/2119>
4. Ахмедуев А.Ш. Методы оценки и состояние теневой экономики в Республике Дагестан / А. Ш. Ахмедуев, З.З. Абдулаева // Вестник Волгоградского института бизнеса. – 2014. – № 4. – С. 117–121.
5. Буров В.Ю., Федотов Д.Ю. Забайкальский государственный университет. – Чита : ЗабГУ, 2020. – 337 с
6. Джабиев Р. Теневая экономика и коррупция в Азербайджане. Мировая экономика и международные отношения, 2012, № 7, сс. 84-91. <https://doi.org/10.20542/0131-2227-2012-7-84-91>
7. Мельков С.А. Террористическая угроза и «теневая экономика»: есть ли взаимосвязь? // Власть. – 2016. – № 10. – С. 178–185.
8. Слепов В.А. Макроэкономический разбор противодействия теневым финансовым потокам в России // Финансовый бизнес. – 2017. – № 2. – С. 56–61.
9. Худайназаров А.К. (2019). Определение, виды и основные факторы теневой экономической деятельности: обобщение на основе обзора исследований. Теневая экономика, 3(4), 213-224. <https://doi.org/10.18334/tek.3.4.41495>
10. Rzayev E.A. (2020). İqtisadi təhlükəsizliyin dövlətin iqtisadi fəaliyyətində rolu. Kooperasiya [Научно-практический журнал]. – № 4(59). – UOT 330.35:316.4.

ŞAGİRDŁƏRDƏ İSTEDAD VƏ QABİLİYYƏTİN AŞKARLANMASINDA HOVARD QARDNERİN “ÇOXNÖVLÜ İNTELLEKT” NƏZƏRİYYƏSİNİN ROLU

Könül Ələddin qızı Məmmədova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Orcid id: 0000-0001-8664-4912

AÇAR SÖZLƏR: Verbal-linqvistik intellekt, məntiqi-riyazi intellekt, məkan-vizual intellekt, bədən-kinestetik intellekt, musiqi-ritmik intellekt, şəxslərarası intellekt, şəxsdaxili intellekt, naturalist intellekt, ekzistensial intellekt.

Hər bir uşağın intellektlərinin özünəməxsus birliyi var. İnsanın qabiliyyətləri, bacarıqları, istedadları bir və ya bir neçə intellektin eyni zamanda inkişaf səviyyəsi və dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Bu, bəzi uşaqların məntiqə və riyaziyyata, digərlərinin təbiətə, bəzilərinin sənətə və yaradıcılığa meyilli olmasını izah edir. Bu unikal nəzəriyyədən istifadə edərək, uşağın öyrənmə və inkişafını ahəngdar və fərdi bir yanaşmanı təmin edəcək şəkildə təşkil etmək lazımdır.

Hovard Qardner hər hansı bir intellektin inkişaf dərəcəsinin onun həyatda istifadə tezliyindən asılı olduğunu vurğulayır. Bu nə qədər tez-tez baş verərsə, gələcəkdə başqa bir intellekt növünü formalaşdırmaq üçün bir o qədər çox fürsət yaradır. Əslində bütün intellekt növləri bir-biri ilə yaxından əlaqəlidir. Birinin inkişafı digər əlaqəli intellekt növlərini də mütləq inkişaf etdirir.

Orta statistik göstəricilərə görə uşaqlarda bir neçə intellekt növü çox yaxşı inkişaf etmişdir. Bir neçə qabiliyyət vardır ki, asanlıqla aşkarlanır və inkişaf edir, bəzi qabiliyyətlər isə səy göstərməklə, bəziləri isə çox böyük səylər nəticəsində aşkarlanır. İntellektin inkişafı uşaq üçün yaradılan şəraitdən asılıdır. Müəllim uşağın yaxşı inkişaf etmiş intellektini müəyyən edərək bu qabiliyyəti daha da inkişaf etdirməyə çalışmalı, uyğun metodlar seçməlidir. Hər bir uşağa uyğun olan mükəmməl təlim tərzini seçmək vacibdir. O zaman uşağın inkişafı mümkün qədər effektiv olur.

Hovard Qardner “Çoxnövlü intellekt” nəzəriyyəsində aşağıdakı intellekt növlərini bir-birindən fərqləndirmişdir:

1. Verbal-linqvistik intellekt. Dil vasitəsilə biliklərin əldə edilməsi, həm yazılı, həm də şifahi nitqdə dil qaydalarından düzgün istifadə, dilin sosial-mədəni xırdalıklarını anlama verbal-linqvistik intellektin göstəricilərinə aid edilir. Əgər uşaqda bu intellekt növü güclü inkişaf edib, o zaman onun oxumaq, danışmaq və yazmaq bacarıqları da güclü inkişaf edib. Belə uşaqlar sözlər vasitəsilə düşünür, erkən yaşda yazmaq və oxumaq vərdişlərinə yiyələnə bilirlər. Bu zəkaya sahib olan uşaqlar böyük bir söz ehtiyatına sahib olduqları üçün bütün problemləri müzakirə və inandırma yolu ilə həll edir, aldıkları informasiyalarla effektiv işləməyi bacarırlar. Onlar üçün öyrənmənin müzakirə və diskussiya formasında aparılması önəmlidir. Ən yaxşı tədris metodu mətn oxumaq, inşa yazmaq və ya diskussiyalar aparmaqdır. Bu intellekt növünün təzahürləri olan uşaqlar həm xarici, həm də yerli dilləri asanlıqla öyrənə bilirlər.

2. Məntiqi-riyazi intellekt. Təsnif etmək, proqnozlaşdırmaq, tənqidi düşünmək, təhlil edərək nəticə çıxarmaq, müxtəlif mövzularda mühakimə yürütmək, qanunauyğunluqlara əsasən

məlumatları analiz etmək, konseptual düşüncə, riyazi çalışmaları və kompleks hesablamaları sürətli həlletmə qabiliyyətləri bu intellekt növü üçün xarakterikdir. Bu intellekt növü yaxşı inkişaf etmiş şagirdlərin maraq dairəsi çox geniş olur, özlərinə maraqlı olan sualların cavabını tapana qədər axtarışda olurlar. Belə şagirdlər həyatlarında baş verənləri anlamaq üçün müxtəlif şablonlardan istifadə edirlər. Bunlara düşüncə, vizual, rəng şablonlarını daxil etmək olar. Məntiqi-riyazi intellekt növü real həyatdakı konkret şablonlarla başlayır, lakin gördüyümüz bütün şablonlar arasındakı əlaqələri başa düşməyə çalışdıqca, get-gedə abstraklaşır. Əgər şagird məntiqi-riyazi intellektə malikdirsə, daha çox konseptual və abstrakt düşünməyə meyilli olur, həmçinin digərlərinin gözdən qaçırdığı şablon və əlaqələri görməyi bacarır. İnkişaf etmiş məntiqi-riyazi intellektə sahib uşaqlar asanlıqla səbəb-nəticə əlaqələrini təyin edir, sistemləşdirməyə can atır, abstrakt məlumatlarla zehni əməliyyatlar aparırlar. Onlar təcrübələr aparmağı, tapmacalar və məsələlər həll etməyi, mövcud şəraitdə insanların davranışlarını təhlil etməyi və nəticə çıxarmağı xoşlayır, rəqəmlər və riyazi düsturlarla işləməyi, riyazi əməliyyatlar aparmağı xoşlayır, müxtəlif qrafiklər və statistik məlumatlarla asanlıqla işləyir, eləcə də, mürəkkəb məsələləri həll etməyin gətirdiyi çətinliyi sevirlər. Sistemli və mütəşəkkil xarakterə malik olmaqla yanaşı, həm də hər bir hərəkət və düşüncələrini həmişə məntiqlə əsaslandırmağı, “niyəsinə” izah etməyi bacarırlar.

3. Məkan-vizual intellekt. Məkan-vizual intellekt növü obrazlı düşünmə qabiliyyəti ilə şərtlənir. Bu, gözlərimizlə gördüyümüz forma, şəkil, model, dizayn və teksturalar vasitəsilə, eyni zamanda təxəyyülümüzdə canlandırma bildiyimiz bütün şəkillər vasitəsilə əldə olunan bilikləri təmsil edir. Bu intellekt növü güclü inkişaf etmiş şagirdlər şəkillər və rəsmlər vasitəsilə düşünməyə meyilli olub, rənglərin ahəngliyini hiss edir, obyektlər arasında mövcud olan incə rəngləri, xətləri və münasibətləri, ətrafdakı müxtəlif obyekt, forma, rəng, teksturalar və modelləri çox yaxşı fərqləndirirlər. Vizual-məkan intellekti olan uşaqlar yaxşı inkişaf etmiş motor bacarıqlarına sahibdirlər. Onlar quraşdırmağı, maraqlı dizayn, model və rəsm çəkməyi, rəngləməyi, parçalarla, çertyojlarla, rəngli markerlər və gillə işləməyi sevir, pazllar quraşdırmaqdan, xəritədən istifadə etməkdən və labirint oyunlarından zövq alırlar. Onlarda məkan anlayışı inkişaf etmiş olur. Müxtəlif məkanlarda xırda detalları asanlıqla yadda saxlayır, cədvəlləri rahatlıqla oxuyur və diaqramları anlayırlar. Şüurlarında təsəvvür etdiklərini real yaradılmış obyektlərə və məhsullara köçürə bilirlər. Təsəvvürlərində 3D modellər qurub, beyinlərində əvvəlcədən dəyişiklikləri və yerdəyişmələri düşünüb, sonradan onları həyata keçirə bilirlər. Vizual qavrayış müəyyən bilik, bacarıq, emosiya ilə komplekt şəkildə olduqda tanış obrazların yeni görünüşünün yaradılmasına səbəb olur. Onlar ətrafı başqa bucaqdan görə və görüntünün müxtəlif formalarını təklif edə bilirlər.

4. Bədən-kinestetik intellekt. Bu növ intellektin güclü inkişaf etdiyi uşaqlar üçün əsas özünü ifadə aləti onların bədənidir. Hərəkətlər, müxtəlif mimikalar vasitəsi ilə onlar emosiyalarını və fikirlərini rahat ifadə edə bilirlər. Biz tez-tez “edərək öyrənmək” haqqında danışırıq. Bu növ intellekt fiziki hərəkət vasitəsilə inkişaf edir. Zehin və bədənin yüksək koordinasiyası bədən-kinestetik intellektli insanlara xasdır. Bədən-kinestetik intellekti olan uşaqlar dünyanı, ətraf mühiti toxunuşla öyrənirlər. Onlar bədənlərinə yaxşı nəzarət edir, hərəkətlər və jestlər vasitəsilə duyğularını çatdırma bilir, yüksək fiziki fəaliyyət, aydın koordinasiya, çeviklik, toxunma yaddaşına malik olurlar. Qaçmaq, tullanmaq, tarazlıq, elastiklik, bədənlərini mükəmməl hiss etmək, hərəkətləri idarə etmək, rəqs etmək, cisimləri idarə etmək qabiliyyətləri yaxşı inkişaf etmişdir. Onlar ustalıq etməyi və əlləri ilə yaratmağı xoşlayırlar. Onların bacarıqları rəqabət və uğur qazanmaq yolunda çalışmaq inkişaf edir. Uzun müddət bir yerdə hərəkətsiz oturmaqda çətinlik çəkir, ətrafda baş verən hadisələrdə aktiv iştirak etməyəndə darıxırlar.

5. Musiqi-ritmik intellekt. Musiqi-ritmik intellekt güclü inkişaf etmiş uşaqlarda musiqi, ritm və səsi duyma və qiymətləndirmə qabiliyyəti güclü olur. Bu intellekt səs və vibrasiya vasitəsilə yaranan bacarıqdır. Bu intellekt növü səsin bütün sahələri ilə əlaqəlidir: tonlar, ritmlər və

vibrasional şablonlar, musiqi və s. Onlar musiqi əsərlərini elementlərə ayıra və əsərdə səslənən bütün alətləri seçə bilirlər. Musiqi-ritmik intellektin yaxşı inkişaf etdiyi şagirdlər səsləri mükəmməl qəbul edir və ona emosional reaksiya verir, ətraf mühitdə və təbiətdə rast gəlinən səslərə qarşı çox həssas olurlar.

6. Şəxslərarası intellekt. Bu intellekt növünə ətrafdakı insanların əhval-ruhiyyəsini, maraqlarını və hisslərini hiss etmək qabiliyyəti aiddir. Yəni şagird yeni bilikləri insanlarla ünsiyyət vasitəsilə alır. Bu cür uşaqlar üz ifadələrini, səs tembrini və səs tonunu, jestləri incəliklərinə qədər hiss edirlər. Həmçinin bu "siqnallara" qarşı həssas olur və dərhal həmsöhbətinə kömək etməyə çalışırlar. Şəxslərarası intellekt şifahi olmayan (sözsüz) və şifahi (sözlü) ünsiyyət bacarıqlarını əhatə edir. Şəxslərarası intellektin yaxşı inkişaf etdiyi uşaqlar birgə oyunlarda özlərini böyük kimi hiss edir, tez-tez təşəbbüskar rolunda çıxış edirlər. Yaranan münaqişələri düzəldə və ya mövcud olanları həll edə bilirlər. Onlar danışıqlar aparmağı, başqalarını idarə etməyi, hədəflərinə çatmaq üçün qarşılıqlarındakını motivasiya etməyi bacarırlar. Şəxslərarası intellekt insanların ruh halını və istəklərini təyin etmək qabiliyyətini verir. Belə şagirdlər komandada çalışmaqdan zövq alırlar, ona görə də qrupla və ya cütlərlə iş onlar üçün öyrənməyin ən yaxşı yoludur. Bu intellekt növünə ətrafdakı insanların əhval-ruhiyyəsini, maraqlarını və hisslərini hiss etmək qabiliyyəti aiddir. Yəni şagird yeni bilikləri insanlarla ünsiyyət vasitəsilə alır. Bu cür uşaqlar üz ifadələrini, səs tembrini və səs tonunu, jestləri incəliklərinə qədər hiss edirlər. Həmçinin bu "siqnallara" qarşı həssas olur və dərhal həmsöhbətinə kömək etməyə çalışırlar. Şəxslərarası intellekt şifahi olmayan (sözsüz) və şifahi (sözlü) ünsiyyət bacarıqlarını əhatə edir. Şəxslərarası intellektin yaxşı inkişaf etdiyi uşaqlar birgə oyunlarda özlərini böyük kimi hiss edir, tez-tez təşəbbüskar rolunda çıxış edirlər. Yaranan münaqişələri düzəldə və ya mövcud olanları həll edə bilirlər. Onlar danışıqlar aparmağı, başqalarını idarə etməyi, hədəflərinə çatmaq üçün qarşılıqlarındakını motivasiya etməyi bacarırlar. Şəxslərarası intellekt insanların ruh halını və istəklərini təyin etmək qabiliyyətini verir. Belə şagirdlər komandada çalışmaqdan zövq alırlar, ona görə də qrupla və ya cütlərlə iş onlar üçün öyrənməyin ən yaxşı yoludur.

7. Şəxsdaxili intellekt. Şəxsin öz daxili hissləri, dəyərləri, inancları və düşünmə proseslərini anlamaq və onları aydın şəkildə hiss etmək qabiliyyətidir. Şəxsdaxili intellektin güclü inkişaf etdiyi uşaqlar öz üstün və mənfi cəhətlərini, əhval-ruhiyyələrini, emosiyalarını, istəklərini obyektiv şəkildə qiymətləndirirlər. Onlar özününizamlama və özünüqiymətləndirmə qabiliyyətləri ilə seçilirlər. Bu intellekt növünün mərkəzində özünə kənarından baxa bilmək və öz həyatı barədə düşünə bilmək imkanı yaradan fərdi refleksiya bacarıqları durur. Bu intellekt növü güclü inkişaf etmiş şagirdlər tək işləməyi sevirlər və bu xüsusiyyət bəzən onları insanlarla ünsiyyətdən kənarlaşdırır.

8. Naturalist intellekt. Müxtəlif növ flora və fauna növlərini tanımaq və təsnif etmək, təbiətdəki digər obyektləri müəyyənləşdirmək və kateqoriyalara bölə bilmək, müxtəlif təbiət hadisələrini anlayıb dəyərləndirməyi bacarmaq qabiliyyətidir. Bu intellekt növünün güclü inkişaf etdiyi uşaqlar təbiəti, ətraf aləmi və onun fenomenləri ilə ünsiyyətdə olmağı sevirirlər. Onlar təbiəti daha yaxından hiss edir, təbiətin iştirak etdiyi hər hansı bir fəaliyyətdən (bitkilərin inkişafını, heyvanlara qulluq və qayğı göstərməklə müşahidə etmək) böyük zövq alır və bununla öyrənirlər. Naturalist intellektli uşaqlar yürüyüşə getməyi, dağlara çıxmağı və bağda işləməyi sevirirlər. Onlar uşaqlıqdan ekologiya, heyvanlar və bitkilər aləmi ilə maraqlanırlar. Bu uşaqlar üçün təlim prosesinin qapalı şəraitdə deyil, mümkün qədər tez-tez açıq bir məkanda baş tutması çox vacibdir.

9. Ekzistensial intellekt. Bu intellektin təzahürlərinə fəlsəfi düşünmək qabiliyyəti daxildir. Onlar erkən yaşlarından yüksək səviyyəli düşüncələri ilə fərqlənirlər. Hisslərini anlayır və onları idarə edə bilirlər. Onlar sağlam düşünə bilir və nəticə çıxara bilirlər. Erkən yaşlarından onları insanın yaradılışı, varlığı, həyatın mənası və ölümlə bağlı mövzular maraqlandırır və

dünyanın yaranışı ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürür, müzakirələr və mübahisələr aparır, başqalarının konsepsiya və fikirlərini araşdırırlar. İlahi elmlər və fəlsəfə ilə dərinlən maraqlanırlar, sağlam düşünərək uzunmüddətli planlar qururlar və bu planlara riayət edə bilirlər.

Beləliklə, müəllimlərin və valideynlərin vəzifəsi uşağın istedadını maksimum dərəcədə aşkarlamaq və Qardnerin intellekt növlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ən uyğun şəkildə inkişaf etdirməkdir. Şagirdlərin təlim proqramını və məlumatları qavraması üçün ən inkişaf etmiş üsulları nəzərə alaraq, tədris metodlarının seçilməsi Hovard Qardnerin “Çoxnövlü intellekt” nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING CLIL

Khayala Hamidova

,PhD Baku, Azerbaijan State Pedagogical University

ORCID ID 0009-0004-8189-77-41

Abstract

Key words: Proficiency of the language, content, linguistic background, foreign language skills, AI based tools, feedback

Açar sözlər: dil səriştəsi, fənn məzmunu, dil mənşəyi, xarici dil bacarıqları, süni intellekt əsaslı alətlər, formativ geribildirim

Anahtar kelimələr: dil yeterliyi, ders içeriği, dilsel arka plan, yabancı dil becerileri, yapay zekâ tabanlı araçlar, biçimlendirici geri bildirim

In recent years, Artificial Intelligence (AI) has begun to play an increasingly important role in education, opening new ways to support innovative teaching approaches such as Content and Language Integrated Learning (CLIL). CLIL is designed to help learners develop subject knowledge and foreign language skills at the same time, which can be challenging for both teachers and students. AI offers practical solutions to these challenges by making learning more flexible, personalized, creative and responsive to learners' needs.

AI-based tools, including adaptive learning platforms, intelligent tutoring systems, speech recognition technologies, and automated feedback applications, allow instruction to be adjusted to learners' language proficiency and content understanding. In CLIL classrooms, where students often have different linguistic backgrounds and learning speeds, these tools help create more inclusive learning environments. For example, AI can support learners by providing instant feedback on pronunciation, vocabulary use, and grammar, while also checking their understanding of subject content. This immediate support helps learners gain confidence, stability and improve both language and academic performance.

Another important contribution of AI to CLIL is its ability to increase learner engagement, motivation and independence. Interactive simulations, virtual assistants, and AI-supported digital resources expose students to authentic subject content through the target language, encouraging active participation and meaningful communication. At the same time, learning analytics help teachers better understand learners' progress, identify difficulties at an early stage, and adapt teaching strategies accordingly.

However, the use of AI in CLIL does not happen without challenges. Teachers need appropriate training to use AI tools effectively, and concerns related to data privacy, ethical responsibility, and over-reliance on technology must be carefully addressed. AI should be seen as a supportive tool rather than a replacement for the teacher's role. Despite these advantages, the integration of AI into CLIL requires careful planning and reflection. Teachers need adequate training to use AI tools pedagogically rather than mechanically, and ethical concerns such as data privacy, transparency, and equity must be addressed. When used thoughtfully and responsibly, Artificial Intelligence has the potential to strengthen CLIL practices by creating learner-centered, supportive, and motivating educational environments that benefit both language development and content learning.

Moreover, AI supports multimodal and interactive learning environments, which align well with CLIL principles. AI-powered simulations, virtual laboratories, and adaptive multimedia resources enable students to explore complex subject concepts through visual, auditory, and interactive modes. This not only improves conceptual understanding but also reinforces language learning in authentic contexts.

Finally, AI contributes to teacher support and professional development. AI tools can assist teachers in lesson planning, material adaptation, and task design that integrate content and language objectives effectively. This is particularly valuable for CLIL teachers who may not be experts in both subject content and language pedagogy.

In conclusion, Artificial Intelligence enhances the effectiveness of CLIL by promoting personalization, inclusive learning, meaningful language support, and efficient assessment. When used ethically and pedagogically, AI has the potential to transform CLIL classrooms into more engaging, learner-centered, and effective learning environments.

References

1. Coyle, D. (2007). Content and language integrated learning: Towards a connected research agenda. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 10(5), 543–562. <https://doi.org/10.2167/beb459.0>
2. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and language integrated learning*. Cambridge University Press.
3. Dalton-Puffer, C. (2011). Content-and-language integrated learning: From practice to principles? *Annual Review of Applied Linguistics*, 31, 182–204. <https://doi.org/10.1017/S0267190511000092>
4. Fullan, M., Quinn, J., Drummy, M., & Gardner, M. (2020). *Education reimaged: The future of learning*. Pearson.
5. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign.
6. Llinares, A., Morton, T., & Whittaker, R. (2012). *The roles of language in CLIL*. Cambridge University Press.
7. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence unleashed: An argument for AI in education*. Pearson.
8. Mehisto, P., Marsh, D., & Frigols, M. J. (2008). *Uncovering CLIL: Content and language integrated learning in bilingual and multilingual education*. Macmillan Education.
9. Meyer, O., Coyle, D., Halbach, A., Schuck, K., & Ting, T. (2015). A pluriliteracies approach to content and language integrated learning—Mapping learner progressions in knowledge construction and meaning-making. *Language, Culture and Curriculum*, 28(1), 41–57. <https://doi.org/10.1080/07908318.2014.1000924>

IMPACT OF EMPLOYEE MOTIVATION ON THE PERFORMANCE OF MANUFACTURING FIRMS IN LAGOS STATE, NIGERIA

DR CHUKWUEMEKA G, EME, PhD

**Lecturer, Department of Business Administration, Faculty of Management Sciences,
National Open University of Nigeria (NOUN)**

Abstract:

The main objective of this study was to identify the motivators influencing the work of employees and to assess the impact of the level of employee motivation on the results obtained by manufacturing firms based in Lagos State, Nigeria. Employees of selected manufacturing firms in Lagos State were selected to carry out the research process. The research was conducted based on the descriptive survey method, while the research tool was survey questionnaires, constructed from closed-ended questions. Google surveys were conducted anonymously. The survey was made available through Google Forms. In addition, a pilot face-to-face interview was conducted among the selected survey participants, which allowed the pre-prepared survey to be detailed. The adoption of these research techniques allowed the collection of statistical (quantitative, economic data), and qualitative (perceptions, value judgements, evaluations, opinions, awareness of facts) materials. The research confirmed that, in addition to financial motivators, high levels of employee motivation are also influenced by job stability, independence, the opportunity to be creative and a friendly atmosphere in the workplace. The research also confirmed that highly motivated employees show higher work efficiency and care more about the quality of their products or services, which positively strengthens the organization's credibility and position as a stable employer. The study concludes there exists some relationship between the level of employee motivation and its impact on organizational performance.

Key Words: Management, human resource management, employee motivation, organizational performance, manufacturing firms, Lagos State, Nigeria

1.INTRODUCTION

1.1 BACKGROUND TO THE STUDY

The manufacturing industry has been experiencing unprecedented degree of change, intense competition and turbulent environment over the years. These include rapid change in technology, management, market segmentation, the convergence of different industries, customer demands and expectations, supplier attitudes, shorter product life cycle, innovations and many more aspects which have affected the performance of these firms (Wiggins & Ruefli, 2005; Spina, Barkzagli, Bett, Cagliano, Draajler & Boer, 2006; McNamara, Vaaler & Devers, 2013; Hum & Sim, 2006). Manufacturing firms are facing incredible and significant challenges as a result of the dynamic character of manufacturing itself, its market, and environmental situations (Ahmad, Othman & Jazim, 2024).

Most of the authors as cited above (Wiggins & Ruefli, 2005; Hum & Sim, 2006; Vaaler & Devers, 2013; Ahmad, Othman & Jazim, 2024) are of the opinion that among the panacea to curbing and improving the Nigerian manufacturing sector is the human resource element of the

manufacturing organizations, which can only be achieved through a highly motivated workforce. This position is adumbrated by the adage that ‘‘a hungry man is an angry man’’. It cannot be overemphasized that a fully-motivated and satisfied workforce will invariably contribute to efficient and effective organizational performance and achievement of optimum productivity and profitability.

Human resource is the livewire of any organization. Its effective management is therefore very crucial and central to the achievement of organizational objective. One of the important responsibilities of every organization is making great use of every facility at its disposal in order to achieve the planned purpose and meanwhile, the human resources play an important role (Schil, 2006). In today’s competitive world, human resources guarantees the maintenance and survival of every organization (Homari, 2006).

Managers fulfil their organizational goals through the work of employees. Thus, managers need to have highly efficient and productive staff members. Although many factors contribute to productivity, job performance is viewed to be the most influential one. Job performance itself is a function of four variables: ability, understanding of the task, environment, and motivation (Mitchell, 2008). Accordingly, in order to perform well, employees need to have the knowledge and tools that are required for the job as well as the will to do what is required from them.

The statement that people are the most important asset has been present in management since the 1970s (Sienkiewicz, 2018). The emergence of the stand-alone HR function of the enterprise (turn of the 20th century), which was focused on matching employed employees to existing organizational structures, predates publications recognizing the importance of human resources in the production of goods and services.

For example, R. Owen already pointed out the importance of human resources and material and financial resources in production in the first half of the 19th century (Aldag and Streams, 1987). During this period, the threat of losing one’s job was considered the primary mechanism for motivating people to work (Pocztowski, 2007). The current state of the personnel function in Nigeria is a resultant of several factors.

The first is the burden of the past, which was characterized in the area of personnel management by such features as the lack of a systematic approach, the attractiveness of the activities undertaken, the influence of political factors and the high centralization of the function (Listwan, 1993), where the effect was a low rank of the personnel function and a lack of professionalism in this area of business management.

The second factor is the changes in the environment of Nigerian business organizations. An element of these changes is the emergence of a market for personnel consultancy services. The third important factor is the state of knowledge about the nature and conditions of the performance of the personnel function (Pocztowski, 2007; Aldag and Streams, 1987; Thalassinou et al., 2019).

Today, motivating employees is an important part of human resource management. Motivation is found, among others, in the definition of H. King, and A. Ludwiczynski, according to which human resource management is a set of interconnected activities, that include hiring, developing, and motivating people in organizations, as well as shaping appropriate relationships between managers and employees (Armstrong, 1998).

Today, organizations must use the power of technology and human capital to survive in a competitive environment (Uygur et al., 2021). Motivation in relation to management is a

complex process, the essence of which is to encourage an employee to perform his or her duties in such a way that they satisfy his or her supervisor and also bring tangible benefits to the organizations. From an organizational perspective, motivation is a process that stimulates employees to act to achieve organizational goals (Prasatiyani et al., 2021). According to Yang and Ai (2020), employee motivation has two sources, namely intrinsic and extrinsic. Extrinsic motivation can be attributed to factors in the workplace, whereas intrinsic motivation is an inner driving force that propels you to achieve more (Mazllami, 2020). Likewise, well-rewarded employees feel that the organization is valuing them. If an employer takes care of the employee and rewards them for appreciating their work, in return, the employee will put maximum effort to achieve his defined targets (Jeni, Mutsuddi, & Das, 2020). The absence of a motivation and rewards system reduces workers' morale (Hammond & Waltermeyer, 2021). Similarly, Shaikh, Shaikh, and Shaikh (2019) stated that firms with poor motivation and reward systems experience higher employee turnover.

Numerous factors that bring success for business include excellent products and services, efficient processes, and outstanding strategies. Of all them, people play an imperative role in contributing to a company's performance. Even, there was an article named "The Human Element: Your Most Important Business Resource" (Ferresm 2015) in order to emphasize the importance of human resource in a business. It is believed that human capital is an indispensable component when the business plans, reviews, manages and makes decisions in all strategies. Human capital leads to the success or the failure of an organization in all industries, especially in the manufacturing industry.

Motivating the workforce helps to ensure they enthusiastically bring their efforts each day and help the organization meet the sales and performance goals (Craig, 2017). Furthermore, the high salary and good positions even are not the conditions to maintain the employees. However, the manufacturing industry is one of the top most attractive industries rated by talents besides their current field (Thanh, 2019).

This study aims at examining the impact of employee motivation on organizational performance adopting an empirical evidence from selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria. It explores the definitions of motivation, methods adopted to motivate as well as maintain the human capital. In order to understand the motivation of employees in the manufacturing sector, various pieces of literature discussing the definition of motivation, the description of manufacturing firms, the employment typologies at these firms, and the importance of motivating the workforce in the manufacturing industry was elaborately reviewed.

1.2 STATEMENT OF THE PROBLEM

In a bid to motivate and improve the performance of employees in the Nigerian manufacturing sector, various Nigerian governments at different periods introduced several policy measures aimed at improving the productivity and efficiency of the manufacturing sector in order to facilitate development and economic growth (Sola, Obamuyi, Adekunjo & Ogunleye, 2013). The import substitution strategy was adopted by the Nigerian nation during the First National Development Plan (1962-1968) which aimed at reducing the volume of imports of finished goods, encouraging foreign exchange earnings; the stabilization measures of 1982 which culminated into the Structural Adjustment Programme (SAP) of 1986; the introduction of the economic programme tagged NEEDS (National Economic Empowerment and Development Strategy). Though the NEEDS document tended to be more entrepreneurial, the initiative was essentially useful for large scale industries, which excluded the manufacturing sector. These measures notwithstanding, the performance of the manufacturing sector remain comatos and inefficient.

Poor performance in the Nigerian manufacturing sector in most cases stem from dissatisfaction among the manufacturing firms employees. The problem of low motivation also affects the performance of employees in the manufacturing sector. Some of the indicators of low performance and poor performance among these manufacturing workers include inadequacy of technical supervisory personnel, high rate of labour turnover among experienced staff, lateness, restricted training opportunities, poor remuneration and compromise and lack of institutional strengthening (Ndukwe, 2023, Ekakitie, 2020).

The implications of these are low quality expectations and lack of trust in the employer-employee relations, and ultimately leading to low productivity, low market share, high employee turnover and dwindling sales on products and services and embarrassing poor profitability, amongst others. It is in a bid to revamp and restore the manufacturing industry in Nigeria to expected effectiveness, efficiency, high productivity and profitability that the researcher had recommended efficiency in employee motivation as a panacea to the above myriads of problems facing the Nigerian manufacturing sector and thereby justifying this study.

1.3 OBJECTIVES OF THE STUDY

The major (general) objective of this study was to examine the impacts of employee motivation on the performance of manufacturing firms in Lagos State, Nigeria. The specific objectives of the study were to:

- i. examine the relationship between training and increased competence for employees in the selected manufacturing firms in Lagos State;
- ii. examine the relationship between financial incentives (financial motivation) and work habits of employees of the selected manufacturing firms in Lagos State;
- iii. determine the impacts of recognition on successful completion of tasks for employees of the selected manufacturing firms in Lagos State.

1.4 RESEARCH QUESTIONS

The following research questions were formulated in this study:

- i. What is the relationship between training and increased competence of employees of selected manufacturing firms in Lagos State?
- ii. What is the relationship between financial incentives (financial motivation) and work habits of employees of selected manufacturing firms in Lagos State?
- iii. What are the relationship between the impacts of recognition and successful completion of tasks for employees of selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria?

1.5 RESEARCH HYPOTHESES

In line with the objectives of this study, the following research hypotheses were formulated and will be tested at 0.06 alpha level of significance.

Ho1: There is no significant relationship between training and increased competence for employees of selected manufacturing firms in Lagos State.

Ho2: There is no significant relationship between financial incentives (financial motivation) and work habits of employees of selected manufacturing firms in Lagos State.

Ho3: There is no significant relationship between the impact of recognition and successful completion of tasks for employees of selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria.

1.6 SIGNIFICANCE OF THE STUDY

Although the literature is affluent with motivation strategies, the problem is that most of them fall short of practical application or offer it only for the public sector. Even the studies that have been conducted on motivation in the private sector were mainly in relation to productivity in institutions whose outputs are easily quantifiable. There is no study that has focused on the impacts of employee motivation on the performance of selected manufacturing firms, particularly in Lagos State.

To this end, the study sought to cover this knowledge gap, as it carried out empirical assessment of the impact of employee motivation on selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria. This study would also provide empirical knowledge of the problems of motivation in the Nigerian manufacturing sector and this would be of great benefit to the Managers of organizations, and policy makers involved in human resource management. The results of the study would hopefully be significant in the sense that it would show how the Managers of the manufacturing sector could harness training and financial incentives (financial motivations) to inspire their employees to increase and sustain organizational performance.

1.7 SCOPE AND LIMITATIONS OF THE STUDY

The study was delimited to the selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria. These firms were selected as they were leaders in the manufacturing sector in Lagos State. The researcher focused on the impact assessment of motivation on employee performance in the manufacturing industry. Some of the motivational factors covered in this study included training, financial incentives and recognition. In terms of workers' performance, the indicators covered were: increased competence, work habits and successful completion of task.

1.8 OPERATIONAL DEFINITION OF TERMS

For the purpose of clarity, some of the most important concepts and variables used in this study were defined authoritatively and operationally as follows:

Motivation: Robbins and George (2000) see motivation as the set of psychological processes that cause this arousal, direction and persistence of individuals' behaviour toward attaining a goal.

Training: According to Ounna (1999), "training is concerned with the development of new skills, new attitudes, technical knowledge and values required to perform specific jobs".

Financial Incentives: These are monetary package and gratuity, like fringe benefits, bonuses, pension, and gratuity, housing allowance and staff grants, provided to workers to boost their morale and work or performance. enhance their performance in an organization.

Recognition: This is the process of publicly acknowledging and rewarding the employee's high quality work or performance.

Employee Performance: This is the successful completion of task by a selected individual or individuals, as set and measured by a supervisor or organization, to pre-defined acceptable standards while efficiently and effectively utilizing available resources within a changing environment. Some of the variables or indicators of employee performance are increased competence, successful completion of task, work habits, timeliness, meeting goals, supervisory time, and implementation of new ideas among others.

Increased competence: This refers to greater abilities, commitments, knowledge and skills that enable a worker to perform effectively in a job

2.0 REVIEW OF RELATED LITERATURE

2.0.1 Preamble

In this section, the works of different scholars and authors related to the topic under study were reviewed. The essence was to discover what had already been done in the area, and the knowledge gap, and consequently fill it. The review was organized into various sub-headings that reflect the variables under study. There were six (6) sub-headings under review thus: conceptual review, theoretical review, theoretical framework, empirical studies/review, gaps in literature and summary of literature review

2.1 CONCEPTUAL REVIEW

The conceptual review reviewed the basic concepts on which the study was anchored. They include: the meaning of motivation, the role of motivation in the organization, employee performance, relationship between motivation and employee performance as well as motivation and workers performance in the Nigerian manufacturing sector.

2.1.1 Meaning of Motivation

An effective organization will make sure that there is a spirit of cooperation and sense of commitment and satisfaction within the sphere of its influence. In order to make employees satisfied and committed to their various jobs in the organization, there is need for a strong and effective motivation at the various levels, departments and sections of the organization.

The word motivation is coined from the Latin word motus, a form of the verb movere, which means to move, influence, affect, and excite. By motivation, we then mean the degree to which a person is moved or aroused to act (Rainey, 2023). Scholars have expanded the term to include the set of psychological processes that cause the arousal, direction and persistence of individual's behaviour toward attaining a goal (Greenberg and Baron, 2023; Robbins and George, 2008). The latter definition determines three pillars of motivation. The first - arousal - has to do with the drive or energy that ignites behaviour (Greenberg & Baron, 2023). The second - direction - has to do with the type of behaviour that is exerted and whether it is in line with demand or organizational goal (Robbin & George, 2008). The third pillar - persistence - deals with the lastingness of behaviour. Though, this factor is of less importance, because persistence can be simply defined as the reaffirmation initial arousal of the initial arousal and direction processes.

Furthermore, the definition asserts that motivation is an individual phenomenon. Each individual is unique and has different needs, expectations, values, history, attitudes and goals (Greenberg & Baron, 2023). Hence, a manager cannot assume that what motivates him/her will also motivate the employee. And what motivates one employee may not necessarily motivate another. Thus, individual needs and characteristics shape and define what constitutes motivation. By implication, there is no best approach to motivate people in an organization. This may account for the plethora of motivational theories in the literature of organizational psychology.

Be it intrinsic or extrinsic, motivation is not an end in itself, but rather a means to an end (Wright, 2021). The ultimate goal of motivation is action, as insinuated on the last part of the definition - toward attaining a goal. And in the workplace, action means performance. Thus, the objective of work motivation research is "to learn how to motivate employees to perform the duties and responsibilities assigned by the organization (Wright, 2020). That being said, it is important to say attention not to automatically associate motivation with performance. Motivation alone

does not determine performance. It is only a factor in a series of components that contribute to the level of employee performance (Rainey, 2023). And, performance should not be mistakenly understood as productivity, since sabotage and absence are motivated behaviours as well (Landy & Coote, 2020). To add to this, motivation may be negative or positive, all geared towards achieving positive results. However, negative motivation may give rise to negative outcomes in some cases. It serves as deterrence to workers who might behave contrary to the expectations of the organization.

Motivation is also not to be confused with job satisfaction. Early exponents, such as the famous Hawthorne plant study in the late 1920s, led searchers to the false conclusion that happiness and satisfaction on the job equals high employee motivation to work. This has long been proven wrong (Landy & Coote, 2020). A worker can be extremely satisfied with his/her job and at the same time be unmotivated to exert effort. In fact, that is exactly one of the problems the Managers experience in motivating subordinates - some employees are very pleased with their comfort work conditions, e.g. job security, and still have very little motivation to work. Nonetheless, job satisfaction should not be misled. It may not have a direct effect on motivation, performance, and productivity, but it sure has been found to be related to employee retention, thus indirectly influencing organizational costs associated with employee absenteeism and turnover (Wright & Davis, 2023).

For purposes of this study, various elements of the many definitions of motivation have been combined to form an eclectic view of the concept. Motivation is viewed as an innate force, shaped and maintained by a set of highly individualized factors that may change from time to time, depending on the particular needs and motives of the employee.

Environmental forces, such as those related to the job itself and to the organization, do not have a causal link with motivation, but impact on the level of motivation experienced by the employee. Together, the innate and environmental forces determine an employee's behaviour at work. Motivation is a multi-dimensional concept that manifests in behaviours that may be observed, measured and to some extent at least, predicted.

2.1.2 Role of Motivation in the Organization

Why do we need motivated employees? The answer is for the survival of the organization. In the increasingly competitive, rapidly changing world of business, a motivated workforce is a great asset. Motivated employees are more productive, committed and loyal to the organization (Ojutalayo, 2023). Motivation is key among the factors for effective performance. Tosi, Rizzo and Carroll (2024) indicate that performance is the result of ability and motivation of employees. Thus:

$$\text{Performance} = f(\text{Ability} + \text{Motivation})$$

Robbins (2009) adds opportunity to the equation of performance thus:

$$\text{Performance} = f(\text{Ability} + \text{Motivation} + \text{Opportunity})$$

Robbins (2009) argues that even though an individual may be motivated and has the ability to perform there could be obstacles that constrain opportunity to perform. Kreitner and Kinicki (1998) give the following formula indicating that effective performance involves many factors, including motivation;

$$\text{Performance} = \text{Level of ability} + \text{Levels of skill} + \text{Motivation} + \text{Knowledge about how to complete the task} + \text{Feelings/Emotions} + \text{Facilitating and inhibiting conditions not under the individual's control}$$

According to Kreitner and Kinicki (1998) motivation is necessary, but not a sufficient contributor to job performance. Bagraim (2023) argues that effective performance is a factor of motivation, inherent ability, developed competence and opportunity. Ability is based on education, experience and training and its improvement involves a long process. On the other hand, motivation can be improved quickly and immediately (Hodgkins, 2023).

Bagraim (2023) emphasizes that an effective manager must understand employees and what motivates them, and that high levels of motivation are very important contributors to organizational performance. Highly motivated employees strive to produce at the highest possible level and they exert greater effort than employees who are not motivated.

Bagraim (2023) adds motivated employees are:

- > They always want to come to work;
- > They want to be part of teams at work;
- > They are interested in helping and supporting others at work; and
- > They generally exert greater effort in their work and contribute more in the organization

The effects of motivation do not stop with performance. In the group of motivated employees there are fewer work accidents, fewer rates of ethical problems, less employee turnover and lower levels of absenteeism (Durkiewicz et al., 2018). Motivated employees feel less stress, enjoy their work, and as a result have better physical and mental health (Robbin, 2010). Furthermore, motivated employees are more committed to their organizations and show less insubordination and grievance (Durkiewicz et al., 2018). They are also more creative, innovative, and responsive to customers, thus indirectly contributing to the long-term success of the organization (MANforum, 2019). In short, motivated employees are the greatest asset of any organization.

Tosi et al (2024) note that the subject of motivation is of interest to psychologists and managers since it is a factor in organizational psychology and human behaviour. As a psychological concept, motivation refers to the internal mental state of a person, which relates to the initiation, direction, persistence, intensity and termination of behaviour. Motivation is also a factor in management practice, therefore attracting interest of students of management and managers. Motivation as a management concept is seen as something managers do to induce others to act so as to produce results desired by the organization.

Kreitner and KINICKI (1998) observed that effective employee motivation has long been one of management's most difficult and important duties especially in the current situation where organizations tend to downsize, and in relation to the demands associated with managing a diversified workforce. From the foregoing, it is safe to state that motivation is vital to the realization of organizational goals. It provides workers with the zeal and persistence to accomplish objectives. However, there are different factors that motivate different people at the workplace. Thus, organizations that seek to successfully motivate their workers must adopt multidimensional strategy to motivation.

2.1.3 Employee Performance

Amos et al (2024) stated that “the effective management of individual performance is critical to the execution of strategy and the organization achieving its strategic objectives”.

Performance cannot be left in anticipation that it will develop naturally, despite the employee’s natural desire to perform and be rewarded for it. This desire needs to be accommodated, facilitated and cultivated (Amos et al., 2024). In return for his performance, organizations extend themselves in various forms of acknowledgement (Foot and Hook, 2019). Individual performance has become a topical issue in today’s business environment, so much so that organizations go to great lengths to appraise and manage it (Armstrong and Baron, 1998).

Whetten and Cameron (2018) stated that individual performance is the product of ability multiplied by motivation. Furthermore, Cummings and Schwab (2023) concur with the belief that performance is ultimately an individual phenomenon with environmental factors influencing performance primarily through their effect on the individual determinants of performance - ability and motivation.

Both ability and motivation are necessary to some degree before successful job performance is obtainable. Cummings and Schwab (2023) describe the need for at least minimal ability before an employee can carry out a task, regardless of how motivated he may be. Similarly, an abundance of ability will not result in successful performance if the employee is completely unwillingly to perform adequately. This view is supported by Vroom (1964) who indicates that factors influencing individual performance within the organization are factors such as the ability of the person and the willingness of the person to exert effort (motivation).

Despite the motivation to perform, it is necessary to briefly highlight the barriers that might affect the performance of employees. These barriers may be as a result of underdeveloped competencies, inappropriate performance goals, or lack of feedback about performance (Helriegel et al., 2019). For organizational purposes, factors affecting overall employee performance may be separated into two groups: internal and external. Internal factors are those factors over which the organization has influence and control, such as leadership style and remuneration. External factors are those factors over which the organization has little or no control, such as demands for jobs grading systems (Helriegel et al., 2019).

2.1.4 Relationship between Motivation and Performance

The discourse of motivation and performance is like the chicken and egg discourse because of their complementary nature. Performance enhancement depends largely on a well-guided motivation directed at the employee’s needs. Motivation is, therefore, indispensable for good performance. It has been proved that an unsatisfied need can cause frustration, conflict and stress (Arowolo, 2020). Consequently, motivation in a way is a mechanism through which frustration, conflict and stress are managed not minimized. Motivation becomes motivation when it is able to induce workers to perform to the best of their ability. When workers are not genuinely motivated, that is, when motivation does not touch the immediate needs of workers, their ability to perform to the best of their ability is threatened. As a consequence, good performance and efficiency become elusive while poor performance and low productivity is encouraged. From the foregoing, it is evident that the two concepts are inseparable. They both work hand-in-hand; they are interconnected; one is designed to strengthen the other. Motivation is not an end in itself; it means to an end. That is, it is aimed at good performance. It ensures better performance when rightly targeted. Motivation is also a creative tool against deficient performance. Therefore, it is a double-edged sword used to enhance performance and to prevent conflict and stress arising from neglect and frustration.

2.2 THEORETICAL REVIEW

Motivation is a complex phenomenon. Several theories attempt to explain how motivation works. In this section, some of the content, human relations and process theories of motivation were explored. Hence, this present study was anchored or underpinned by David McClelland's Acquired Needs theory, Abraham Maslow's Hierarchy of Needs theory, the ERG theory, Theories X and Y, Expectancy theory and the Equity theory. The researcher, therefore, briefly discussed the above Motivation theories, highlighting their relevance and contributions to this present study.

2.2.1 David McClelland Acquired Needs Theory (1961)

Among the early approaches that focus on specific needs is the three needs theory. McClelland (1961) suggested that employees differ in their needs for achievement, affiliation and power.

Need for Achievement: This includes personal responsibility, feedback, and moderate risk.

Need for Affiliation: Acceptance, friendship, cooperation and teamwork

Need for power: Influence, authority and competition. David McClelland's ((1987) motivation theory suggests that people are differently motivated towards achievement, power, affiliation and avoidance, where the achievement motive is key to McClelland's view of economic development. Such achievement involves the creation of more efficient ways of doing things and solving problems, the preference for tasks which reveal successful performance, and the taking of personal responsibility for performance (Jackson and Bak, 2018).

Need for achievement: refers to individual tendency to seek and accomplish tasking assignment or engagement in order to show their competence. Moreover, need for achievement had been found to be related to self-related personal initiative at work (Frese, Ray, Hiburger, Leng, and Tag, 2017). Need for affiliation refers to individual evaluation of social interaction with others (colleagues, supervisors:.. Employees with high need for affiliations are workers that believe in work groups or teamwork. A related concept is need to belong which refers to individual-tendency to build and maintain inter-personal relationships. The need for power refers to dominance or interest in influencing others. Thus, persons with high need for power are motivated by supervisory roles or needs for management positions.

2.2.2 Abraham Maslow's Hierarchy of Needs Theory (1943)

Perhaps, the most prominent multiple classifications of human needs are Maslow's (1943) hierarchical model that postulates five level of needs as determinants of human behaviour. Arranging them in ascending order, Maslow identifies the lower level needs as deficiency need that generates tension and a drive to act when they are not satisfied. By not attending to such needs it can lead to death. As reported by Ogunrin, Ogunrin and Akerele (2007) Kenyon (2024) stated that Maslow (1943) conceptualized five human needs arranged in an ascending order of importance, although some authors point out that from the start, Maslow talk of seven levels of needs with management texts blamed for erroneously popularizing five. Latter needs theories are believed to be modifications of Maslow's work, with differences centred on number and ordering of needs (Huit, 2023). According to Maslow, a lower need is pre-potent over the next higher need, that is, it must be satisfied first, but that anytimea previously satisfied need becomes deficient, individuals again act to remove the deficiency (Accel-Team.com, 2025). In other words, it is an unsatisfied need that directs behaviour, and observed behaviour may be motivated by more than one need (Sondak, 2020). Maslow's hierarchically ordered needs fall into two main groups: deficiency needs and growth needs. The four deficiency needs are physiological needs, safety and security needs, belongingness and love (social) needs and esteem needs.

Physiological needs pertain to sustenance of human life: water, shelter, food, medicine, and so on. Safety/security needs are psychological in nature and include the need to be free from physical harm by loss of a job, property, food or shelter, and need for protection against emotional harm (Gwynne, 2017). Belongingness (social) needs are the needs for affection of a non-sexual nature; the desire to belong to clubs, work groups, religious groups, family and gangs. Esteem needs pertain to the desire to be counted as worthy, both by oneself and by others. Hence, there are two types of esteem needs - internal esteem needs comprising self-respect, autonomy and achievement, and external esteem needs comprising status, recognition and attention (Ogunrin, Ogunrin and Akerele, 2017).

Summarily, the firm's job security. Social needs, which is, physiological need is the broadest stage which includes the need for food, shelter, clothing, physical comfort etc., this stage provides the basis of life. The second level is safety/security need; this involves avoidance from danger, threat and deprivation. It also involves physical and job security. Social needs are third with the need for affection, belonging and social contact. The fourth level is self-esteem which involves need or desire for recognition, appreciation and respect from others. The final and the highest is self-actualization. It is categorized as growth need. It is defined as one's full human potential. This stage presents the biggest leadership challenge as it is difficult for organizations to provide an environment for this stage.

According to Maslow, higher-order needs such as self-esteem or social needs should determine behaviour only when lower needs are satisfied. So workers move up and down the pyramid during their employment experience. Due to the heuristic plausibility of Maslow's model, it is still popular particularly among managers and consultants. However, the main merit of the model is its normative and philosophical statement about the general values of work and organizational psychology as a whole, directing the attention to personal growth and self-actualization as an important need of employee and organizations possibilities to meet them (Muchinsky, 2023).

2.2.3 ERG Theory

The ERG theory is formulated by Clayton Alderfer. This can be seen as an upshot or summary of the famous Abraham Maslow's theory of needs. The theory assumes that why do people behave the way they do, what motivates people to act. In the process the theory asserts that all that people do is motivated by needs and those needs can be grouped based on their importance. The assumption is that people meet the need that is most important before putting energy on the next most important need in the next or second group and then to the third group.

This theory as can be seen is in resemblance to the Abraham Maslow's theory as the existence needs can be compared to physiological needs and relatedness to self esteem and finally growth needs to self-actualization. The term ERG can be related to the form of energy as it can be seen from the theory how it believes in exerting energy to one specific need before putting it to the next group.

2.2.4 Douglas McGregor's Theory X and Y (1960)

Douglas McGregor (1960) in his book "The Human Side of Enterprise" examined theories on behaviour of individuals at work and formulated two models which he calls theory X and Y.

Theory X Assumptions

Because of individuals dislike for work, most people must be controlled or be threatened before they can work hard enough. The average human prefers to be directed, dislikes responsibilities, is ambiguous, and desires security above everything. These assumptions lie behind most

organizational principles today and give rise both to tough management with punishments and tight controls, and then soft management which aims at harmony at work. Both of these are wrong because man needs more than financial rewards at work, he also needs some deeper higher-order motivation that is the opportunity to fulfil him. Theory X managers do not give their staff this opportunity so that the employees behave in the expected fashion.

Theory Y Assumptions

The expenditure of physical and mental effort in work is as natural to play or rest. Control and punishment are not the only ways to make people work, man will direct himself if he is committed to the aim of the organization. The average man learns under proper conditions not only to accept but to seek responsibility. Imagination, creativity ingenuity can be used to solve work problems by a large number of employees. Under the conditions of modern industrial life, the intellectual potentialities of the average man are only partially utilized.

2.2.5 Expectancy Theory

Based on the earlier works of Lenin (1935), Victor Vroom (1964) created the expectancy theory. The premise of this theory was that felt needs cause behaviour and this motivated behaviour in a work environment if a person perceived a positive relationship between effort and performance.

Vroom's theory assumes that a behaviour results from choosing among alternatives whose purpose was to maximize pleasure and minimize pain. The key elements of this theory are expectancy (perception of reward) and valence (emotional orientation i.e. extrinsic and intrinsic value). Vroom concluded that motivated behaviour was increased if there was a positive relationship between good performances. As a consequence, he identified three relationships that enhance motivated behaviour. They are: there is a positive relationship between desired performance and rewards and the achievement of valued outcomes or rewards. This theory identified the link between effort and performance and the link between performance and valued outcomes. It pointed out that people exerted effort expended would result in a desired performance reward. The theory outlines three conditions to be present or available or to be met before individuals can exhibit a sense of motivated behaviour:

- i. The effort to performance expectancy must be greater than zero level;
- ii. The performance to outcome expectancy must be greater than zero;
- iii. The sum of the valence for all relevant outcomes must be greater than zero.

2.2.6 Equity Theory

Adams (1965) created the equity theory, he contended that people want to receive equitable reward and compensation for their work. He asserted that if people felt they were not treated equitably in the work environment, they were dissatisfied with their job (Evans, 2024). The equity theory contends that employees in an organization believe or live on the perception of how fairly they are treated in their work. The theory assumes that workers should be treated fairly based on the amount of performance or effort they put towards the accomplishment of their task. Employees look down at the way and manner to which they are treated compared to their peers and hence determine their level of motivation and effort to be putting in their work.

Adams (1965) contends that motivation is a consequence of inequity. The theory emphasizes that employees make comparison to which the outcome determines the effort they put to or inputs needed to achieve their target of outcome. This can be seen as the level of inputs and output. The level of experience, education, and effort can be referred to as the output while the

outcomes can be promotion, pay and benefits. By the time inputs are not in the same range with the other, a sense of inequity exist.

Adams contend that the state of equity can be referred to as wjen the ratio of persons outcomes or inputs is equal to another person's outcomes and inputs. For example, a person expects to receive the same entitlements with his peer of the same experience and qualification but there is a difference, the other will feel a sense of inequity.

A senxe of inequity according to Adams (1965) brought about tension that motivate people to bring equity in four ways I.e. altering effort, altering outcomes, changing how people think and finally quit. Although the theory is criticized not to have precisely characterize menta process because it assumes that humans always makes mental list of outcomes and compares them their own way.

2.3 THEORETICAL FRAMEWORK

In this study, the researcher adopted Abraham Maslow's hierarchy of Needs Theory as the theoretical framework upon which the assessment of the impacts of employee motivation on organizational performance of selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria was based. According to Robbins (1998), Maslow's theory is based on two assumptions: That different needs are active at different times, and only needs not yet satisfied can influence behaviour and that needs are arranged in a fixed order of importance called a hierarchy. The need to satisfy leads to motivation to work in order to satisfy that particular need. Once that need has been satisfied then there must be an appeal to satisfy the next level of need to again be motivated.

This theory is relevant to this study as there are many things organizations including the Nigerian manufacturing sector do to meet the set of needs identified by Maslow. The Nigerian manufacturing sector try to satisfy the physiological needs of the adoption of Maslow heir workers by paying their salaries, money that can be exchanged for food, shelter and clothing. But there is more to satisfying physiological needs than giving employees a pay check. There are also coffee breaks and opportunities to rest. For instance, bonuses are awarded to those that made suggestions that improve the organization. A genuine thank you can also be enough recognition to foster respect and self esteem. Finally, self-actualization needs are satisfied via opportunities to training and advancement . In this regarrd, Managers of manufacturing firms are encouraged to regularly engage in staff training and management development in order to improve their skills acquisition and boost their morale anc confidence in the organization.

Despite the criticisms of this theory, a number of reasons justify the adoption of Maslow's theory in this study. First, Maslow's theory provides excellent guidance with respect to the needs that workers are motivated to achieve. Second, many organizations have taken actions directly suggested by the theory, and have found them to be successful. For this reason, the theory remains with organizational practitioners. Third, it provides insight into the importance of recognizing human needs in the workplace. Fourth, the theory has had a significant impact on management approaches to motivation and the design of organizations to meet individual needs. Lastly, ir is a convenient framework for viewing the different needs and expectations that people have, where they are in the hierarchy, and the different motivators that might be applied to people at different levels. The need of hierarchy model provides a useful base for the evaluation of motivation at work.

2.4 EMPIRICAL REVIEW

Previous studies on the level of staff motivation and job performance in the profit and non-profit organizations have yielded differing results. A study by Eze (2025) revealed that there is significant difference between the high-order motivators and the lower-order motivators and that being preoccupied with the motivators in one set would inhibit the urge to satisfy the motivators in the other set. The lower-order motivators (e.g. human physiological needs such as needs for food, clean water, clothing, shelter, and sex/marriage) are basic to Nigerian workers and more prominent than the higher order motives (Eze, 2025). The study support the above findings as a critical look at the work environment in Nigeria shows that most workers are preoccupied with how to meet their basic needs. This is why salary review has been a recurring decimal in an attempt to reform both the public and private sectors for effective performance.

A study conducted by Gunu (2023) revealed that employees of the Kwara State Government, Nigeria were dissatisfied with their physiological needs (e.g. salary). Accordingly, Karwai (2025) argued that as long as the human basic needs (or lower-order motivators) remains the major problem of workers in Nigeria, the quest for money which is the ultimate means of acquiring goods and services through whatever means (e.g. corruption, fraud, thuggery, militancy, robbery) will remain the order of the day and as such, a serious societal problem. Gunu (2023) established employees' satisfaction with their esteem needs (e.g. promotion), and safety needs (e.g. work itself). High level of staff motivation and job satisfaction was found to exist among the employees of an agribusiness in Zaria, Nigeria.

Isaac (2018) observed poor attitude to work among workers in the private sector of Akwa Ibom State, Nigeria, which instigated him to probe into causes of such behaviour.

His study revealed low motivation among the staff, and high absenteeism from work, low punctuality to work, indolent at work, and fraudulent behaviour. Furthermore, a significant relationship was established between motivation and employees' punctuality at work, motivation and indolent behaviour and fraudulent behaviour, and motivation and absenteeism (Isaac, 2025). Abejirinde (2019) used two motivational indicators, namely growth and promotion, to determine the level of staff motivation and performance in the Nigerian public and private sectors. He established high rate of growth and promotion opportunities for the employees in both private and public organizations. He equally established high rate of job performance among the staff.

As stated by Ogunrin, Ogunrin and Akerele (2017), Maduabum, (1990) and Odiaka (1991) reported that a number of authors have examined the work attitudes of Nigerian workers and concluded that these workers, especially those working within the public sector, possess very poor attitudes. Adomi and Eruvwe (2024), also quoted that Akerele (1990) in his study of work attitudes of junior workers in a Nigerian university discovered that the general attitude of junior workers in Nigerian public service reinforces absenteeism, lateness to work, uncooperativeness at work, low concern for public property and low organizational identification, and suggested that positive work orientation could be internalized through comprehensive training program to create awareness and introduce attitudinal change externally by parent organizations. Although this study concurs with the findings of the authors above, it goes further to state that the authors failed to identify the cause of poor work attitude in the public sector. In the researcher's view lack of adequate motivational techniques is one of the major causes of poor work attitude in the public sector.

Beckey and Camp (2020) state that part of the benefits of training, is that it motivates employees because they are able to effectively undertake their work. They also describe employees development as the general enhancement and growth of an individual's skills and abilities through conscious and unconscious learning. Staff development therefore ensures that

employees in the organization have the knowledge, skills and competency required to carry out work effectively. According to Ogunna (2022), the government of Nigeria has not had a comprehensive policy to guide staff development. Training in the public service has been guided by discrete policy guidelines contained in various government documents, which include administrative circulars, personnel and general letters, reports and other publications issued to the service from time to time. Training needs assessment and evaluation have not been undertaken with the resultant effect of minimal impact of training on work performance and motivation of employees. The government also does not have a policy to manage career advancement programmes for employees in the public service let alone in the private sector.

A survey of research findings on work motivation have generally suggested that intrinsic rewards are ranked as better motivators than extrinsic rewards (Kowach, 2017; Harpaz, 2020, and Lindner, 2018). The reason for this, however, is not farfetched. In the developed industrialized countries where majority of these researches are conducted, satisfaction of the basic needs of life such as food, shelter, etc, are taken for granted by a large majority, hence emphasis has shifted from the extrinsic factors such as interesting work, achievement, recognition, challenge and self-actualization. The same, however, cannot be said for less developed and developing world, such as Nigeria.

In a study by Aworemi et al (2021), good wages was ranked as third motivator by the respondents. Two hundred and thirty two respondents (82.9%) strongly agreed that good wages enhance their performance while the remaining 48 respondents (17.1%) partially agreed. Further analysis of the good wage system shows that regular payment of salaries and leave bonuses, transport and housing allowance, annual salary increment, meal subsidy, and regular promotion opportunities are very crucial and important in motivating employees. This study corroborates the finding of Popoola (2022), Ekerete (2010), Ekhaton, (2023) that Nigerian workers have a high aspiration for money and wealth and is only motivated to perform by financial incentives. The present study supports the above findings. It must be observed that the emphasis Nigerian workers place on money as a motivator does not only consist of the need to satisfy basic needs but also from the culture of the people that conceive it to be a source of dignity and self worth.

2.5 GAPS IN LITERATURE

Having reviewed the literature related to the impacts of employee motivation on the performance of the Nigerian manufacturing sector, adopting Lagos State as case study, the researcher was not privileged to identify any previous works that was as comprehensive, detailed and impactful as this present study. The present work therefore is a ready document to the academia, business organizations and government functionaries in terms of providing a policy document to make effective regulation for employee motivations in organizations. Again, the researcher was not privileged to identify any previous works carried out on the impacts of employee motivation on the performance of the manufacturing sector in Lagos State, Nigeria. Hence, this present study attempted to fill this all-important gaps in literature, and thereby contributing to the body of knowledge.

2.6 SUMMARY OF REVIEWED LITERATURE

This section chronicled the review of related literature on the impacts of employee motivation on performance of selected SMEs in Lagos State, Nigeria. The section was sub-divided into five (5) major sections. Firstly, is the conceptual review detailing the definitions, explanations and review of basic concepts as relating to the subject matter. Secondly, is the theoretical review, chronicling the theories of employee motivation that anchors the study. Thirdly, is the theoretical framework, identifying the particular theory that directly underpinned the study. Fourthly, is the review of related previous empirical works that is in tandem with this present study. Finally, is the identification of gaps in literature, filling important gaps in the body of knowledge in this subject matter.

3.0 METHODOLOGY

3.1 Preamble

This section focused on the method that was used in collecting and analysing data for the study. These include: research design, types and sources of data, population of the study, sampling technique/sampling size, as well as method of data presentation and analysis.

3.2 Research Design

The descriptive survey research design method was used in this study. It involved using a self-designed questionnaire in collecting data from the respondents. This method was chosen in order to make reference to phenomena as they exist in real life and it is relatively economical in terms of time and resources.

3.2 Sources of Data

Primary and secondary data were used in this study. Primary data which consisted of firsthand information were obtained from the structured questionnaire, and intensive interviews. Secondary data were collected from published and unpublished materials like text books, research reports, journals, magazines, newspapers, periodicals as well as articles on the internet.

3.3 Population of the Study

The population of the study was a finite one consisting of the entire staff of the selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria. They include Emzor Pharmaceuticals, Isolo, Oshodi Expressway; PZ Zochonis Drugs Manufacturing Company, Alausa Ikeja, and PAL Breweries PLC, Iganmu, Lagos. The population of the study as at the time of this study was one hundred and fifty six (156).

3.4 Sampling Techniques/Sample Size

The probability sampling method was adopted in this study. Specifically, the simple random sampling technique which is a variant of the probability sampling method was used in selecting the sample size.

The simple random sampling is a basic sampling design, which allows equal representation and selection of samples. The selection of the sample was done in such a way to include all categories of workers (senior staff and junior staff) and it cut across gender. This was done in anticipation that such a sampling of respondents will provide the necessary variety of information required of this study. A sample size of 100 (64%) was chosen. The sample size was determined using simple percentage formula which states thus;

$$\frac{100}{156} \times \frac{100}{1} = 64\% \quad \text{or} \quad \frac{64}{100} \times \frac{156}{1} = 100$$

3.5 Method of Data Presentation and Analysis

The researcher used tables in presenting the data collected in the course of this study. Simple percentage was used in the analyses while the hypotheses formulated for this study were tested with the aid of Chi square (X²) statistic.

4.0 DATA PRESENTATION AND ANALYSIS

4.1 Data Presentation

This section focused on the presentation and analyses of the data obtained from the respondents that constituted the sample size of the study. The population of the study was one hundred and fifty six (156) staff of the selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria. The sample size was made up of one hundred (100) staff of the manufacturing firms involved as shown on table 4.1.

A total of one hundred (100) questionnaires were administered to the staff of the selected manufacturing firms. Out of this, ninety four (94) questionnaires were administered to the staff of the selected manufacturing firms. The data obtained from the respondents were presented and analyzed as a single unit.

Table 4.1: Respondents Population

Organization	No. of Staff	Sampled Response	Percentage (%)
Emzor Pharma	40	100	25.6
PZ Zochonis	56	100	36.0
PAL Breweries	60	100	39.4
Total	156		100.0

Field Survey, 2025

Table 4.1 shows that out of 156 staff of the selected firms, 100 respondents (100%) was sampled.

Table 4.2: Sex Population of Respondents

Sex	Male	Female	No. of Respondrnts	Percentage (%)
Emzor Pharma	25	15	40	25.6
PZ Zochonis	40	16	56	36.0
PAL Breweries	35	25	60	39.4
Total	100	56	156	100.0

Source: Field Survey, 2025

Table 4.2 indicated 100 respondents represnting 64% were males while 56 respondents representing 36% were females. The essence of including sex in the analysis was that the researcher believed that the factors which motivate females may vary from the ones that induce males at the workplace.

Table 4.3: Age Distribution of Respondents

Age Range	No. of Respondents	Percentage (%)
25-34	13	14.0
35-44	41	44.0
45-54	24	25.0
55-64	16	17.0
65 and above	0	1,0
Total	94	100.0

Source: Field Survey, 2025

Table 4.3 revealed that 13 (14.0%) respondents were within the age bracket of 25-34 years, 41 (44%) respondents fall within the age range of 35-44 years, 24 (25%) respondents were within age bracket of 45 - 54 , 16 (16%) were within the age bracket of 55-64 while 5 (1.0%) were between 65 and above. Age is considered to be a factor in motivation. What motivates people of different ages at any given time varies.

4.2 Data Analysis

The category of responses used in the analysis include SA - Strongly Agree, A - Agree, UD = Undecided, D - Disagree and SD = Strongly disagree. In line with the Likert scale of analysi, the responses are ranked as follows: SA - 5, A - 5, UD - 3, D - 2, SD - 1.

Table 4.4: Workers’ skills, abilities in relation to level of competence on the job

Options	No. of Respondents	Sanpled Response
SA	42	42
A	39	39
UD	0	0
D	8	8
SD	5	5
Total	94	94

Source:Field Survey, 2025

Table 4.4 indicated that 42 (45%) respondents strongly agree that more skills and abilities increases a worker’s level of competence while 8 (9%) respondents disagree with the proposition and 5 (5%) respondents strongly disagree that skills and abilities on the part of the workers do not correlate with the level of competence on the job. Majority of the respondents were of the view that workers with greater skills and abilities perform their tasks more competently than others. Some of the respondents intervciwed believed that inadequate knowledge of one’s task lowers morale and result in poor performance.

Table 4.5: Seminars, workshops and course impact on employee performance in Nigeria’s manufacturing firms

Options	No. of Respondents	Percentages (%)
SA	44	47%
UD	30	32%
D	3	3%
SD	7	7%
Total	94	100%

Source: Field survey, 2025

Table 4.5 indicated that 44 (47%) respondents strongly agree that training in the form of seminars, workshops, and courses impact positively on employee performance on the job, 30 (32%) respondents agree to the statement while 10 (11%) respondents were undecided while 3 (3%) respondents disagree with the proposition and 7 (7%) respondents strongly disagreed. Organizations that implement learning environments have low employee turnover, which makes it difficult for outsiders to become hired. Learning opportunities increases a person's desire to excel and learn new skills, it develops positive self-esteem and self-prides just to name a few attributes (Ikpeazu, 2019).

Table 4.6: Prompt payment of salaries and workers motivation impacts on higher performance

Options	No. of Respondents	Percentages (%)
SA	50	55%
A	20	21%
UD	2	02%
D	12	13%
SD	10	11%
Total	94	100%

Source: Field Survey, 2025

The result of the analyses on Table 4.6 showed that 50 (55%) helps to motivate workers for higher performance, 20 (21%) respondents agree with the view, 2 (2%) respondents were undecided on the issue, while 1 (13%) respondents disagree, majority of the respondents believed that regular and prompt payment of salaries help to motivate workers and induce good performance. Perhaps, the most basic element of motivation in an organization is the salary which a worker takes home. This in accordance with Maslow's hierarchy of needs theory. Salary helps to satisfy the very basic needs of an individual which includes food, clothing and shelter (Johns, 2023).

Table 4.7: Financial rewards impacts on job performance habits

Options	No. of Respondents	Percentages (%)
SA	55	59%
A	24	25%
UD	5	5%
D	10	12%
SD	-	-
Total	94	100%

Source: Field Survey, 2025

As the result of the analyses in table 4.7 indicate that 55 (59%) strongly agree that financial rewards such as bonus, leave allowance and grants enhance workers performance and reduces apathy, indiscipline and grievances among staff, 24 (25%) respondents agree to the view, 5 (5%) respondents were undecided on the view, while 10 (11%) respondents disagree with the view that financial rewards improves performance and reduces negative work habits.

Table 4.8: Welfare programme and motivation of workers impact s on better performance in the selected manufacturing firms

Options	No. of Respondents	Percentages (%)
SA	27	29%
A	38	40%
UD	9	10%
D	12	13%
SD	8	8%
Total	94	100%

Source: Field survey, 2025

Table 4.8 showed that 27 (29%) respondents strongly agree that welfare programmes for staff housing and health insurance schemes boost workers morale in doing their job, 38 (40%) respondents agree to the same view, and 8 (10%) respondents strongly disagree. According to some of the respondents interviewed the organizations has elaborate welfare packages that cover these areas and these boost their morale and encourage good performance. Housing schemes enable a worker to satisfy one of the basic needs - shelter. Thus, organizations that make provision for welfare packages like the ones mentioned here are considered to be considerate and sympathetic to the cause of their workers, hence, workers in turn display high level of commitment to organizational objectives.

Table 4.9: Recognition impacts on employee performance in the selected manufacturing firms

Options	No. of Respondents	Percentages (%)
SA	47	50%
A	37	39%
UD	10	11%
D	-	-
SD	-	-
Total	94	100%

Source: Field survey, 2025

As the results of the analyses on table 4.9 indicated, 47 (50%) of the respondents strongly agree that recognition in the forms of praises, thank you, merit awards, commendation letters, and banquets in honour of workers with outstanding performance do motivate and induce workers to perform more better on the job, 37 (39%) respondents agree to the same view and 10 (11%) respondents were undecided on the issue.

4.2 Test of Hypotheses

Two hypotheses formulated for this study were tested here.

Ho1: There is no significant relationship between financial incentives and work habits for staff in the selected manufacturing firms in Lagos State

Ho2: There is no significant relationship between financial incentives and work habits for staff in the selected manufacturing firms in Lagos State.

We employed the chi-square (χ^2) analytical method to test and analyze the hypotheses as stated above,

$$\chi^2 = \sum \frac{(O - E)^2}{E}$$

Where χ^2 = chi-square

O = Observed frequency

Ef = Expected frequency

Z = Summation sign

To test these hypotheses, the researcher selected relevant questionnaire items from the corresponding section.

To test the first hypothesis, data in tables 4.4 and 4.8 were used,

The data obtained by these questionnaire items were tabulated into a contingency table.

Table 4.10: Test of Nypotheses (1) continenct table

Options	Data		Total
	Rable 4.4	Table 4.8	
SA	42	60	102
UD	0	5	68
D	8	0	5

SD	5	0	5
Total	94	94	188%

SourceL Field surveyem 2025

The next logical dara was to calculate Ef *(Expected frequencies) for the already observed freuencies (of) labelled 1,2 ... 10 in an italic format in the table.

$$E1 = \frac{102 \times 94}{188} = 51$$

$$E2 = \frac{68 \times 94}{188} = 34$$

$$E5 = \frac{5 \times 94}{188} = 3$$

$$E6 = \frac{102 \times 94}{188} = 51$$

$$E7 = \frac{68 \times 94}{188} = 34$$

$$E8 = \frac{5 \times 94}{188} = 3$$

$$E9 = \frac{8 \times 94}{188} = 4$$

$$E10 = \frac{5 \times 94}{188} = 3$$

Aookying the formula $X^2 = \sum (O_f - E_f)^2 / E_f$

$$X^2 = \frac{(42 - 50)^2}{51} + \frac{(38 - 34)^2}{34} + \frac{(0 - 3)^2}{3} + \frac{(8 - 4)^2}{4} + \frac{(5 - 3)^2}{3} + \frac{(60 - 51)^2}{51} + \frac{(29 - 34)^2}{34} + \frac{(5 - 3)^2}{3} + \frac{(0 - 4)^2}{4} + \frac{(0 - 3)^2}{3}$$

$$X^2 = 1.5 + 0.7 + 1 + 4 + 1.3 + 1.5 + 0.7 + 1.3 + 1 + 3 = 16$$

$$X^2 = 16$$

Next. We shall calculate the degree of freedom (df)

$$(df = (r - 1)(c - 1))$$

Where:

df = degree of freedom

r = the number of rows

c = the number of columns in the contingency table 4.8

$$df = (5 - 1) (2 - 1) = 4 \times 1 = 4$$

At 5% (0.05) level of significance, when df = 4, the corresponding value of χ^2 on the critical table of χ^2 values = 9.49

Decision

Since the calculated value of χ^2 (16) is greater than the critical value of χ^2 (9.49), we reject the null hypothesis (H_0) and accept the alternate hypothesis (H_1), which would state thus: There is a significant relationship between training and increased competence for staff of the selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria.

Table 4.11: Test of hypothesis (2) contingency table

Options	Data		Total
	Table 4.6	Table 4.7	
SA	50	55	105
A	20	24	44
UD	2	5	7
D	12	10	22
SD	10	0	10
Total	94	94	188%

The next logical step was to calculate E_f (Expected frequencies) for the already observed frequencies (of0 labelled 1.2 .... 10 in an italic format in the table.

$$E1 = \frac{105 \times 94}{188} = 53$$

$$E2 = \frac{44 \times 94}{188} = 22$$

$$E5 = \frac{10 \times 94}{188} = 5$$

188

$$E6 = \frac{105 \times 94}{188} = 53$$

$$E7 = \frac{44 \times 94}{188} = 22$$

$$E8 = \frac{7 \times 94}{188} = 4$$

$$E9 = \frac{22 \times 94}{188} = 11$$

$$E10 = \frac{10 \times 94}{188} = 5$$

Applying the formula $X^2 = (O_f - E_f)$

.....
 E_f

$$X^2 = (50 - 53)^2 + (20 - 22)^2 + (2 - 4)^2 + (12 - 11)^2 + ((10 - 5)^2 + (55 - 53)^2$$

$$+ \frac{\dots}{55} + \frac{\dots}{22} + \frac{\dots}{4} + \frac{\dots}{11} + \frac{\dots}{6} + \frac{\dots}{53}$$

$$+ \frac{(24 - 22)^2}{22} + \frac{((5 - 4)^2}{4} + \frac{(10 - 11)^2}{11} + \frac{(0 - 5)^2}{5} + \dots$$

$$X^2 = 0.16 + 0.18 + 1 + 0.09 + 5 + 0.07 + 0.18 + 0.25 + 0.09 + 5 = 12$$

Next, we shall calculate the degree of freedom (df)

$$df = (r - 1)(c - 1)$$

Where

df = degree of freedom

r = the number of rows

c = the number of columns in the contingency table

$$df = (5 - 1)(2 - 1) = 4 \times 1 = 4$$

At 5% (0.05) level of significance, when $df = 4$, the corresponding value of χ^2 on the critical table of χ^2 values = 9.49

Decision

Since the calculated value of χ^2 (12) is greater than than the critical value of χ^2 (9.49), we reject the null hypothesis (H_0) and accept the alternate hypothesis (H_1), which would state that there is a significant relationship between financial incentives and work habit for staff of the selected manufacturing firms in Lagos State, Niigeria.

4.3 Major Findings

The major findings of this study were as follows:

1. There was a significant relationship between training and increased competence for staff of the selected manufacturing firms in Lagos State. The greater the training, the higher the level of workers performance and competence on the job. Training and development is used by many organizations to enhance the motivation of their employees. The availability of training and development opportunities is a motivating factor for employees in the organization. Beardwell and Holden (2024) indicate that the emphasis on training in recent years has led to many organizations investing substantial resources in employee training and development. Through training employees acquire more skills and capabilities to provide high quality service.
2. There was a significant relationship between financial incentives and work habits for staff of the selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria. Provision of adequate financial incentives enhance positive work habits. This finding corroborates that of Berjum and Lehr (2022) which showed that subjects who received individual financial incentives performed better than those who did not receive. And workers exhibited productive work behaviour when monetary rewards were made contingent upon performance.
3. Recognition of good performance enhanced successful completion of tasks by employees. Recognition lets the staff know that their work is valued and appreciated. This gives an employee a sense of belonging and ownership at the workplace, improves morale and increase motivation.

5.0 SUMMARY, CONCLUSION AND RECOMMENDATION

5.1 Summary

This study had assessed the impact of employee motivation on workers performance in the selected manufacturing firms in Lagos State of Nigeria. Motivation in this study was viewed as an innate force, shaped and maintained by a set of highly individualized factors that may change from time to time depending on particular needs and motives of the employees. Motivation is a product of multiple interacting factors which may be intrinsic or extrinsic to the employees. The motivational factors considered in this study were training, recognition and financial incentives. Their impact on workers performance was assessed.

The survey research designed was employed in the collection of and analysis of data for the study. The results of the analyses showed that financial incentives had significant effect on the work habits of employees of the selected manufacturing firms in Lagos State of Nigeria. Also, training in the form of coaching, counselling, mentoring, seminars and courses had significant effect on employee performance on the job. Thus, the provision of adequate training and financial incentives would help to improve the performance of workers of these selected manufacturing firms in Lagos State, Nigeria.

5.2 Conclusion

Human resources are the livewire of any organization. Its effective management is therefore crucial and central in the realization of organizational objectives such as high performance. The provision of efficient and effective services that meet the expectation of the citizenry is the goal of every private and public organization involved in service delivery. Motivation is an indispensable element in an organization used to stimulate workers for higher performance and effective service delivery. In today's world, employees' needs have also been intensified. Since employees are an organization's most important resource, satisfying and retaining employees has become a major focus for managers and leaders of organizations. To do this effectively, managers must keep their employees motivated so that their talented employees stay in the organization and perform at their best. There are many different ways of motivating employees. Every motivation theorist comes up with a different approach. Motivators differ from employees to employee, and also differ according to the organization. To do their job effectively, managers and leaders of organizations need to take time and effort to understand what their employees are looking for in their work and try to meet these needs and wants to the best of their ability.

The provision of adequate training and financial incentives to workers will enhance their performance and the quality of service they provide in the organization.

5.3 Recommendations

In line with the findings of this study, the following are recommended.

1. Manufacturing firms should expand its training programmes and career development opportunities to enable the workers acquire greater skills and perform more effectively.
2. Financial incentives should be provided to the staff of manufacturing firms on regular basis to enhance positive work behaviour and better performance.
3. The management of these manufacturing firms should always ensure the recognition of good performance through praises, appreciation letters, merit awards and other means to boost the morale of staff and enhance performance.

REFERENCES

- Adomi, E. E., Eruvwe, J. (2024). Staff discipline in nigerian university libraries. *Library management*, 223-229.
- Armstrong, M. (1999). *Human Resource Management* (7th ed). London: Kogan Page.
- Armstrong, M. and Muris, H. (2004). *Reward Management: A Handbook of Remuneration Strategy and Practice*, 5th Ed. London: Kogan Page.
- Aworemi, J. Et al (2011). ‘An Interest’ . *Journal of Economics and Finance*, Fol. 3, No. 5, October 2011.
- Buckley, R., & Cample, D. (2020). *Theory And Practice of Training*. London: Kogan Page.
- Ekakite, E. (2020). ‘GSM Firms: wHAT Manner of Competition?’ the Enterprise, *International Research Journal for Development* Vol. 7, No. 5
- Eze, N. (2025). *Human Resource Management in Africa*, Lagos: Zomex Press
- Greenberg, J., Baron, R. A. (2020). *Behaviour in Organization* (7th ed.), Upper Saddle Rive, New Jessey: Prentice-Hallth
- Greenberg, J. & Baron., Robert, A. (2023). *Behaviour in Organizations: Understanding and Managing The Human Side of Work.*, (5th Ed) New Jessey: Prentice-Hall.
- Gunu, U. (2023), *Job Satisfaction Among Staff of Selected Public Enterprises in Kwara State*, *The Abuja Management Review*, Vol. 1, No. 3, pp. 219-228.
- Huit, W. (2017). *Maslow’s Hierarchy of Needs*, Educational Psychology Interactive, Valdosta, G. A: Valdosta State University.
- Ikpeazu, O. (2019). *Enhancing Work Performance in the Nigerian Civil Service*: Aba: Achugo Publishers
- Isaac, A. (2018). *Motivating Civil Servants for Higher Productivity*. *Journal of Business Management*, Vol. 2, No. 1 & 2, pp. 54-68.
- Karwai, S. A. (2015). *Motivation and Frustration in Organizations*, *Journal of Management and Social Sciences*, Vol. 10, pp. 97-105.
- Kelech, B. (20030). *Evaluation of Career Development Programmes in the Abia State Civil Service: A Study of Selected Ministries*. Unpublished M.Sc Thesis. Faculty of Social Sciences, IMSU, oWERRI.
- Kreitner, R., & Kinicki, A. (2018). *Management* (6th ed.). Boston: Irwin/McGraw Hill.
- Kreitner, R. (2025). *Management* (6th ed.). Boston: Houghyon, Mifflin Company.
- Lindner, J. R. (2018). ‘Understanding Employee Motivation’. *Jpornal of Extension*, 36(3).
- MANforum (2019). *It’s Always About The Boss*, THE MAN GROUP MAGAZINE, Issue 03/2019,

pp. 10-13.

- McClelland, D. C. (1961). *The Achieving Society*, New York: General Learning Press.
- McGregor, D. (1960). *The Human Side of Enterprise*. New York: McGraw-Hill.
- Nzuve, S. N. M. (2019). *Elements of Organizational Behaviour*, Nairobi: Tech and Pro Associates Publishers.
- Ogunna, F. O., Ogunrin, O., & Akerele, A. (2017). Motivating Nigerian Doctors for Improved Healthcare Delivery. *International Journal of Healthcare Quality Assurance*, 290-306.
- Rainey, G. (2021). Work Motivation, in R. T. Golebiewski (ed.), *Handbook of Organizational Behaviour*, pp. 19-39, Marcel Dekker.
- Robbins. P. S. (2009). *Organizational Behaviour* (10th ed) New Jersey: Prentice-Hall.
- Robbins, S. P. (1998). *Organizational Behaviour* (8th ed), New Jersey: Prentice-Hall
- Robinson, J. (2020). *Disengagement Can Be Really Depressing*, Gallup.
- Schll, R. W. (2016). Differentiating from Expectancy as a Motivating Factor. *Academy of Management Review* 6: 589-599.
- Tosi, H. L., Rizzo, J. R. and Carrol, S. T. (2016). *Managing Organizational Behaviour* (3rd ed.) Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Ubong, U. (2009). *Motivation and Performance in the Cross River State Civil Service*. Unpublished M.Sc Thesis, Nnamdi Azikiwe University, Awka, Anambra State.
- Unanka, F. M. (2009). 'Assessment of Motivational Techniques in Imo State Transport Corporation.' Unpublished M.Sc Thesis, Faculty of Social Sciences, Imo State University, Owerri.
- World Bank (2009). *World Development Report 2004*. Washington DC: World Bank.

**CLIMATE CHANGE AND ITS EFFECTS ON THE SOCIO-ECONOMIC
DEVELOPMENT
OF NIGERIA**

DR. CHUKWUEMEKA GODSON EME, PhD

**Lecturer, Department of Business Administration, Faculty of Management Sciences,
National Open University of Nigeria, Jabi- Abuja, Nigeria**

Abstract

Climate change has become a great challenge to our generation and its impact is felt in almost every society in the world. Nigeria is likely to be the one of the most negatively impacted countries in the world as a result of climate change. Nigeria is plagued with many ecological problems of various dimensions. Whilst the people living in the southern part of the country are being ravaged by flood and gully erosion, their counterparts in the north are contending with the menace of desertification, deforestation and drought, among others. These environmental challenges have direct and indirect effects on the social and economic activities of the societies. The paper reviews the potential impact of climate change on Nigeria's economic and socio-cultural developments. Secondary data were used and descriptive research design was adopted. The findings indicates that many sectors of the Nigerian economy appears to be directly vulnerable to the impacts of climate change such as manufacturing, insurance, transportation, offshore oil and gas exploration and thermal and hydro-power generation and transmission. Other vulnerable sectors are those dependent on climate-sensitive resources like agriculture, fishing, forestry, renewable energy and eco-tourism. These cumulative effects will impact the GDP negatively. On the basis of the findings, the following were recommended; there should be policies toward mitigation and toward developing technology that can improve productivity and are environmentally friendly, irrigation should be encouraged, NIMET should be well equip to enable it function effectively, government agencies and NGO should sensitize the people about the danger and had to work towards a sustainable environment.

Key Words: Climate change, Global warming, Economic development, Sustainable development, Nigeria

1. Introduction

Climate change has become a great challenge to our generation and its impact is felt in almost every society in the world. Nigeria as a developing country with a population of about 160 million is likely to be adversely impacted by climate change due to the vulnerability and low coping capability. Evidences have shown that climate change impacts on Nigeria arises from various climate change related causes experienced due to the increase in temperature, rainfall, sea level rise, impact on fresh water resources, extreme weather events, flooding, drought in the north and increased health risk.

Climate change is an interminable environmental threat of the 21st century which the world is currently experiencing and seeking measures to adopt and mitigate its impact. The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) defines climate change as a change which is attributed directly or indirectly to human activity that alters the composition of

the global atmosphere over comparable time periods. Climate change is wreaking havoc on the economies of several individuals, societies, and countries, including Nigeria. This has detrimental effect on a huge number of farmlands and the means of sustenance of persons, increasing poverty and leading to food insecurity, migration, conflicts and public health concerns. As poverty becomes severe, the poor become more reliant on unsustainable development strategies. Thus, unsustainable development strategies such as fossil fuels add to global warming. Global warming therefore exacerbates problems in underdeveloped countries, particularly in sub-Saharan Africa, which lacks the capacity to adapt to climate change. As greenhouse gas emissions cover the Earth, they trap the sun's heat, causing it to warm at an unprecedented rate; hence, global warming and climate change occur.

As one of the most pressing environmental challenges and global crisis affecting civilization today, climate change is becoming a significant global concern, particularly in Africa and Nigeria, where rain-fed agriculture is used. One fossil-fuel-based economic system has been altering the world for many years. Sub-Saharan Africa, in general, and Nigeria, in particular, have been recognized as the region most likely to be affected by climate change, including increasing heat, erratic rainfall and natural catastrophes, as a result of global warming. The failure of the international leaders' meeting in Copenhagen to enhance aspirations for a healthy climate saddened the region.

The gathering, a worldwide meeting held in December 2009 to assess progress toward the 1997 Kyoto Protocol's aim and design a new direction for addressing climate change challenges, did not yield a satisfactory result (Muller, 2010). Co₂ emissions and the building of greenhouse gases in the atmosphere have changed weather and climate patterns; sadly, those responsible for climate change are rarely held accountable. Climate change has been exacerbated by traditional agriculture practices such as deforestation (tree felling for firewood and cooking energy) and bush burning as a farming practice.

Despite the fact that man and nature are closely linked, growing industrialization has accelerated the carbonization of the biosphere, leaving mother Earth with a negative carbon imprint that is redefining our symbolic relationship with nature. The issue of slow accumulation of dangerous gases in the atmosphere is central to the issue of anthropogenic carbonization of the biosphere and the bio-geophysical interests of world powers, which influence the nature and extent of all socioeconomic and political interactions on climate change (Sadiq, 2013).

Nigeria is vulnerable to climate change. Under the A2 Scenario of the Intergovernmental Panel on Climate Change's (IPCC's) Emissions Report (National Adaptation Strategy and Plan of Action on Climate Change for Nigeria (NASPA-CCN, 2011), it is projected that Nigeria will experience a temperature increase of 0.04 Oc per year from 1981/2000 until the 2046/2065 period, rising to 0.08 Oc per year after 2060. The scenario also projects wetter conditions in the southern part. The drier conditions are expected to be most severe in the north-eastern part of the country. For the 2046/2065 period, rainfall is projected to increase by an average of 15 on annually rate of 7.5 cm annually in the north (NASPA-CCN 2011: 10). Increased climatic risks, notably floods and droughts, are typically the result, wreaking havoc on food supplies and the economy. Climate change and global warming would wreak havoc on Nigerian livelihoods, including crop production, livestock production, fisheries, forests, and post-harvest activities, if they go uncontrolled.

The impact of these changes, therefore without adaptation could cost between 6% of Nigeria's GDP by 2050, amounting to between USD 100 billion and USD 200 billion. The government has put in place N460 billion to enable them fight the menace of climate change and global warming (Department for International Development (DFID, 2009: 10).

1.1 Objective of the Study

The main objective of this study is to examine climate change in Nigeria, looking at its impact on the socio-economic and cultural sustainable developments of Nigeria. Others include, examining climate governance and policies as response to climate change in Nigeria.

1.2 Methodology

The research adopted a descriptive research design. It dealt exhaustively on the impact of climate change on Nigeria's socio-economic and cultural development. The research made extensive use of secondary sources of data from textbooks, internet sources and newspapers.

2.0 Conceptual Clarifications

2.1.1 Concept of Climate Change

There are many different ways to measure climate change. The International Panel on Climate Change says that it's a 'change in the state of the climate' that can be found by looking at how its properties change over time, usually for decades or more. Any change in temperature over time, whether caused by natural variability or human activity, is called climate change. "Climate change is defined as "a change in the climate that is caused by human activity and that is in addition to natural climate variability that has occurred over the same time periods" (United Nations Framework Convention on Climate Change UNFCCC, in IPCC, 2007). "A change in the statistical distribution of weather over long periods of time is called "climate change". Wikipedia says that "climate change" is a change in the weather over a long period of time (Wikipedia, 2009). Wikipedia (2009) says that global warming is "the rise in the average temperature of the Earth's surface, air, and oceans since the mid-20th century and its expected continuation". This makes it clear that what is called climate change is actually the result of global warming. Climate change is a problem or phenomenon that has come about because there has been a high rise in the concentration of greenhouse gases (GHGs) made by humans (Spore, 2008). Natural resource depletion, ozone layer depletion, and global warming are some of the most important things about climate change.

These traits are more self-reinforcing than other traits. A big problem in Africa when it comes to climate change is how many different stressors, like HIV/AIDS spreading and the effects of economic globalization and resource privatization, work together with climate change to make things worse.

Climate change has arisen as a new component, contributing to increased underdevelopment. There's a danger that Nigeria's climate change crisis may be exacerbated by the lack of a robust emergency and development policy, further complicating problems and increasing dependency and underdevelopment. Thus, the subject of climate change in Nigeria must be viewed in conjunction with developmental challenges, poverty, and unemployment. Nigeria has been seen as a weak, fragile state that has failed to put in place strong systems to help its citizens who have been affected by global economic woes. Every aspect of development in Nigeria is vulnerable to climate-related stressors. Nigeria's natural capital, including land, forests, landscapes, water and fisheries) and physical capital, including cities, infrastructure, and other kinds of capital are highly susceptible to the impact of climate change. Climate change affects the ability of natural capital, which is the main source of income and livelihoods for majority of Nigerians, to deliver its wide range of products and services including food, timber, and the

regulation of water cycle. It's worth highlighting for instance, that economic fights are inextricably linked to social and environmental aspects of man's interaction with the climate system (Edeh, Eme and Nnoli, 2014).

2.1.2 Concept of Global Warming

The continuous rise in temperature of the planet is really upsetting. The root cause for this is global warming. Global warming begins when sunlight reaches the Earth. The clouds, atmospheric particles, reflective ground surfaces, and surface of oceans then sends back about 30% of sunlight back into the space, whilst the remaining is absorbed by oceans, air and land. This consequently heats up the surface of the planet and atmosphere, making life feasible. As the Earth warms up, this solar energy is radiated by thermal radiation and infrared rays, propagating directly out to space, thereby cooling the Earth. However, some of the outgoing radiation is re-absorbed by carbon dioxide, water vapour, ozone, methane and other gases in the atmosphere and is radiated back to the surface of the Earth.

These gases are commonly known as greenhouse gases due to their heat-tripping capacity. It must be noted that re-absorption process is actually good as the Earth's average surface temperature would be very cold if there was no resistance of greenhouse gases. The dilemma began when the concentration of greenhouse gases in the atmosphere was artificially increased by humankind at an alarming rate since the past two centuries. As of 2004, over 8 billion tons of carbon dioxide was pumped, thermal radiation is further hindered by increased levels of greenhouse gases resulting in a phenomenon known as human enhanced global warming effect. Recent observations regarding global warming have sustained the theory that it is indeed a human enhanced greenhouse effect that is causing the planet to heat up. The planet has experienced the largest increase in surface temperature over the last 100 years. Between 1906 and 2006, the Earth's average surface temperature augmented between 0.6 to 0.9 degrees Celsius. Millions of pounds of methane gas are generated in landfills and agricultural decomposition of biomass and animal manure. Nitrous oxide is released into the atmosphere by various nitrogen-based fertilizers including area and diammonium phosphate and other soil management utilizations. Once released, these greenhouse gases stay in the atmosphere for decades or even longer. According to Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), carbon dioxide and methane levels increased by 35% and 148% since the industrial revolution of 1750.

2.1.3 Impact of Climate Change on the socio-economic development of Nigeria

Climate change has been described as a statistical variation that persists for an extended period, typically for a decade or longer. I includes shift in the frequency and magnitude sporadic weather events as well as the slow but continuous rise in global average surface temperature (Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC, 2001). The German advisory council on climate change noted that climate is a threat already having substantial impact on human beings and the natural eco-system both in developed and developing countries but at varying degrees (German Advisory Council on Global Change (WBGU, 2003). For the developed countries, the impact of climate change has been perceived to be less severe due to natural advantage, high adaptation techniques, high technology, mechanical agricultural system and wealth status. These factors have enabled the developed economies to curtail the adverse effects of climate change.

For developing countries like Nigeria, the impact of climate change is of great importance given the high temperature level, poor adaptation capacity and lack of early warning system. Apart from the above, climate change affects economies whose economic activities are natural resource sensitive such as agricultural activities. Unfortunately, some aspects of the existing literature shows that climate change may lead to significant reductions in agricultural productivity in developing countries (McGungan et al., 2002). Indeed, the effect of climate change on agricultural activities can be viewed from various aspects. Climate change affects the distribution of rainfall and temperature during a year and this determines crop yields especially those crops cultivated under rain-fed conditions (Thurlow et al., 2009). Excessive rainfall leads to destruction of arable land, impairment of cultivated crops, increased growth of weeds and greater post-harvest loss while a significant reduction in rainfall may culminate in drier land, reduction in water level in streams and rivers, increase in farmers' search for water for irrigation and consequently resulting in invaluable man hour losses and reductions in crop yield (Ozor, 2009). Climate change also affects livestock production due to reduction in the available pasture land, reduction in surface water resources for animals, increase in salinity of water resources for animals, increase in salinity at watering points due to increased temperature and evaporation in the face of reduced rainfall. This implies that there would be a decline in the production of livestock, resulting in a reduction in the supply and availability of annual protein including meat, egg, milk and other animal produce such as hides and skins (Ozor, 2009).

In Nigeria, climate change also affects forestry due to erosion and excessive wind thereby resulting in decline in forest produce such as wood and cane. Consequently, it leads to reduction in forestry produce and low income, as well as an increase in the costs of building and furniture materials. Onuoha (2009) estimated the cost of deforestation and losses in non-timber forest products in the last 5 years in Nigeria at N120 billion per year which is equivalent of 1.7% of gross domestic product (GDP) in 2003. Obviously, climate change portrays a potential threat to the composition of agricultural output on agricultural output in particular and to aggregate national output in general.

In 2012, Nigeria adopted its Climate Change Policy Response and Strategy (CCPRS) to ensure an effective national response to the multi-faceted impacts of climate change. The main goals of the CCPRS include: Implementation of mitigation measures that will promote low carbon as well as sustainable and high economic growth, enhancement of national capacity to adapt to climate change, raising climate change related science, technology and research and development to a new level.

This will enable the country to better participate in international scientific and technological cooperation on climate change; significantly increase public awareness and involve private sector participation in addressing the challenges of climate change; strengthen national institutions and mechanisms (policy, legislative and economic) to establish a suitable and functional framework for climate change governance. The National Adaptation Strategy and Plan of Action for Climate Change Nigeria (NASPA-CCN) describes the adaptation priorities for future action. The NASPA-CCN vision is a Nigerian approach in which climate change adaptation is an integrated component of sustainable development, reducing the vulnerability and enhancing the resilience and adaptive capacity of all economic sectors and of all people to the adverse impacts of climate change, while also capturing the opportunities that arise as a result of climate change.

The impact of climate change is numerous. The variations in rainfall, temperature, drought, and humidity associated with the science of climate change in Nigeria affect climate dependent sectors. It affects the socioeconomic and political landscapes of countries as well as the

relationship across nations as a trans-boundary phenomenon. As a result of its features which are life threatening; the rising sea levels, flooding, starvation, desertification, it is recognized as a threat to human existence. Certain factors such as HIV/AIDS, failing commodity prices, and in some areas have significantly weakened the ability of poor Nigerians to withstand shocks from extreme climate events.

Climate change puts our food and waste supplies at risk, as well as our health, security, stability, and property. Different countries' economic conditions and institutional infrastructure have an effect on their vulnerability to climate change. Certain countries particularly those with affluent economies, exhibit a high degree of resilience, while others, particularly those in sub-Saharan Africa with less favourable economic and institutional conditions, are more fragile. Indeed, because developing countries are frequently exposed to a variety of climatic and non-climatic stresses, their failure to collect reliable data on the resulting consequences exacerbates the consequences.

With climate change affecting highly populated locations in Nigeria like Lagos state, the number of environmental refugees displaced by natural disaster will increase. Forced migration therefore becomes one of the effects of climate change in human settlements, industries and businesses.

Flood catastrophes in 2010 affected almost 250,000 people in Nigeria (BRNCCC 2011). In 2012, the situation became worse as the country was hit by high incidence of flooding; 1.3 million people were affected and over 400 people killed and in Makurdi, the flood was much that crocodiles were found in the streets of the town. These incidence were blamed on climate change thus making the Director General of the National Emergency Management Agency (NEMA), Muhammad Sani-Sidi, to say that, 'We are now living witnesses to the reality of climate change and global warming where areas considered dry land in the Northern part of the country witnessed excessive and torrential rainfall while some communities in the South were also submerged' (Ezigbo, 2012). Rainfall patterns across the country have changed dramatically over the years, with most regions now seeing late onset rainfall as opposed to only a few areas in the northeast, northwest, and southeast (BNRCC, 2001).

Climate change affects human health and survival creating a major concern as well as the health and survival of other species of flora and fauna, and the environment. The World Health Organization (WHO) estimated that at least 150,000 deaths each year could be traced to the outcome of climate change. Moreover, the figure is expected to double by 2030 with connections to flooding and water-related diseases (WHO, 2021). Studies have claimed that climate change-related torrential flooding has led to disease outbreaks in various regions of the globe (Lislie, 1995; Rose et al., 2000). Consequently, the Nigerian population could be exposed to such threats.

Another area affected by climate change is source of livelihood. Livelihood is a means of securing the necessities of life. The effect of climate change threatens the means of sustenance of people. With the increased threats to productivity, farmers' income will diminish and their ability to meet household needs (food, income, etc) will be difficult (Ozor, 2009). Oceanic acidification and increase in surface water temperature especially around the coast affects fish stocks and as a result threaten the livelihood of small-scale fishing communities in the area (IPCC 2007). This eventually will further deepen the vulnerability of the poor.

Climate change could also engender resource conflicts. In Nigeria, resource conflicts worsen given climate change as a result of the scarcity of resources. Population growth and the resulting increases in supply and demand for resources increase competition for scarce food, water, oil, and other resources. For instance, the Fulani herdsmen and farmers in Nigeria compete for grassland and water resources thereby engaging in violent conflicts.

Aside from the effects of climate change visible in the nature of glaciers, vegetation, the core, and other exotic indicators, sea level variations are especially important in our assessments of Nigeria's socio-economic development. Some Nigerian observers have pointed out with some justifications that Nigeria is doubly vulnerable to climate change: heavy rainfall, flooding, soil erosion, and submergence of land in coastal areas as well as loss of wetlands (Ekott, 2009). Climate change in the South-South zone of Nigeria manifests primarily in increased precipitation, widespread flooding risk, ocean encroachment, increased deforestation, psychosomatic illnesses caused by the excessive heat of gas flaring and sea-level rise. However, it should be pointed out that while developing countries are concerned about the effects of climate change on their population, developed countries are concerned that climate change will limit their unique habits and lifestyle. This is the irony of life.

Climate change impacts are moderated by the level of socioeconomic development of a given community and Nigeria's rather weak socioeconomic development is heightening the severity of the impact; further limiting the country's capacity to respond to emerging challenges (Adesina & Odekunle, 2011). Without serious interventions, including, adaptation, the impact of climate change could be greater as the century progresses. This makes it crucial for Nigeria to focus on those activities and programs that would strengthen its resilience and adaptive capacity in terms of socioeconomic development and effective management of ecosystems (Raffaello et al., 2013; United States Agency for International Development (USAID, 2018).

2.1.4 Climate Governance and Policies as Response to Climate Change in Nigeria

Awareness creation on the impact of climate change involves the effort of everyone; thus, climate change governance involves broad public participation in decision-making which is a critical condition for achieving climate-resilient development. In Nigeria, various stakeholders, (government, non-governmental organizations, the academia and private organizations) collaborate to achieve positive results in climate change management and governance, disseminating information to every local community, stating the impact of climate change on the people especially those into agriculture.

With the recognition of the impact of climate change on the socio-economic development of the country and the well-being of the populace by the federal government and other non-governmental organizations, efforts are made to manage climate-related development challenges with appropriate policy and institutional arrangements that will encourage the implementation of mitigation and adaptation actions at all levels of governance for climate compatible sustainable development. Such efforts include in 2012, the Federal Executive Council approved a comprehensive strategy policy on climate change: the Nigeria Climate Change Policy Response and Strategy (NCCPRS), a document which is an output of a national participatory and stakeholders consultative approach to put in place a well-defined national climate change response framework and implementation plan that incorporates critical elements of mitigation and adaptation, contains policy elements and short, medium and long-term national strategies that will enable the country to mainstream mitigation and adaptation into its national development efforts. This is to enable Nigeria respond effectively to the impact of climate change to reduce its vulnerability and enhance its resilience so that the national priorities of rapid economic growth, energy sufficiency, job creation, food security, transparent and accountable climate change governance will be properly addressed.

The Policy has been guiding policy decisions and led to actions in responding to climate change in the country. With the development of the NCCPRS, the global discourse on climate change has led to the adoption of new initiatives that have been domesticated to guide national response to reducing the impact and adapting to the challenge. In particular, a major basis for Nigeria's

effective response to the challenge of climate change is the implementation of the 2015 Paris Agreement constitutes an important milestone in promoting the transition to a low carbon economy. Thus, the purpose of this National Policy on Climate Change is to define a new holistic framework to guide the country's response to the development challenge of climate change. As a framework document, it prescribes sector and cross-sectoral strategic policy statements and actions for the management of climate change within the country's pursuit for climate resilient sustainable development (Federal Ministry of Environment, 2021).

Also, the government of Nigeria mapped out other steps to address the challenges of climate change and they include the establishment of the Department of Climate Change (DCC) in the Federal Ministry of Environment which is the focal point to the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) and also the Designated National Authority (DNA) for the Clean Development Mechanism.

The DCC works with other Ministries through the Inter-Ministerial Committee on Climate Change. Also taken as a measure are some development policies with clear implications for climate change adaptation: (i) Vision 20:2020; (ii) the Transformation Agenda (2011 – 2015); and (iii) Economic Recovery and Growth Programme (ERGP) (2017 – 2020). There is also the Nationally Determined Contribution (NDC) which was developed in 2015 towards the ratification of the Paris Agreement on Climate Change. Its aim is to reduce greenhouse gas (GHG) emissions intensity of GDP by 20% by 2030 relative to the emissions intensity of GDP in the base period 2010 to 2014 on an unconditional basis as well as a further 45% on a conditional basis consequent upon receiving climate finance, technology transfer and capacity building from the developed countries.

2.2 Theoretical Review

Two theoretical perspectives are particularly relevant towards our understanding of the phenomenon of climate change; namely the Anthropogenic Global Warming (AGW) hypothesis and the standard theory of externalities. The UK Met Office (1998) describes the AGW hypothesis as the first theory of climate change, which contends that human emissions of greenhouse gases principally carbon dioxide (CO₂), methane, and nitrous oxide, are causing a catastrophic rise in global temperatures. The mechanism whereby this happens is called the enhanced greenhouse effect. Energy from the sun travels through space and reaches the earth. The earth's atmosphere is mostly transparent to the incoming sunlight, allowing it to reach the planet's surface where some of it is absorbed and some is reflected back as heat into the atmosphere. Certain gases in the atmosphere, called "green-house gases" absorb the outgoing reflected or internal thermal radiation, resulting in earth's atmosphere becoming warmer than it otherwise might be. Water vapour is the major greenhouse gas, responsible for about 36-90% of the greenhouse effect, followed by CO₂, methane, and ozone. During the past century, human activities such as burning of wood and fossil-fuel as well as burning of forests are thought to have increased the concentration of CO₂ in the atmosphere by approximately 50%. Proponents of the AGW theory believe that man-made crop failures, species extinctions, spread of diseases, ocean coral bleaching, famines and literally hundreds of other catastrophes are fall-outs of climate change.

According to them, all these disasters will become more frequent and more severe as temperatures continue to rise so that only large and rapid reductions in human emissions will save the planet from these catastrophic events.

Like other environmental problems, climate change involves externality, for instance, the emission of greenhouse gases causes damages to other economic agents for which they are not compensated by the agent responsible for the emission. The standard theory of externalities points to one of taxation of the emitter equivalent to marginal social cost of the externalities generated by it. But where there is weak representation of those most affected, coupled with long-term horizons, a global scale major externalities, and important interactions with other market failures, then resolving the externality problem can be quite complex. Hence, while the standard theory can provide useful initial insights, there is a much deeper and more complex economic policy problem. There is a problem of intertemporal international collective action with major uncertainty and linked market failures.

2.3 Empirical Review

Empirical studies have also confirmed that climate change can have substantial impacts on the overall economy. In Ethiopia, Gebreegziabher et al. (2011) examined the economic effect of climate on agriculture productivity (GGE) model. The study observed that the impact of overall climate change will be relatively benign until approximately 2050, and thereafter worsen considerably. Further, the simulation results showed that, over a 50-year period, the projected reduction in agricultural productivity may lead to about 30% less average of climate change. Using descriptive analysis, Ozor (2009) demonstrated the processes that lead to climate change so as to enable a better understanding of the concept. The study described in details the impacts of climate change on various issues of national development such as low agricultural productivity, food insecurity, resource conflicts, unemployment, environmentally-induced migration, livelihood problems and health issues. The study also noted that these impacts are as a result of devastating effects of flooding, drought, erosion, desertification, sea level rise, heat stress, pests and diseases, and erratic rainfall patterns, arising from climate change.

The study further suggested the need for climate policy in Nigeria, the establishment of NCCC, the development of a national framework for climate change adaptation, and the embracing of emerging technologies.

Onuoha (2009) examined the threats posed by climate change across the globe with particular reference to developing countries, where agriculture is a dominant sector and in turn depends on weather and climate. The study utilized the sustainable development model in the form of the Green Wall Sahara Nigeria Program as a strategy for greening the drought-prone and desert infested areas of Northern Nigeria. The study concluded that the challenges of climate change to economic growth and sustainable development in Nigeria require creative thinking, holistic ideas, innovative solutions and the involvement of all stakeholders. Agwu and Okhimamhe (2009) conducted two studies on the gender dimensions of climate change in North-Central and South-Eastern Nigeria. The North-Central study assessed the impact of climate change on the Zumba and Augie Communities in Niger and Kebbi states respectively. It highlighted the challenges and adaptation strategies of the selected communities. The study observed that communities had noticed climate change but failed to identify its causes. Some of the women in these communities attributed the climate change such as environmental degradation to the construction of the Shiroro dam and the resulting massive deforestation. Less scientifically, Augie women believed that the flood waters from Bakoleri and Goronyo dams which destroyed

their farms and affected the health of their people were calamities inflicted by the gods. Again, the women accepted that they had contributed to deforestation in their search of the wood which led to the disappearance of many plant and animal species. Although these resilient communities have put various adaptation measures in place, they were not primarily targeted at reducing the impact of climate change. The study finds that Augie community is already practising a number of coping strategies and requesting for assistance to strengthen them. Specifically, the stakeholders of the community requested for funding, awareness campaigns and capacity building. In Zumba, awareness campaigns are also needed to address traditional beliefs. The second aspect of the study focused on two South-eastern communities, namely Enugwu Nanka in Anambra State and Akama Amankwo Ngwo in Enugu State. The study revealed that the impacts of climate change in South-Eastern Nigeria include the destruction of roads and economic trees by landslides and tornadoes. Climate change is also responsible for excessive heat, heightened insect activity and the drying up of streams.

The study concluded that while ingenious adaptive and mitigation strategies developed by women were found in the sample states, better policy making to combat climate change is urgently needed.

Nwafor (2007) notes that a common theme in the climate change vulnerability literature is the idea that countries, regions, economic actors and social groups differ in their degree of vulnerability to climate change. This is partly due to the fact that changes in temperature and precipitation occur unevenly and that climate change effects on resources and wealth are distributed unevenly across the globe. Onuoha (2008) examined these observations by adding that unless appropriate mitigation measures are adopted to reduce vulnerability in Nigerian and other developing countries of sub-Saharan Africa, climate change portends grave danger not only to the people but also to the biotic and abiotic environments. The study expressed concern that all the developmental advances witnessed in sub-Saharan Africa may be destroyed or reversed over a short period of time unless the effects of climate change are urgently tackled.

3.0 Results and Discussion

The empirical analysis began with the examination of the data for its time series properties. The results of the unit root tests are shown in Table 1. The results indicate that all the series are $I(1)$ except annual rainfall. This suggests that the variables may be co-integrated, since the dependent variable (GDP) has the same order of integration with majority of the regressors. Indeed, we conducted the co-integration test using the residual approach. The result which is shown in Table 2, indicates that the residual is stationary at all level, thereby confirming the existence of an equilibrium relationship between the variables.

Table 1: Unit root test results

Variable	ADF	Phillips-Perron	Result
GDP	1(1)	1(1)	1(1)
ARF	1(0)	1(0)	1(0)
GEM	1(1)	1(1)	1(1)
FDI	1(1)	1(1)	1(1)
GEXP	1(1)	1(1)	1(1)
PINV	1(1)	1(1)	1(1)
REXR	1(1)	1(1)	1(1)

1(0) and 1(1) denote stationary at level and after first difference, respectively. The unit root tests were performed at 5% level controlling for trend and intercept for GDP, GEXP and REXR and controlling for only intercept in other cases. All variables are in their natural log transformation, GDP (Gross Domestic Product); ADF, Augmented Dickey Fuller

As a robustness check, we also conducted the Johansen co-integration test and the results are shown in Table 3. While the Trace test indicates the existence of at least 4 co-integrating equations.

Table 2: Testing the residual for unit root

Variable	Augmented Dickey Fuller Test Statistics	1% Critical Value	5% Critical Value
Residual	-6.339649	-3.646342	-2.954021

The residual is stationary at 1% level of significance

Table 3: Johansen co-integration test results

Hypothesized number of CE (s)	Trace Statistics	5% critical value	P value
Hypothesized number of CE (s)	Max-Eigen statistics	5% critical value	P
None (x) 0.0099	218.0508	150.5585	0.0000
At most 1 (x) 0.0078	161.1786	117.7082	0.0000
At most 2 (x) 0.0128	109.8431	88.8038	0.0007
At most 3 (x) 0.0855	66.6560	63.8761	0.0286
At most 4 0.3418	36.5144	42.9153	0.1881
At most 5 0.4360	18.0380	25.8721	0.3414
At most 6 0.4281	6.2592	12.5180	0.4281

Note: The xx indicates that the Trace statistics or the Max-Eigen statistics is greater than the corresponding 5% critical value

Table 4: Robust long-run estimation results (dependent variable = GDP)

Variable	Coefficient	Diagnostic checks	Remarks
Constant	3.71 (xxx)	Adjusted R	Good
ARF	0.17 (xx)	P-statistic	“
CEM	0.22 (xxxx)	Valid F-statistic	“
FDL	0.01	Durbin-Watson Statistic	
GEXP	0.84 (xxxx)	Breusch-Godfrey Test (observed Chi-square)	
PINV	-0.35 (xxxx)	Breusch-Pagan-Godfrey Test (observed Chi-square)	
REXR	-0.14 (xx)	Jarque-Bera statistic	

Table 5: ECM estimation results (dependent variable = D(GDP))

Variable	Coefficient	Diagnostic checks	
Constant	0.05	R Square	0.59
D(ARF)	0.10 (x)	Adjusted R square	0.48
D(CEM)	-0.21 (x)	F-statistic	Remarks
D(FDL)	-0.05	Durbin-Watson statistic	
D(GEXP)	0.76 (xxx)	Breusch-Godfrey test (observed Chi-square)	
D(PENV)	-0.30 (xxxx)	Breusch-Pagan-Godfrey test (observed Chi-square)	
D(REXR)	-0.29 (xxx)	Breusch-Pagan-Godfrey (observed Chi-square)	
BCM(-1)	-1.09 (xxx)	Jarque-Bera statistic	

Following the establishment of an equilibrium relationship between the variables, we estimated the long-run relationship of equation 1. The results are shown in Table 4. We summarize the main findings as follows. First, out of the three climate change variables in this study, only carbon emission impacts negatively on the overall output growth of the Nigerian economy. This suggests that Nigerian government must resolve and implement policies that will reduce the amount of carbon emission in the country, especially those coming from the consumption of fossil fuel and gas flaring. Second, the impacts of rainfall and carbon emission are statistically significant at the 5% level. This shows that these climate change variables are important in Nigeria. Third, contrary to expectation, the impact of forest depletion is positive, though it is not statistically significant. This may be due to inadequacies in documenting forest depletion activities in Nigeria. Consequently, the study will favour the continuation of efforts towards forest conservation in Nigeria. Fourth, all the control variables conformed to theoretical expectations, except for domestic private investment. While government expenditures impacts positively and significantly on output at the 1% level, both private investment and exchange rate impact negatively.

The diagnostic checks indicate that the underlying assumptions of the model have been substantially satisfied. The adjusted R square shows that the regressors have adequately accounted for the variations in the dependent variable. The F-statistics, which is strongly significant at the 1% level, shows that the model as a whole is meaningful. The Durbin-Watson Statistic which is approximately 2 is in line with theoretical expectation. Even though the Breusch-Godfrey Test indicates the presence of residual serial correlation problem at the 5% level, we corrected the problem using the Newey-West FAC method.

The Breusch-Pagan-Godfrey test shows that there is no problem of Heteroscedasticity in the results. The Jarque-Bera statistic shows that the residual is normally distributed in line with theoretical expectations. Overall, the model assumptions are adequately fulfilled.

5. Conclusion and Recommendations

This paper examined the impact of climate change on socio-economic growth and development in Nigeria. The paper used OLS estimation technique and data for the period 1981-2014. Changes in annual rainfall, carbon emission and forest depletion were used to capture climate change, while government expenditure, domestic private investment and exchange rate were used as control variables in order to obtain robust estimates. The paper estimated an error correlation model in order to account for both long-run and short-run relationships. The results indicate that both in the long-run and short-run, carbon emission affect output growth in Nigeria adversely. In addition, forest depletion impacts negatively on national output growth in Nigeria in the short-run. These results imply that Nigerian government should evolve and implement policies to curb carbon emissions and forest depletion. In other words, government intervention is required to reduce carbon burning, deforestation and fossil fuel consumption. Government should evolve policies to encourage the use of environmental-friendly equipment, machines, infrastructure, and technologies that generate minimal greenhouse gases, such as improved road and rail transport as well as use of bio-fuels and energy saving devices. A NCCC is obviously required in Nigeria to deal with all climate change issues. Furthermore, the finding that domestic private investment and naira-to-dollar exchange rate impede output growth in Nigeria implies that policymakers and governments at all levels in Nigeria should evolve and implement policies to reverse these undesirable outcomes.

References

- Adesina, F. A., & Odekunle, T. O. (2011). Climate Change and Adaptation in Nigeria: Some background to Nigeria's response. In International Conference on Environment and Agriculture, IPCBEE 15, JACSIT Press, Singapore.
- Asogwa, F. (2003). Lecture Guide on Global Climate Change, Enugu.
- Edeh, H., Eme, C., & Nnoli, T. (2014). The Political Economy of Climate Change in Africa. Nigerian Chapter of Arabian Journal of Business and Management review, July.
- Ekott, J. (2009). Nigeria is gravely at Risk of Climate Change, NEXT No. 234, Thursday November 12.
- Njoku, J. D. (2006). Analysis of the Effect of Global Warming on Forests of South-eastern Nigeria Using Relatively-sensed Data. Unpublished PhD Dissertation, Department of Geography and Environmental Management, Owerri, Imo State University.
- Nwafor, J. C. (2007). Global Change: The Driver of Multiple Causes of Food Insecurity in Sub-Saharan Africa. Paper Presented at the International Conference on Climate Change and Economic Sustainability, Awka, Nnamdi Azikiwe University, 12-14 June, 2007.
- Onuoha, C. M. (2008). Understanding climate change in African economies: The Green Economic-International Journal of the Green Economies Institute, UK, 3(2) Autumn. Available from <http://www.greeneconomies.org.uk>
- Ozor, N. (2009). Implications of Climate Change for National Development – The Way Forward. African Institute for Applied Economics (AIEE), Enugu Forum Policy Paper 10.
- UK Met Office, (1998). Easter 1998 Floods. Available from <http://www.meteoffice.gov.uk/climate/uk/interesting/easter1998>. (Last accessed on 2017 Jan 03)

**RECENT ADVANCES IN GNSS-BASED DYNAMIC DISPLACEMENT
FORECASTING FOR CABLE-STAYED BRIDGES: FROM STATISTICAL
METHODS TO HYBRID DEEP LEARNING ARCHITECTURES – A CRITICAL
REVIEW**

Dr. Khanh Giang Le

Faculty of Civil Engineering, University of Transport and Communications

Hanoi, Vietnam

ORCID: 0000-0002-6295-8578

ABSTRACT

Real-time displacement monitoring plays a crucial role in the structural health monitoring (SHM) of large-span cable-stayed bridges. While GNSS-RTK technology provides continuous and efficient displacement measurements, the resulting time-series data are often affected by multipath noise and complex environmental influences, such as thermal effects and wind loading. Classical statistical approaches, including Kalman filtering and ARIMA models, have been widely applied for displacement estimation and short-term analysis; however, their ability to support reliable time-series prediction under nonlinear and non-stationary conditions remains limited. This paper presents a critical review of GNSS-based time-series displacement prediction methods developed between 2015 and 2025, with emphasis on the methodological evolution from statistical models to machine learning and hybrid deep learning approaches. Particular attention is given to hybrid frameworks that integrate signal decomposition techniques, such as Variational Mode Decomposition (VMD), with recurrent neural networks, including LSTM-based architectures. Rather than focusing on absolute prediction accuracy, this review examines the assumptions, strengths, and limitations of different methodological categories under practical monitoring conditions. Based on the reviewed literature, hybrid deep learning models have shown promising potential for improving robustness and stability in displacement prediction when appropriately designed and validated. The findings of this review provide methodological insights to support future research and practical implementation of GNSS-based displacement prediction for cable-stayed bridges, particularly in the context of early warning and predictive maintenance for long-span bridge management.

Keywords: Cable-stayed bridges; GNSS monitoring; Displacement forecasting; Deep Learning; Hybrid Models; VMD-LSTM; Structural Health Monitoring (SHM).

1. Introduction

1.1. Background and importance of structural health monitoring for cable-stayed bridges

Long-span cable-stayed bridges play a key role in modern transportation infrastructure, serving as critical links in major traffic networks. Due to their flexible structural behavior, large span lengths, and complex cable systems, these bridges are highly sensitive to dynamic loads such as wind, traffic, and seismic actions, as well as to slowly varying environmental factors, including temperature changes and solar radiation. Therefore, ensuring operational safety and extending the service life of cable-stayed bridges through structural health monitoring (SHM) has become an essential component in modern bridge management and maintenance practices [1-2].

Within SHM systems, displacement monitoring is considered one of the most direct and effective indicators for evaluating the global stiffness and load-carrying capacity of bridge structures. Abnormal changes in vibration amplitude or long-term accumulated displacement trends may serve as early signs of material degradation, bearing damage, or loss of tension in the cable system [3].

1.2. Role of GNSS-RTK and challenges of displacement time-series data

The development of Global Navigation Satellite Systems (GNSS), particularly real-time kinematic GNSS (GNSS-RTK) and high-rate receivers operating at frequencies up to 10–20 Hz, has significantly expanded the capability of displacement monitoring for large-scale bridge structures. Compared with traditional measurement techniques, such as total stations or accelerometers, GNSS provides continuous absolute three-dimensional coordinates under all weather conditions without requiring a direct line of sight between monitoring points [4].

Despite these advantages, GNSS-based displacement time-series data face several challenges. First, GNSS observations are often contaminated by multipath effects, atmospheric disturbances, and receiver-related noise, especially in complex environments such as urban areas or regions with high humidity [5–7]. Second, the structural response of cable-stayed bridges exhibits pronounced nonlinear and non-stationary behavior. Bridge displacements result from the combined effects of high-frequency vibrations induced by traffic and wind and low-frequency deformations associated with thermal loading, leading to time-dependent response patterns that limit the applicability of conventional linear and stationary analysis methods [8,9].

1.3. Transition from monitoring to prediction

Bridge management strategies are gradually shifting from reactive maintenance toward predictive maintenance [10]. In this context, the analysis of historical monitoring data alone is no longer sufficient. Bridge operators increasingly require information on the near-future structural condition ($t + \Delta t$) to support early warning and timely decision-making [10,11].

As a result, research interest has progressively moved beyond displacement estimation and noise reduction toward time-series displacement prediction. While estimation techniques focus on reconstructing the current or past structural response from noisy observations, prediction aims to learn the underlying temporal behavior of the structure and forecast future displacements based on historical data. This distinction is particularly important in GNSS-based SHM, where high filtering accuracy does not necessarily imply reliable predictive capability [10–12].

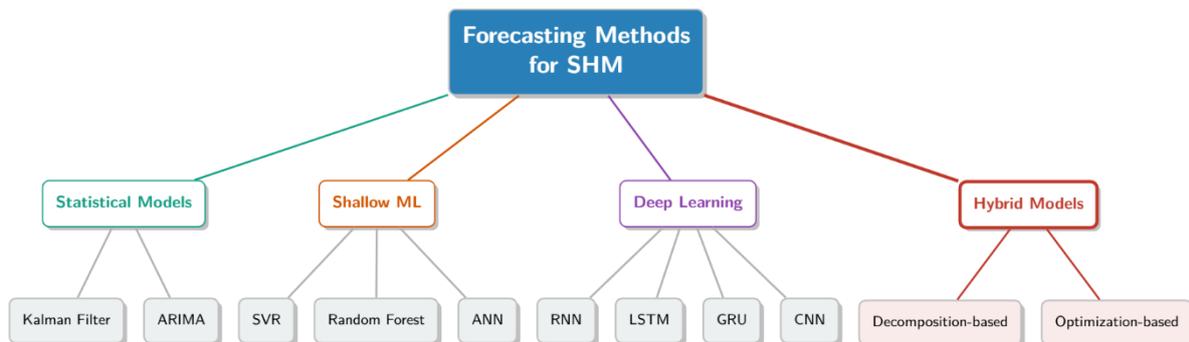
1.4. Research gap and objectives of the paper

Over the past two decades, classical statistical methods such as Kalman filtering and ARIMA models have been widely applied in structural monitoring studies. Although effective for displacement estimation and short-term trend analysis, recent studies have shown that these linear models are often unable to capture the complex and highly nonlinear responses of cable-stayed bridges under variable environmental and dynamic loading conditions [13,14].

The rapid development of artificial intelligence, particularly deep learning techniques based on recurrent neural networks such as LSTM and GRU, has introduced new possibilities for displacement analysis and prediction [6,15]. However, direct application of deep learning models to raw GNSS time-series data often leads to overfitting or unstable convergence due to strong noise and non-stationary components. This limitation has motivated increasing interest in hybrid modeling strategies that integrate signal decomposition techniques, optimization algorithms, and deep neural networks [16,17].

Although numerous studies have investigated individual prediction methods, a comprehensive and systematic review that critically examines the transition from classical statistical approaches to modern hybrid models in the specific context of GNSS-based displacement prediction for cable-stayed bridges remains limited. The objective of this paper is therefore to review representative methods developed between 2005 and 2025, assess their applicability and limitations, and provide methodological insights to support future research and practical implementation under real-world monitoring conditions.

To provide an overview of the methodological landscape, Figure 1 illustrates a taxonomy of GNSS-based time-series displacement prediction methods reviewed in this paper, highlighting the progression from classical statistical models to hybrid deep learning approaches.

Figure 1. Taxonomy of GNSS-based time-series displacement prediction methods for structural health monitoring of cable-stayed bridges.

2. Statistical methods and traditional machine learning approaches

Before the widespread adoption of deep learning techniques, displacement prediction in structural health monitoring was primarily based on classical statistical models and traditional machine learning methods, often referred to as shallow learning approaches. These methods have been extensively applied to GNSS-based monitoring data and have contributed to improvements in noise reduction and short-term trend analysis. However, their applicability becomes increasingly limited when dealing with high-frequency GNSS time series and the complex, nonlinear response behavior of cable-stayed bridges under real operating conditions [18].

2.1. Filtering and state estimation methods: the Kalman filtering family

The Kalman Filter (KF) and its variants have long been regarded as standard tools for real-time processing and estimation of GNSS-based displacement measurements [19]. In structural health monitoring applications, KF-based methods are primarily used to smooth noisy observations and estimate the current structural state.

The Kalman Filter is formulated within a state-space framework and requires an assumed state transition model, which describes the evolution of the system state over time. In practical SHM applications, this model is often simplified to kinematic or random-walk representations rather than derived from full structural dynamic equations. Under the assumption that both process noise and measurement noise follow Gaussian distributions, the KF aims to minimize the mean squared estimation error covariance [19].

KF-based approaches have been widely applied to GNSS monitoring data for bridge displacement estimation. For example, Kim and Sohn [20] applied the Kalman Filter to reduce high-frequency noise in RTK-GNSS data collected on the Yeongjong Bridge in South Korea, demonstrating that KF can effectively track structural displacements in real time. To address nonlinear system behavior, extended variants such as the Extended Kalman Filter (EKF) and the Unscented Kalman Filter (UKF) were subsequently introduced. These methods attempt to handle nonlinearity through local linearization or sigma-point approximations.

Despite their practical value, Kalman filtering methods exhibit several limitations when used for displacement prediction. First, KF-based approaches rely on prior specification of the state transition model. For cable-stayed bridges subjected to stochastic wind loads and temperature-induced effects, accurately defining the underlying dynamic equations is highly challenging, which directly affects estimation and prediction quality [20]. Second, KF-based smoothing and filtering are primarily designed for state estimation rather than forecasting. In dynamic deformation analysis, KF estimates may exhibit phase lag relative to the true structural response, which reduces their effectiveness for early warning purposes. Moreover, predictive use of KF without appropriate model adaptation may lead to divergence over longer prediction horizons.

2.2. Linear time-series models: ARIMA and related approaches

The Autoregressive Integrated Moving Average (ARIMA) model is one of the most widely used linear time-series analysis tools in econometrics and has been introduced into engineering surveying and structural monitoring studies since the early 2010s.

An ARIMA (p, d, q) model represents a time series as a linear combination of its past values and random error terms, with differencing operations applied to enforce stationarity. Under these assumptions, ARIMA models are well suited for modeling linear temporal dependencies in stationary or near-stationary time series [22].

In GNSS-based structural monitoring, ARIMA models have been used to model stochastic components of displacement time series and reduce background noise, thereby facilitating the extraction of structural displacement signals. Xin et al. [21] applied ARIMA-based models to GNSS monitoring data to support short-term deformation analysis in bridge structures.

ARIMA models suffer from several inherent limitations when applied to cable-stayed bridge displacement prediction. First, ARIMA relies strongly on the assumption of stationarity. GNSS displacement time series from cable-stayed bridges are often non-stationary due to thermal drift and time-varying environmental loads, and differencing operations used to enforce stationarity may distort long-term structural trends [22]. Second, ARIMA models are highly sensitive to the choice of model order and window length, which limits their robustness in practical

applications. Finally, as purely linear models, ARIMA approaches are unable to capture the nonlinear dynamic behavior commonly observed under strong wind excitation or seismic loading, reducing their effectiveness for long-term or event-driven prediction tasks [23].

2.3. Traditional machine learning methods: support vector regression and random forest

To overcome some of the limitations associated with linear statistical models, traditional machine learning methods were introduced as an intermediate step toward more flexible data-driven modeling approaches. Among these methods, Support Vector Regression (SVR) and Random Forest (RF) have been widely applied in structural health monitoring and deformation prediction problems [24].

SVR employs kernel functions to project input data into high-dimensional feature spaces, enabling the modeling of nonlinear relationships between input variables and displacement responses. Due to its solid theoretical foundation and good generalization properties, SVR has demonstrated satisfactory performance in displacement prediction tasks involving relatively small datasets. In GNSS-based applications, SVR has been used to model nonlinear relationships between displacement and environmental variables such as temperature and wind [24].

Despite its advantages, SVR suffers from scalability issues when applied to high-frequency GNSS time series. The computational complexity of SVR increases rapidly with the number of training samples, making it impractical for large-scale datasets. For example, GNSS monitoring at sampling rates of 10 Hz can easily generate more than 800,000 observations per day, resulting in excessive computational cost and memory requirements for SVR-based models [25].

Random Forest models provide improved robustness by aggregating multiple decision trees and are less sensitive to noise than individual learners. However, both SVR and RF rely heavily on manually engineered input features, such as temperature, humidity, or wind speed. This feature engineering process depends strongly on expert knowledge and may fail to capture latent temporal patterns embedded in raw GNSS displacement time series. In contrast, representation learning approaches aim to automatically extract hierarchical features directly from data, reducing reliance on subjective feature selection [26-27].

Based on the above analysis, statistical methods and traditional machine learning approaches exhibit fundamental limitations when applied to GNSS-based time-series displacement prediction for cable-stayed bridges. While these methods perform reasonably well for displacement estimation and short-term analysis under controlled conditions, they struggle to model the nonlinear, non-stationary, and multi-scale response behavior observed in real-world monitoring environments.

Classical statistical models are primarily suited for state estimation rather than reliable prediction, whereas traditional machine learning methods offer increased flexibility but remain constrained by scalability issues and dependence on manual feature engineering. These limitations highlight the need for more advanced modeling frameworks capable of learning complex temporal dependencies and extracting meaningful features directly from noisy GNSS time series. This motivation has driven the increasing adoption of deep learning and hybrid approaches, which are reviewed in the following section.

3. Deep learning and hybrid models for GNSS-based displacement prediction

The rapid development of deep learning and the increasing availability of computational resources have significantly promoted data-driven methods in structural health monitoring. Unlike classical statistical models, deep learning approaches do not require explicit assumptions regarding data distribution or system linearity, but instead learn complex temporal

dependencies and latent representations directly from observed time-series data, making them suitable for modeling nonlinear and non-stationary structural responses [27]. In recent years, deep learning and hybrid frameworks have been increasingly explored for GNSS-based displacement prediction of long-span bridges [28-29].

3.1. Recurrent neural networks for temporal dependency modeling

Time-series displacement prediction requires explicit consideration of temporal dependencies. Feed-forward neural networks, which process input samples independently, are therefore limited in their ability to capture sequential information. Recurrent neural networks (RNNs) address this limitation by introducing feedback connections that allow information from previous time steps to influence the current network state.

3.1.1. Long Short-Term Memory (LSTM) networks

Long Short-Term Memory (LSTM) networks were originally proposed to address the vanishing gradient problem in conventional recurrent neural networks by introducing memory cells and gating mechanisms that regulate information flow over time [30-31]. In structural health monitoring of cable-stayed bridges, LSTM models have shown strong capability in capturing delayed structural responses to environmental loads, such as thermal lag effects in temperature-induced deformations. However, the performance of LSTM remains sensitive to data quality and model configuration, and direct application to raw GNSS displacement time series may lead to slow convergence or overfitting due to noise, missing data, and non-stationarity [32].

3.1.2. Gated Recurrent Unit (GRU) networks

Gated Recurrent Unit (GRU) networks are a simplified variant of Long Short-Term Memory (LSTM) networks that merge the forget and input gates into a single update gate and do not maintain a separate cell state, resulting in fewer parameters and faster training times while retaining the ability to learn sequence dependencies [33].

In time-series forecasting applications, GRUs have been applied where training data are limited or computational efficiency is important; however, their relative performance compared to LSTM depends on the task, with LSTMs often preferred for capturing long-term dependencies in complex sequences [34].

3.2. Signal decomposition as a preprocessing strategy

Raw GNSS displacement time series typically consist of multiple superimposed components, including long-term trends, seasonal or temperature-related effects, dynamic structural responses, and measurement noise [35]. Directly applying deep learning models to such mixed signals often degrades training efficiency and prediction stability.

To address this issue, signal decomposition techniques have been increasingly incorporated into hybrid prediction frameworks. The general objective of decomposition is to separate the original signal into sub-components with distinct frequency characteristics, allowing learning models to focus on simpler and more interpretable patterns.

3.2.1. Empirical Mode Decomposition and related methods

Empirical Mode Decomposition (EMD) decomposes a signal into a set of intrinsic mode functions (IMFs) through an adaptive, data-driven process. EMD has been applied to GNSS displacement analysis to separate noise and structural response components. However, EMD suffers from mode mixing, where oscillations of different physical origins are incorrectly combined or split across multiple modes, reducing its reliability for predictive modeling.

Wavelet-based decomposition techniques have also been explored as alternatives. While wavelet transforms provide good time–frequency localization, their performance depends

strongly on the choice of wavelet basis and decomposition level, which introduces subjectivity into the modeling process.

3.2.2. Variational Mode Decomposition (VMD)

Variational Mode Decomposition (VMD) has emerged as a more robust alternative to traditional decomposition methods. Unlike EMD, VMD formulates signal decomposition as a constrained variational optimization problem, decomposing the signal into a predefined number of band-limited modes with compact frequency support.

Recent studies have shown that VMD is particularly effective in separating high-frequency GNSS noise, such as multipath effects, from low-frequency structural displacement components related to temperature and wind loading. When combined with recurrent neural networks, VMD-based hybrid models allow each decomposed component to be modeled separately, thereby reducing model complexity and improving prediction stability. Several comparative studies suggest that VMD–LSTM frameworks often demonstrate improved robustness compared with EMD–LSTM and wavelet-based hybrid models, particularly under high-noise GNSS monitoring conditions.

Despite these advantages, VMD requires careful selection of decomposition parameters, such as the number of modes, which can significantly influence prediction outcomes. Improper parameter selection may lead to over-decomposition or loss of physically meaningful information.

3.3. Hybrid frameworks with optimization and attention mechanisms

While decomposition-based deep learning models improve robustness, their performance remains sensitive to hyperparameter selection and temporal relevance of historical data. To further enhance predictive capability, recent research has focused on optimization strategies and attention mechanisms within hybrid modeling frameworks.

3.3.1. Optimization-based hybrid models

Hyperparameters such as network depth, number of hidden units, learning rate, and training window length play a critical role in the performance of deep learning models. Manual tuning of these parameters is time-consuming and often suboptimal, particularly for long-term GNSS monitoring data.

To address this issue, swarm intelligence and evolutionary optimization algorithms, including Particle Swarm Optimization (PSO), Grey Wolf Optimization (GWO), and Whale Optimization Algorithm (WOA), have been introduced to automatically search for optimal hyperparameter configurations. In GNSS-based displacement prediction, optimization-assisted hybrid models have demonstrated improved convergence behavior and reduced sensitivity to initial conditions.

However, the incorporation of optimization algorithms significantly increases computational cost, as multiple candidate models must be trained during the optimization process. This limitation may restrict the applicability of such frameworks in real-time monitoring systems unless computational efficiency is carefully considered.

3.3.2. Attention mechanisms and interpretability considerations

Attention mechanisms were originally developed in natural language processing to allow models to focus selectively on relevant parts of an input sequence. In time-series prediction, attention enables a model to assign different weights to past observations based on their relative importance for predicting future values.

In GNSS-based displacement prediction, attention mechanisms have been explored as a means of emphasizing time periods associated with significant environmental or operational events,

such as rapid temperature changes or strong wind loading. By selectively weighting historical inputs, attention-based models may improve prediction stability and provide additional interpretability.

Nevertheless, attention mechanisms introduce additional model parameters and complexity, which may increase the risk of overfitting when training data are limited or noisy. Moreover, the physical interpretation of attention weights remains nontrivial, as high attention scores do not necessarily correspond to causal structural mechanisms. As a result, attention-based extensions should be applied cautiously and evaluated in conjunction with domain knowledge.

3.4. Comparative assessment of deep learning and hybrid approaches

Based on the reviewed literature, deep learning and hybrid models represent a significant advancement over classical statistical and traditional machine learning methods for GNSS-based displacement prediction. Recurrent neural networks offer improved capability for modeling nonlinear temporal dependencies, while hybrid frameworks that integrate signal decomposition and optimization strategies further enhance robustness under noisy and non-stationary conditions.

However, reported prediction accuracy varies widely across studies due to differences in datasets, monitoring durations, displacement components, and evaluation protocols. Consequently, quantitative performance metrics should be interpreted with caution. Rather than focusing solely on numerical accuracy, future research should emphasize model robustness, interpretability, and practical feasibility under real-world monitoring constraints.

Table 1 summarizes representative studies on GNSS-based displacement prediction for bridge structures, highlighting methodological characteristics and reported limitations rather than providing a direct quantitative performance comparison.

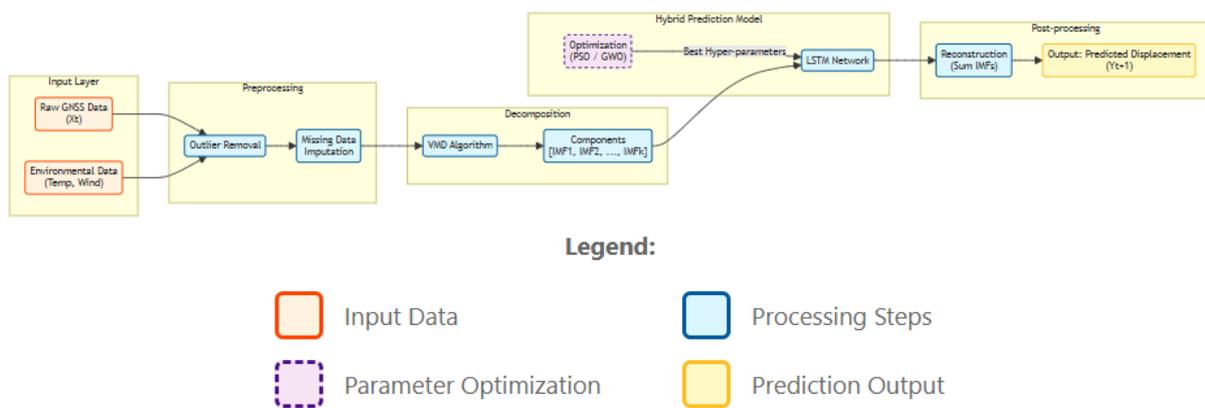
Table 1. Summary of representative studies on GNSS-based displacement prediction for bridge structures (2015–2025).

Author (Ref.)	Method	Structure & Data	Key Contribution	Limitation
Xin et al. (2018) [21]	Kalman Filter + ARIMA + GARCH	Cable-stayed bridge / GNSS-based monitoring data	Combined noise filtering and error variance modeling for GNSS-based deformation analysis.	Performance may be limited under strongly nonlinear structural responses; model formulation and calibration can be relatively complex.
Le et al. (2015) [9]	Time-series analysis (trend + temperature effects)	Long-span bridge / GNSS-based displacement time series	Quantitative analysis of temperature-induced bridge deformation using GNSS time-series modeling.	Primarily focused on explanatory analysis; limited predictive capability under nonlinear and transient loading conditions.
Li et al. (2024) [36]	LSTM + EM + GMM (Hybrid)	Structural health monitoring data / bridge	Uses LSTM integrated with EM and GMM for dynamic early warning of bridge safety.	Computational complexity and increased training cost may limit application in real-time systems.
Chen et al. (2023) [17]	VMD–LSTM (Hybrid)	GNSS time series data	Uses VMD to separate noise and trend components,	Model performance is sensitive to the selection of VMD and LSTM parameters,

			achieving improved prediction accuracy.	which were manually determined in the study.
Proposed in this study	VMD–Optimization–LSTM	Cable-stayed bridges in Vietnam / GNSS-RTK	Integrates signal decomposition and optimization strategies tailored to tropical climate conditions.	Requires further investigation of robust strategies for handling missing and irregular monitoring data.

Note: The listed studies are selected to illustrate methodological trends rather than to provide an exhaustive comparison.

Based on the reviewed literature, a generalized conceptual framework for GNSS-based displacement time-series prediction is summarized in Figure 2. The framework reflects common modeling components identified across recent hybrid approaches, including data preprocessing, signal decomposition, hyperparameter optimization, and deep learning-based prediction. It is intended to illustrate methodological integration rather than to represent a specific implementation.

Figure 2. Conceptual framework for GNSS-based displacement time-series prediction derived from the reviewed hybrid modeling approaches.

4. Limitations and open challenges

Despite the rapid development of GNSS-based displacement prediction methods and the increasing adoption of deep learning and hybrid frameworks, several fundamental limitations and open challenges remain. These issues must be carefully considered to ensure the reliable and practical application of time-series prediction models in structural health monitoring of cable-stayed bridges.

4.1. Data quality, noise, and missing observations

GNSS displacement time series are inherently affected by multiple sources of uncertainty, including multipath effects, atmospheric disturbances, receiver instability, and signal obstructions. In long-term monitoring scenarios, data gaps caused by equipment malfunction, communication failure, or maintenance activities are common. Such missing observations can significantly degrade the performance of prediction models, particularly deep learning architectures that rely on continuous temporal dependencies.

Although recent studies have explored data imputation and noise suppression strategies, including self-supervised learning and adaptive modeling approaches, no unified solution has yet been established. In practice, preprocessing choices related to outlier detection, gap filling,

and noise filtering can strongly influence prediction outcomes, introducing uncertainty that is often overlooked in comparative studies.

4.2. Non-stationarity and environmental coupling

A key challenge in GNSS-based displacement prediction lies in the strong non-stationary behavior of bridge responses. Displacements of cable-stayed bridges are governed by complex interactions between structural properties and environmental factors such as temperature, wind, and solar radiation. These interactions vary over time and may change abruptly during extreme events, including heat waves, typhoons, or seismic excitation.

Most existing prediction models implicitly assume that historical data are representative of future conditions. However, this assumption may not hold under changing climate patterns or evolving traffic loads. Even advanced deep learning models may fail to generalize when trained on data that do not adequately capture rare or extreme loading scenarios. Addressing non-stationarity remains an open research problem and requires closer integration between data-driven models and physical understanding of structural behavior.

4.3. Model generalization and transferability

Another major limitation concerns the generalization and transferability of prediction models across different structures and monitoring environments. Many published studies report favorable prediction performance based on data from a single bridge or a limited monitoring period. However, models trained under specific structural configurations, sensor layouts, and environmental conditions may not perform well when applied to other bridges or regions.

The lack of standardized datasets and benchmarking protocols further complicates objective model comparison. Differences in sampling rates, displacement components, prediction horizons, and evaluation metrics make it difficult to assess the true robustness of competing approaches. Developing transferable models or domain-adaptive learning strategies remains a critical challenge for advancing GNSS-based displacement prediction beyond case-specific applications.

4.4. Interpretability and physical consistency

While deep learning and hybrid models offer increased flexibility and predictive power, they often operate as black-box systems with limited interpretability. For safety-critical infrastructure such as long-span bridges, the inability to clearly relate prediction results to physical mechanisms poses a significant barrier to practical adoption. Attention mechanisms and feature attribution techniques have been proposed to enhance interpretability, but their physical meaning in the context of structural response is not always clear.

Moreover, purely data-driven models may produce predictions that are mathematically plausible but physically inconsistent, particularly when extrapolating beyond the range of observed data. Ensuring physical plausibility and consistency with structural mechanics principles remains an important challenge and highlights the need for hybrid approaches that combine data-driven learning with physical constraints.

4.5. Computational cost and real-time implementation

Finally, the computational complexity of deep learning and optimization-based hybrid frameworks presents challenges for real-time or near-real-time implementation. High-frequency GNSS monitoring generates large volumes of data, and advanced models often require significant computational resources for training and inference. Optimization strategies and attention mechanisms further increase computational demands, which may limit their applicability in resource-constrained monitoring systems.

Balancing predictive performance with computational efficiency is therefore a key practical consideration. Future research should place greater emphasis on lightweight model architectures, efficient training strategies, and incremental learning schemes that can support long-term, real-time monitoring applications.

5. Conclusion and future research directions

This paper has presented a comprehensive and critical review of GNSS-based time-series displacement prediction methods for cable-stayed bridges. By systematically examining the evolution from classical statistical approaches to traditional machine learning techniques and, more recently, hybrid deep learning frameworks, this review highlights both the progress achieved and the limitations that remain in current research.

Classical statistical models, such as Kalman filtering and ARIMA, have played an important role in displacement estimation and short-term trend analysis. However, their predictive capability is fundamentally constrained by linear assumptions and sensitivity to non-stationary environmental effects. Traditional machine learning methods offer increased flexibility but remain limited by scalability issues and reliance on manually engineered features. These limitations reduce their effectiveness when applied to high-frequency GNSS time series collected under complex and evolving operational conditions.

Recent advances in deep learning, particularly recurrent neural networks such as LSTM and GRU, have demonstrated improved capacity to model nonlinear temporal dependencies in GNSS displacement data. Nevertheless, the direct application of these models to raw monitoring data is often hindered by noise, missing observations, and limited generalization. Hybrid modeling strategies that integrate signal decomposition, optimization techniques, and deep learning architectures have therefore emerged as a promising direction. Rather than offering a universal solution, these hybrid frameworks provide a flexible means of improving robustness and stability when carefully adapted to data characteristics and application requirements.

Despite encouraging results reported in the literature, this review emphasizes that reliable displacement prediction for cable-stayed bridges remains a challenging task. Key issues related to data quality, non-stationarity, model interpretability, and transferability across structures have yet to be fully resolved. In particular, improvements in prediction accuracy do not necessarily guarantee enhanced reliability for early warning or decision support unless supported by rigorous validation under realistic monitoring conditions.

Based on the findings of this review, several directions for future research can be identified. First, greater attention should be given to the integration of data-driven models with physical insights from structural mechanics to improve interpretability and physical consistency. Second, adaptive and transferable learning strategies capable of coping with changing environmental conditions and limited training data are needed to enhance model generalization. Third, the development of standardized benchmarking datasets and evaluation protocols would facilitate objective comparison of prediction methods and promote reproducible research. Finally, future studies should consider computational efficiency and real-time feasibility as primary design objectives, particularly for long-term monitoring systems deployed in practice.

In summary, GNSS-based time-series displacement prediction for cable-stayed bridges remains an active and evolving research area. Continued progress will depend not only on methodological innovation but also on careful problem formulation, transparent evaluation, and close alignment with the practical needs of structural health monitoring systems.

ACKNOWLEDGEMENTS

This research is funded by University of Transport and Communications (UTC) under grant number T2025-CT-007TĐ.

REFERENCES

- [1] Shen, N., Chen, L., Liu, J., Wang, L., Tao, T., Wu, D., & Chen, R. (2019). A review of global navigation satellite system (GNSS)-based dynamic monitoring technologies for structural health monitoring. *Remote Sensing*, *11*(9), 1001.
- [2] Wang, X., Zhao, Q., Xi, R., Li, C., Li, G., & Li, L. A. (2021). Review of bridge structural health monitoring based on GNSS: From displacement monitoring to dynamic characteristic identification. *IEEE Access*, *9*, 80043-80065.
- [3] Yi, T. H., Li, H. N., & Gu, M. (2013). Recent research and applications of GPS-based monitoring technology for high-rise structures. *Structural control and health monitoring*, *20*(5), 649-670.
- [4] Psimoulis, P. A., & Stiros, S. C. (2013). Measuring deflections of a short-span railway bridge using a robotic total station. *Journal of Bridge engineering*, *18*(2), 182-185.
- [5] Huong, H. T. L., Cong, T. D., Vu, L. V., & Giang, L. K. (2025). Latent pattern recognition in GNSS-based SHM using t-SNE and adaptive time-series modeling. *Journal of Civil Structural Health Monitoring*, *15*(8), 3743-3766.
- [6] Le Khanh, G., Duc, C. T., & Lan, H. H. T. (2026). Self-supervised deep learning for gnss time series imputation: a comparative study of neural network architectures. *Tap chí Khoa học Giao thông vận tải*, *77*(1), 127-141.
- [7] Richardson, T., Hill, C., Moore, T., & Toor, P. (2016, January). Analysis of multi-constellation GNSS signal quality. In *Proceedings of the 2016 International Technical Meeting of The Institute of Navigation* (pp. 631-638).
- [8] Cao, Y., Yim, J., Zhao, Y., & Wang, M. L. (2011). Temperature effects on cable stayed bridge using health monitoring system: a case study. *Structural Health Monitoring*, *10*(5), 523-537.
- [9] Van Le, H., & Nishio, M. (2015). Time-series analysis of GPS monitoring data from a long-span bridge considering the global deformation due to air temperature changes. *Journal of Civil Structural Health Monitoring*, *5*(4), 415-425.
- [10] Shahrivar, F., Sidiq, A., Mahmoodian, M., Jayasinghe, S., Sun, Z., & Setunge, S. (2025). AI-based bridge maintenance management: a comprehensive review. *Artificial Intelligence Review*, *58*(5), 135.
- [11] Gopalakrishnan, K. (2017). Deep learning for structural health monitoring: a review. *Struct. Health Monit*, *16*(2), 91-113.
- [12] Chen, X., Kumar, A., & Lee, S. (2020). Deep learning for structural health monitoring: A review. *Sensors*, *20*, 1496.
- [13] Chen, J., Jiang, X., Yan, Y., Lang, Q., Wang, H., & Ai, Q. (2022). Dynamic warning method for structural health monitoring data based on ARIMA: Case study of Hong Kong–Zhuhai–Macao bridge immersed tunnel. *Sensors*, *22*(16), 6185.
- [14] Deng, Y., Zhao, Y., Ju, H., Yi, T. H., & Li, A. (2024). Abnormal data detection for structural health monitoring: State-of-the-art review. *Developments in the Built Environment*, *17*, 100337.

- [15] Tabar, M. E., & Sisman, Y. (2025). Deep learning-based modeling and prediction of GNSS time series: A comparative analysis of adaptive optimization algorithms. *Advances in Space Research*.
- [16] Wu, J., Cao, C., Fei, L., Han, X., Wang, Y., & Chan, T. O. (2025). A Hybrid Framework Integrating Past Decomposable Mixing and Inverted Transformer for GNSS-Based Landslide Displacement Prediction. *Sensors*, 25(19), 6041.
- [17] Chen, H., Lu, T., Huang, J., He, X., Yu, K., Sun, X., ... & Huang, Z. (2023). An improved VMD-LSTM model for time-varying GNSS time series prediction with temporally correlated noise. *Remote Sensing*, 15(14), 3694.
- [18] Etim, B., Al-Ghosoun, A., Renno, J., Seaid, M., & Mohamed, M. S. (2024). Machine learning-based modeling for structural engineering: a comprehensive survey and applications overview. *Buildings*, 14(11), 3515.
- [19] Grewal, M. S., & Andrews, A. P. (2015). Kalman Filtering: Theory and Practice with MATLAB, John Wiley & Sons, Inc.
- [20] Kim, K., & Sohn, H. (2020). Dynamic displacement estimation for long-span bridges using acceleration and heuristically enhanced displacement measurements of real-time kinematic global navigation system. *Sensors*, 20(18), 5092.
- [21] Xin, J., Zhou, J., Yang, S. X., Li, X., & Wang, Y. (2018). Bridge structure deformation prediction based on GNSS data using Kalman-ARIMA-GARCH model. *Sensors*, 18(1), 298.
- [22] Box, G. E., Jenkins, G. M., Reinsel, G. C., & Ljung, G. M. (2015). *Time series analysis: forecasting and control*. John Wiley & Sons.
- [23] Worden, K., & Manson, G. (2007). The application of machine learning to structural health monitoring. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 365(1851), 515-537.
- [24] Smola, A. J., & Schölkopf, B. (2004). A tutorial on support vector regression. *Statistics and computing*, 14(3), 199-222.
- [25] Hsu, C. W., Chang, C. C., & Lin, C. J. (2003). A practical guide to support vector classification.
- [26] Bengio, Y., Courville, A., & Vincent, P. (2013). Representation learning: A review and new perspectives. *IEEE transactions on pattern analysis and machine intelligence*, 35(8), 1798-1828.
- [27] LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. *nature*, 521(7553), 436-444.
- [28] Ye, X. W., Jin, T., & Yun, C. B. (2019). A review on deep learning-based structural health monitoring of civil infrastructures. *Smart Struct. Syst*, 24(5), 567-585.
- [29] Cha, Y. J., Ali, R., Lewis, J., & Büyüköztürk, O. (2024). Deep learning-based structural health monitoring. *Automation in Construction*, 161, 105328.
- [30] Hochreiter, S., & Schmidhuber, J. (1997). Long short-term memory. *Neural computation*, 9(8), 1735-1780.
- [31] Gers, F. A., Schmidhuber, J., & Cummins, F. (2000). Learning to forget: Continual prediction with LSTM. *Neural computation*, 12(10), 2451-2471.
- [32] Yue, Z., Ding, Y., Zhao, H., & Wang, Z. (2022). Mechanics-Guided optimization of an LSTM network for Real-Time modeling of Temperature-Induced deflection of a Cable-Stayed bridge. *Engineering Structures*, 252, 113619.

- [33] Song, L., Liu, J., Wang, L., Wang, Z., & Yuan, Y. (2025). A comparative study on different machine learning approaches with periodic items for the forecasting of GPS satellites clock bias. *Scientific Reports*, 15(1), 2709.
- [34] ArunKumar, K. E., Kalaga, D. V., Kumar, C. M. S., Kawaji, M., & Brenza, T. M. (2022). Comparative analysis of Gated Recurrent Units (GRU), long Short-Term memory (LSTM) cells, autoregressive Integrated moving average (ARIMA), seasonal autoregressive Integrated moving average (SARIMA) for forecasting COVID-19 trends. *Alexandria engineering journal*, 61(10), 7585-7603.
- [35] Zhou, Y., Ma, Z., & Fu, L. (2025). A review of key signal processing techniques for structural health monitoring: Highlighting non-parametric time-frequency analysis, adaptive decomposition, and deconvolution. *Algorithms*, 18(6), 318.
- [36] Li, S., Xin, J., Jiang, Y., Yang, C., Wang, X., & Ran, B. (2024). A novel hybrid model for bridge dynamic early warning using LSTM-EM-GMM. *Advances in Bridge Engineering*, 5(1), 8.

DEEP SEEK AND SPARSE ATTENTION THE FUTURE OF EFFICIENT REASONING

MUHAMMAD FAISAL

Assistant Professor (AI) at Allama Iqbal Open University

System Development Specialist (CCT/NSER) at CRISP World Bank Project BISP

Former MIS/IT Specialist, at SIRA World Bank Project at CCAR
Former Director (HRIMS), Ministry of Human Rights Commission, Pakistan.

Asian Countries General Coordinator, ASES Congress, Turkey.

International Editor in Jurnal Mercumatika, Indonesia.

International Editor in Jurnal Pendidikan Matematika RAFA, Indonesia.

International Editor in TechHub Research Conference, Bucuresti, Romania.

International Editor and Scientific committee member in ICONTECH International Journal, Turkey
Organizing & Scientific Committee Member in 4. International Ankara Multidisciplinary Studies

Scientific Committee Member in AHI EVRAN 2nd International Conference on Scientific Research
Kirsehir Ahi Evran University

Scientific Committee Member in 7th INTERNATIONAL NEW YORK CONFERENCE ON
EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES New York City

Nominated as Scientific Board & Organizing Committee Member from ASES Congress Education

Nominated as Scientific Board & Organizing Committee Member from ASES Congress Health
II. International Health and Sports Sciences Congress in Sivas

Nominated as Scientific and Advisory Board Member from 1st BİLSEL INTERNATIONAL WORLD SCIENCE
AND RESEARCH CONGRESS-İSTANBUL

ORCID: 0000-0002-5797-766X

ABSTRACT

The release of DeepSeek-V3.2 in early 2026 has proven that massive parameter counts are not the only path to intelligence. This article analyzes the rise of "Sparse-Attention" models that focus computation only on relevant tokens, allowing for massive 128k context windows without exponential energy costs. The study reviews recent benchmarks where these efficient models achieved 99% accuracy on elite-level math tests. Furthermore, the integration of "Neurosymbolic" systems—which combine neural pattern recognition with hard logic—has addressed the "hallucination problem" in technical fields. This research suggests that the future of AI lies in "Deliberative Reasoning" rather than just next-token prediction.

Keywords: Sparse Attention, Token Context, Neurosymbolic Systems, Mathematical Reasoning.

PHYSICAL AI BRIDGING THE GAP BETWEEN LOGIC AND ROBOTICS

MUHAMMAD FAISAL

Assistant Professor (AI) at Allama Iqbal Open University

System Development Specialist (CCT/NSER) at CRISP World Bank Project BISP

Former MIS/IT Specialist, at SIRA World Bank Project at CCAR

Former Director (HRIMS), Ministry of Human Rights Commission, Pakistan.

Asian Countries General Coordinator, ASES Congress, Turkey.

International Editor in Jurnal Mercumatika, Indonesia.

International Editor in Jurnal Pendidikan Matematika RAFA, Indonesia.

International Editor in TechHub Research Conference, Bucuresti, Romania.

International Editor and Scientific committee member in ICONTECH International Journal, Turkey

Organizing & Scientific Committee Member in 4. International Ankara Multidisciplinary Studies

Scientific Committee Member in AHI EVRAN 2nd International Conference on Scientific Research
Kirsehir Ahi Evran University

Scientific Committee Member in 7th INTERNATIONAL NEW YORK CONFERENCE ON
EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES New York City

Nominated as Scientific Board & Organizing Committee Member from ASES Congress Education

Nominated as Scientific Board & Organizing Committee Member from ASES Congress Health
II. International Health and Sports Sciences Congress in Sivas

Nominated as Scientific and Advisory Board Member from 1st BİLSEL INTERNATIONAL WORLD SCIENCE
AND RESEARCH CONGRESS-İSTANBUL

ORCID: 0000-0002-5797-766X

ABSTRACT

In 2026-27 marks the arrival of "Physical AI," where intelligent software is fused with real-world infrastructure. This paper discusses the evolution of Vision-Language-Action (VLA) models that allow robots to interpret complex physical environments. By training on "Digital Twins"—high-fidelity simulations of factories and hospitals—these models learn motor skills that translate seamlessly to hardware. The research highlights the adoption of open interoperability standards (like IEEE P2874) that allow different robotic systems to share a common "world view." This has led to the deployment of fully autonomous logistics agents and robotic surgical assistants that can adapt to unscripted scenarios in real-time.

Keywords: Physical AI, Vision-Language-Action (VLA), Robotics, Digital Twins, Industrial R&D.

12.02.2026

ISBN: 978-625-96390-3-1

ARCENG PUBLICATIONS – 2026©